XINJIANG DAXUE XUEBAO
ISSN 1005-5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى

1996

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسسىلىك ژۇرنال

1996 - يىللىق 2 - سان (ئومۇمىي 66 - سان)

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشردىن چىقتى

باش مۇھەررىر: ئەكبەر ھۈسەيىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەييۇم قۇربان
بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

شىنجاڭ داشۋىسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

بۇ سانىدا

ئىلمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى توغرىسىدا ..... گۈلخۇاشياڭ (ئەكبەر ھۈسەيىن تەرجىمىسى) 1

ئىلمىزنىڭ كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى توغرىسىدا ..... ئوسمان مۇھەممەد 21

ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش توغرىسىدا ..... تۇرغۇن توختىھاجى 26

كومۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئىندىۋىدۇئال - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدىكى رولى توغرىسىدا ..... ئابلەت مۇھەممەتنىياز 33

دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈزۈمىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ..... ئەخمەت ماموت 36

ئۇدغۇرمىش ئوبرازى ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل ..... ھىمىت مەخسۇت 42

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... غەيرەتجان ئوسمان 46

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى «مەنتىقۇت تەير» توغرىسىدا ..... ئابلىمىت ئەھمەت 57

تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىزنا - خاتىرىلىرى توغرىسىدا ..... شېرىن قۇربان 62

«بۇگۇر» دېگەن نامنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە مۇھاكىمە ..... يۇنۇسجان ئىلى 76

تۇرپانشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا ..... ئەركىن ئەرشىدىن 85

مەشرەپنىڭ ئىندىيىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ..... ھۈرمەتجان ئابدۇراھمان 92

پەرغانە خانلىقى توغرىسىدا ..... چىمەن نەجمىدىن 99

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيەتكە قەدەم قويغان ۋاقتى توغرىسىدا مۇھاكىمە ..... ئەنەيتۇللا قۇربان 106

ئىما ، ئىشارەت تىلىنىڭ ئالاقىلىشىشتىكى رولى توغرىسىدا ..... ئايشەم ئابدۇللا 109

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى توغرىسىدا ..... ياري ئەبەيدۇللا 113

نەشرىياتچىلىقتىكى «ئىككى ئۇنۇم» نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ..... تۇرسۇن ئابدۇللا 118

ئىنگلىز تىلىدىكى Would نىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلىنىشى ..... ئابدۇرېشىت ياقۇپ، ئۆمەرجان قۇربان 125

ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مەكتەپ تەربىيىسىدىكى ئورنى توغرىسىدا ..... گۈلزەپەر مۇھەممەد 130

ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتى توغرىسىدا ..... دىلبەر ناسىر 134

ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخى ئوقۇتۇشىدىكى رولى ھەققىدە ..... مەريەم توختى 138

دۇنيادىكى مىللەتلەر ..... ئۆمەر موللا 141

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1996年第2期

（总第66期）

目　录

试论我国民族区域自治地区的商行为 …… 顾华祥　（艾克拜尔·侯赛因译）

论我国在共产党领导下的多党合作制 …… 乌斯曼·穆罕默德

应该把高等学校的德育放在重要位置并加以落实 …… 吐尔洪·托合提阿吉

论共产主义道德在政治思想工作中的作用 …… 阿布来提·穆罕默德·尼亚孜

我国的国际刑事司法合作制度存在的一些问题 …… 艾合麦提·马木提

《福乐智慧》中"贤明"形象简析 …… 伊米提·麦合苏提

论新疆古代文化的渊源及其形成 …… 海热提江·乌斯曼

论伊布拉音·宾尼·玉素甫和田尼及其作品《鸟语》 …… 阿布里米提·艾海提

历史上涉足塔什库尔干的探险者及其记载 …… 西仁·库尔班

论"轮台"一词的起源 …… 优努斯江·艾里

谈谈吐鲁番学及其形成 …… 艾尔肯·艾尔西丁

论麦希来甫思想简论 …… 乌尔麦提江·阿布都热合满

论大宛国 …… 琪曼·乃吉米丁

试论阿布都哈力克·维吾尔开始创作的时间 …… 艾乃图拉·库尔班

论态势语在语言交际中的作用 …… 阿依夏木·阿布都拉

论维吾尔语中辅音弱化的条件 …… 亚热·艾拜都拉

论出版工作中"两个效益"的关系 …… 吐尔逊·阿布都拉

谈英语词 would 的用法及其在维吾尔语中的表达 …… 阿布都热西提·亚库甫，吾麦尔江·库尔班

论家庭教育在学校教育中的作用 …… 古丽则帕尔·穆罕默德

论高校的班主任工作 …… 迪丽拜尔·纳斯尔

论神话传说在古代世界史教学中的作用 …… 玛丽亚木·托合提

世界的民族 …… 乌买尔·毛拉

ئىلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى توغرىسىدا

گۇ خۇاشياڭ

بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، سودا ھەرىكىتى ئىستېمالچىلار، مۇلازىمەت قىلغۇچىلار ۋە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار (بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار سودا ئىشلىرىدىكى تەبىئىي شەخسلەر بىلەن قانۇنىي ئىگىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) قاتارلىقلارنىڭ مەنپەئىتىگە، بازاردىكى نورمال سودا تەرتىپىنىڭ مۇقىملىقىغا، ئەركىنلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش - ھەمكارلىشىش، راستچىللىق، لەۋزىدە تۇرۇش، باراۋەرلىك، ئادىللىققا، پۈتكۈل دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر سودا ھەرىكىتى (بۇ يەردىكى سودا ھەرىكىتى سودا ئىشلىرىدىكى تەبىئىي شەخسلەرنىڭ سودا ھەرىكىتى بىلەن قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ سودا ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) نى قانۇن يولى بىلەن قائىدىگە سېلىپ، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدىمىغاندا، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە زىيان يېتىدۇ. ھازىر، بازار ئىگىلىكىدە كۆرۈلۈۋاتقان ۋە قانۇن قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىرمۇنچە سودا ھەرىكەتلىرى دىققىتىمىزنى قوزغىشى كېرەك.

سودا ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن، قەدىمكى رىم دەۋرىدە مۇكەممەل بولمىسىمۇ، قائىدىلىك سودا ھەرىكىتى مەيدانغا كەلگەن. ئىلىمىزدە سودا ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتىمۇ بىر قەدەر ئۇزۇن. ئىسلاھاتنىڭ ئىلىپ بېرىلىشى، ئىشىكنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىلىشى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، سودا قانۇنىمۇ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارماقتا، شۇنىڭ بىلەن، سودا قانۇنىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، سودا قانۇنى مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىش، ئۆزگەرتىش، توختىتىش ۋە بىكار قىلىش مەقسىتىدە ئىلىپ بېرىلىدىغان سودا ھەرىكىتىدە تەنقىق قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەر مەيدانغا كەلدى. ھالبۇكى، نۆۋەتتە، نەزەرىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ «سودا ھەرىكىتى» دىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى تەتقىقاتى تېخىچە پېتەرلىك بولمايۋاتىدۇ، قانۇن قائىدىلىرىنى ئەملىگە قويۇش ۋە سودا ھەرىكىتىنى قوغداش جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەر بىرقەدەر كۆپ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جايلاردىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئۇقۇمىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىش، ئۇنى قانداق قائىدىگە سېلىش ۋە قوغداش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ھازىرغىچە تېخى سىستېمىلىق، چوڭقۇر تەتقىقات ئىلىپ بېرىلغىنى يوق، شۇ سەۋەبتىن ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە ئەمەلىي

تەدبىقلاش جەھەتتە قەيت قىلىش، قائىدىگە سېلىش ۋە قوغداش ئىشى بىرقەدەر مۇجمەل ۋە قالايمىقان بولۇۋاتىدۇ.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى نېمە ئۈچۈن ئايرىم تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ؟ ئېلىمىز — كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت، «ئاساسىي قانۇن» دا مىللىي رايونلاردا ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش بەلگىلەنگەن. ھازىر مەملىكىتىمىزدە بەش ئاپتونوم رايون، 30 ئاپتونوم ئوبلاست، 124 ئاپتونوم ناھىيە (خوشۇن) بار، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى پۈتۈن مەملىكىتىمىز ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 64 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئومۇمىي ئاھالىسى 150 مىليون بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى 70 مىليونغا يېتىدۇ. سودا ھەرىكىتىنى قەيت قىلىش، قائىدىگە سېلىش ۋە قوغداش جەھەتتە، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇزاق تارىخقا، مەدەنىيەتكە، دىنىي ئېتىقادقا ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئىگە، تاۋار سودىسى قىلىش ھەرىكىتى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى جايلاردىن مەدەنىيەت، تارىخ، دىن، مىللىي روھىي ھالەت جەھەتتە، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، سەۋىبىسى، سۈرئىتى، قىيىنلىق دەرىجىسى جەھەتتە، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋەزىپىسىنىڭ سالمىقى، جەمئىيەت تەرتىپىنىڭ مۇقىملىق دەرىجىسى، مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى، ئاھالىنىڭ ساپاسى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتە پەرقلىنىدۇ؛ ماۋارىپ، پەن - تېخنىكا، قاتناش، خەۋەر - ئالاقە سەۋىبىسى ۋە شارائىتى جەھەتتە، ئىقتىسادىي ئاساس جەھەتتە، قانۇن ئېڭى جەھەتتە، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» جاكارلانغان ۋە يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى جايلار بىلەن بولغان پەرقى قانۇن تۈرغۇزۇش نۇقتىسى جەھەتتە پەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىگىلىكى راۋاجلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان چەت - ياقا جايلارنىڭ تاۋار ئىگىلىكى سەۋىبىسى ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان دېڭىز ياقىسىدىكى جايلارنىكىدىن يەنىلا 20 — 30 يىل ئارقىدا تۇرىدۇ. خەتەرلىكى شۇكى، يۇنداق پەرق يەنىلا ئېشىپ بارماقتا، مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولسا، بىرىنچىدىن، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق بېيىشى، ھاللىق سەۋىيىگە ئورتاق يېتىش قەدىمى ئاستىلايدۇ، چەت - ياقا جايلارنىڭ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ، ئىككىنچىدىن، چېگرا رايونلارنىڭ مۇقىملىقىغا، چېگرالارنىڭ بىخەتەرلىكىگە، مىللىي زىددىيەتلەرنى ۋە مىللىي نىزالارنى پەسەيتىشكەپايدىسىز بولىدۇ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى، چېگرالارنىڭ بىخەتەرلىكى، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ گۈللىنىشى ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى جايلار ئىگىلىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئە پۈتۈن مەملىكەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىنى ئايرىم تەتقىق قىلىشىمىز ئىنتايىن زۆرۈر، يەنە كېلىپ بۇنداق تەتقىقات ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە، مىللىي سودا قانۇنى

نۇقتىئىنەزەرى ئاساس قىلىنىپ، مىللىي تېررېتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى ئۇقۇمىغا تەبىر بېرىلىدۇ ھەمدە ئۇنى يولغا قويۇشقا دائىر قانۇن قائىدىلىرى ۋە ئۇنى قوغداش ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1. مىللىي تېررېتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى

(1) مىللىي تېررېتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئۇقۇمى

سودا ھەرىكىتى سودا قانۇنى ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ھۆكۈم ئەمەس، بەلكى ئومۇمىي مەنىدىلا ئېيتىلغان سۆز. ھازىر بەزى دۆلەتلەر بۇنىڭغا مۇناسىق دەپ تەبىر بېرىۋاتىدۇ: «ئومۇمەن سودىگەرلەر تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى سودا ھەرىكىتى ھېسابلىنىدۇ.» بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ئىخچام بولسىمۇ، چۈشەنمەك ئاسان تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا سودىگەرلەرنىڭ ئومۇمىي ئادەم سۈيىتىدە ئېلىپ بارغان، سودا قانۇنى ھەرىكىتىگە ياتمايدىغان ھەرىكەتلىرى، مەسىلەن، تەلىم - تەربىيە قوبۇل قىلىش ھەرىكىتى، جامائەت پاراۋانلىقىغا قاتنىشىش ھەرىكىتى، قانۇندا بەلگىلەنگەن سايلاش ۋە سايلىنىشقا قاتنىشىش ھەرىكىتى قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك سودا ئىشلىرىدىن باشقا بارلىق ھەرىكەتلىرى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ ھەرىكەتلەر ئىچىدىن سودا ھەرىكىتىنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىيەلمەيدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۇقۇمىغا تەبىر بېرەلمەيدىغان، بولۇپمۇ مۇناسىق ھەرىكەتلەرنىڭ قايسىلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىگە ياتىدىغانلىقى، قايسىلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىگە ياتمايدىغانلىقىنى ئايرىۋالالمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا بۇنداق تەبىر ئۇقۇم دائىرىسىنى تولىمۇ كېڭەيتىۋېتىدۇ. مېنىڭچە، ھەرىكەت ئىگىدارىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ ھەممىسىدە ھەرىكەت بولىدۇ، ھەرىكەت سودا پائالىيىتى ۋە قانۇن قائىدىلىرى بىلەن بىرلەشكەندىلا، ئاندىن سودا قانۇنى ھەرىكىتى ھاسىل بولىدۇ. بىز سودىگەرلەرنىڭ ھەرقانداق ھەرىكىتىنى قانۇن ھەرىكىتى دېسەك بولمايدۇ، جەمئىيەت ئەزاسى بولغان سودىگەرلەرنىڭمۇ نۇرغۇن ئالاقىسى بولىدۇ، مېنىڭچە، سودا ھەرىكىتى ئۇقۇمىغا توغرا تەبىر بېرىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى بىرقانچە مۇھىم ئامىلنى ھېسابقا ئېلىش كېرەك:

1. سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ ھوقۇقى، ئىگىدارى، سالاھىيىتى ئەڭ ئاساسىي ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ. سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى تەبىئىي شەخس سودا ھەرىكىتى ھوقۇقى ۋە ئىگىدارىغا ئىگە پۇقرا بولغان بولۇشى، ئۇ ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى ئۆز نامىدا مۇستەقىل ئۇستىگە ئالالايدىغان بولۇشى، سودا ھەرىكىتى ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدىغان ۋە سودا ھەرىكىتىگە ئالاقىدار مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلالايدىغان ئىگىدار ۋە سالاھىيەتكە ئىگە بولغان بولۇشى شەرت. سودا ھەرىكىتى ئىگىدارىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن مۇناسىق ئۆچ شەرتنى ھازىرلاش شەرت: بىرىنچىدىن، سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇدەك ھوقۇق ئىگىدارىغا ئىگە بولغان بولۇش، يەنى مەلۇم ياشقا يەتكەن بولۇش. «ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ 11 - ماددىسىدا: 18 ياشتىن ئاشقان پۇقرالار ھەق تەلەپ ئىشلىرىدا تولۇق ھەرىكەت ئىگىدارىغا ئىگە كىشىلەر، دەپ بەلگىلەنگەن، بۇنىسى ئاساسىي شەرت؛ ئىككىنچىدىن، ئەملىيەتتە سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇدەك ھەرىكەت ئىگىدارىغا ئىگە بولغان بولۇش. بۇنىسى فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىكى ئۆلچەم؛ ئۈچىنچىدىن، سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان بولۇش. بۇنداق سالاھىيەت سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى تەكشۈرۈپ تىزىمغا

ئالغاندىن كېيىن بېرىدىغان سالاھىيەتتۇر. «ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ 26 - ماددىسىدا: «قانۇن يول قويغان دائىرە ئىچىدە قانۇن بويىچە تەستىقلىتىپ تىزىمغا ئالدۇرغاندىن كېيىن، سودا - سانائەت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان پۇقرالار يەككە سودا - سانائەتچى ھېسابلىنىدۇ. يەككە سودا - سانائەتچىلەر ئۆز دۇكىنىغا ئىسىم قويسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. 33 - ماددىسىدا: «شەخسلەر شېرىكچىلىكى ئۆزىگە ئىسىم قويۇپ، قانۇن بويىچە تەستىقلىتىپ تىزىمغا ئالدۇرغاندىن كېيىن، تەستىقلىتىپ تىزىمغا ئالدۇرغان تىجارەت دائىرىسى ئىچىدە تىجارەت قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. سودا ھەرىكىتى ئىقتىدارى بىلەن سودا ھوقۇقى ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشنىڭ ياش چېكى ئوخشاش بولىدۇ. بۇ، ھەق تەلەپ قانۇنىدىكى پۇقرالارنىڭ ھەق تەلەپ ھوقۇقى ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش ۋاقتى تۇغۇلغان ۋاقتىدىن ئېتىبارەن باشلىنىدۇ، ئەمما ھەرىكەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش ۋاقتى مەلۇم ياشقا توشقاندىن كېيىن باشلىنىدۇ دېگەن بەلگىلىمە بىلەن ئوخشاش ئەمەس. سودا ھەرىكىتى سالاھىيىتىگە ئۇچىنچى شەخس ۋەكالەتلىك قىلسا بولمايدۇ. بۇ ھەق تەلەپ قانۇنىدىكى ھەق تەلەپ قانۇنى ھەرىكىتىگە قانۇن بويىچە باشقىلار ۋەكالەتلىك قىلسا بولىدۇ دېگەن بەلگىلىمە بىلەنمۇ ئوخشاش ئەمەس («ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ 63 - ماددىسىغا قارالسۇن). كارخانىلارنىڭ قانۇنىي ئىگىلىرى مەسئۇل ئورگان ئارقىلىق قانۇن بويىچە تىزىمغا ئالدۇرغان ۋە مەلۇم تەشكىلىي نىزامنامە، تەشكىلىي ئاپپارات، ئورۇن، مال - مۈلۈك، مەبلەغ قاتارلىق جەھەتلەردىكى شەرتلەرنى ھازىرلىغاندىن كېيىن، ئاندىن سودا ھوقۇق ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان قانۇنىي ئىگە سالاھىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ («ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ 41 - ماددىسىغا قارالسۇن).

2. سودا ھەرىكىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىش كېرەك. ھەق تەلەپ سودا قانۇنى پاكىتلىرى سودا ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ. سودا قانۇنىنىڭ سۈبيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە يوقىلىشى ئەك ئومۇملاشقان سودا قانۇنى پاكىتىدۇر. سودا ھەرىكىتى سودىگەرلەر مەقسەتلىك ئېلىپ بارىدىغان سودا پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ، سودا ھەرىكىتى سودا قانۇنى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ سۈبيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كېلىدىغان ۋە ھەق تەلەپ ئىشلىرىدىكى ھوقۇق، مەجبۇرىيەت ئىشلىرىدىكى ھوقۇق، مەجبۇرىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەرىكەت. ھەرىكەت ھوقۇق، مەجبۇرىيەت ۋە قانۇنىي جاۋابكارلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ بىرىدۇر. قانۇنىي ئىگىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ھەرىكىتى بۇلاردىن باشقا يەنە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرى ۋە ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت جەھەتتىكى فۇنكسىيىلىك ھەرىكەتنى ئورۇندىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سودا ھەرىكىتى ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ: (1) شەكىل جەھەتتىن ئاكتىپ ھەرىكەت ۋە پاسسىپ ھەرىكەت دەپ ئايرىلىدۇ. ئاكتىپ ھەرىكەت ئاكتىپ سودا ھەرىكىتى بولۇپ، سودىگەرلەر ئۆنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىلىشنى خالايدۇ. پاسسىپ ھەرىكەت پاسسىپ سودا ھەرىكىتى بولۇپ، سودىگەرلەر ئۆنى قىلىشتا ئۆزىنى تۆتۈزالمىدۇ ياكى ئۆنى قىلىشنى خالىمايدۇ. مەسىلەن، سودىگەرلەر زىيان تارتمىدىغان ياكى پايدىسى ئاز تىجارەتنى قىلىشنى خالىمايدۇ. (2) سودا ھەرىكىتىنى ئۇنىڭ كۆزلىگەن قانۇنىي مەقسىتىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىغا قاراپ، قانۇنىي ھەرىكەت ۋە ئەمەلىي ھەرىكەت دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. قانۇنىي ھەرىكەتكە تەۋە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشتا مەلۇم مەقسەتنى كۆزلىگەن بولىدۇ ۋە كۆزلىگەن مەلۇم قانۇنىي

نەتىجىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

ئەمەلىي ھەرىكەتكە تەۋە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئومۇمەن كۆزلىگەن مەقسىتى بولمايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سودا ھەرىكىتى يەنىلا مەلۇم قانۇنىي نەتىجىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. (3) سودا ھەرىكىتىنى ئۇنىڭ قانۇن قائىدىسىگە ئويغۇن ياكى ئويغۇن ئەمەسلىكىگە قاراپ، يەنە قانۇنلۇق ھەرىكەت ۋە قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەت دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. قانۇنلۇق سودا ھەرىكىتى قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى قانۇن بويىچە سۈرۈشتۈرۈلىدۇ، ئۇنداق سودا ھەرىكىتى قانۇن بويىچە چەكلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قانۇن بويىچە زەربە بېرىلىدۇ.

3. سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىش كېرەك: رىقابەت بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلاردىن ئوخشاش كەسىپتىكىلەر ياكى ئوخشاش بولمىغان كەسىپتىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتى پائالىيىتىدە ۋە بازار سودىسىغا قاتنىشىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە مۇرەككەپ - چېگىش بولغان سودا قانۇنىي مۇناسىۋەتلىرىدە ياخشى تەرتىپلىك بولغان سودا قانۇنىي مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلايمىز دەيدىكەن، ئۇلار قانۇننىڭ تەڭشىشىدە بولۇشى كېرەك. دېمەك، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ سودا قانۇنىي ھەرىكىتى ئۇقۇم جەھەتتە ئىختىيارلىق، باراۋەرلىك، ئادىللىق، راستچىللىق، لەۋزىدە تۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش، ياخشى ئىجتىمائىي ئادەتكە، جامائەتچىلىك بىردەك ئېتىراپ قىلغان سودا ئەخلاقىغا رېئايە قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى زۆرۈر. يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرقانچە مۇھىم ئامىل سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ سودا قانۇنى ھەرىكىتىنىڭ قانۇنلۇق ياكى قانۇنلۇق ئەمەسلىكىنى بەلگىلەيدىغان ئۆلچەمدۇر.

يۇقىرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز سودا ھەرىكىتى ئۇقۇمىغا: «سودا ھەرىكىتى — تولۇق ھەق تەلەپ قانۇنى ھەرىكىتى ئىقتىدارىغا، ھوقۇقىغا ۋە ئۇنۇملۇك سودا ھەرىكىتى سالاھىيىتىگە ئىگە كىشىلەر (جۈملىدىن تەبىئىي شەخسلەر ۋە قانۇنىي ئىگىلەر) نىڭ بازار سودىسىنى قوغدايدىغان، ھەق تەلەپ سودا قانۇنلىرىنىڭ قائىدىلەشتۈرۈشى ۋە تىزگىنلىشى ئارقىسىدا، سودا پائالىيىتى جەريانىدا، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق - مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش، ئالماشتۇرۇش، يەكۈنۈشلەشنى ئىنكار قىلىدىغان بىر خىل كونكرېت، ئېنىق سودا قانۇنى ھەرىكىتىدۇر» دېگەن تەبىرنى بېرىمىز. بۇ تەبىر سودا ھەرىكىتىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ:

1. بۇ تەبىر سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى مۇستەقىل ھالدا ئۆز ئۈستىگە ئالالايدىغان ۋە ئۆز ئالدىغا ياكى تەشكىلىي ئاپپاراتى بولغان ھالدا سودا ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قانۇنلۇق سالاھىيىتىگە ئىگە تەبىئىي شەخسلەر ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ دائىرىسى بىلەنلا چەكلەپ، باشقا تەبىئىي شەخسلەر ياكى قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى چەتكە قاقىدۇ.

2. بۇ تەبىر قانۇن بويىچە تىجارەت قىلغۇچىلارنىڭ ئاكتىپ ھەرىكىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ، قانۇنغا خىلاپ ھالدا تىجارەت قىلغۇچىلارنىڭ پاسسىپ ھەرىكىتىنى چەتكە قاقىدۇ. قانۇنغا خىلاپ بولغان سودا قانۇنى ھەرىكىتى زەربە بېرىلىدىغان ۋە بىكار قىلىنىدىغان كاتېگورىيىدىكى ھەرىكەتتۇر.

3. بۇ تەبىر سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ پەقەت سودا قانۇنى ھەرىكىتىنىلا مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، باشقا ھەرىكەتلەرنى چەتكە قاقىدۇ.

4. بۇ تەبىردە سودا ھەرىكىتى ئەمەلگە

قويۇلغاندىن كېيىن، سانقۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەت نەتىجىسىنىڭ ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئالمىشىش ۋە ئۆزگىرىش شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، زامان ھالىتى ئورۇندىلىپ بولغاندىن باشقا بارلىق سودا ھەرىكىتىنى چەتكە قاقىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت نۇقتىنى يىغىنچاقلىغاندا، بۇ تەبىر «سودا ھەرىكىتى» ئۇقۇمىنىڭ دائىرىسىنى سودا ھەرىكىتىنىڭ ھوقۇق ئىقتىدارى، سالاھىيىتى، ھەرىكەت تەرتىپى ۋە ھەرىكەت نەتىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئومۇمىي ئالاھىدىلىك ۋە خاراكتېر قاتارلىق جەھەتلەر بىلەن چەكلەيدۇ.

ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى سودا ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرىدىكى تۆت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كونكرېت ھەرىكەت جەريانىدا، «ئاساسىي قانۇن»نىڭ ئۇچىنچى باب 5 - ، 6 - پاراگرافلىرىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»نىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ھەم مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى خەلق قۇرۇلتىيى ئاپپاراتلىرى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەمۇرىي قانۇن - نىزاملىرىغا، شۇنىڭدەك ياخشى مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە، مىللىي ئىجتىمائىي ئەخلاق، مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد ۋە ئادەتلەرگە رىئايە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى لازىم، قىسقىسى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى «سودا ھەرىكىتى»نىڭ تۆت ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغاندىن تاشقىرى، يەنە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە، ياخشى مىللىي ئۆرپ - ئادەت ۋە مىللىي - ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمى جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكنىمۇ ھازىرلىشى كېرەك. يۇقىرىدىكىنى تەھلىلگە ئاساسەن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى ئۇقۇمىغا مۇنداق تەبىر بېرىش مۇمكىن: «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى تولۇق ھەق تەلەپ قانۇنىي ھەرىكىتى ئىقتىدارىغا، ھوقۇقىغا ۋە ئۇنۇملۇك سودا ھەرىكىتى سالاھىيىتىگە ئىگە كىشىلەر (جۈملىدىن تەبىئىي شەخسلەر ۋە قانۇنىي ئىگىلەر)نىڭ بازار سودىسىنى قوغدايدىغان ھەق تەلەپ سودا قانۇنىنىڭ قائىدىلەشتۈرۈشى ۋە تىزگىنلەپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، سودا پائالىيىتى جەريانىدا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ياخشى ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقىغا رىئايە قىلىش شەرتى ئاستىدا، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش، ئالماشتۇرۇش، يەتكۈزۈشلەشنى ئىنكاس شەكلى قىلىدىغان بىر خىل كونكرېت، ئېنىق سودا قانۇنى ھەرىكىتىدۇر». بۇ تەبىر «سودا ھەرىكىتى»نىڭ تۆت خۇسۇسىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا رىئايە قىلىنىدىغان ۋە قانۇن بويىچە بەلگىلەنگەن ئېنىق مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولغان 5 - ئالاھىدىلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(2) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ تۈرلىرى

سودا ھەرىكىتىنى شەكىللىنىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1. بىر تەرەپنىڭ سودا ھەرىكىتى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ سودا ھەرىكىتى. بىر تەرەپنىڭ سودا ھەرىكىتى دېگەندە بىر تەرەپنىڭ سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر ياكى سودا ئىشلىرىدىكى تەبىئىي شەخسلەر ئىكەنلىكى، يەنە بىر تەرەپنىڭ سودىگەر ئەمەسلىكىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق سودا ھەرىكىتى بىر تەرەپنىڭ

سودا هەرىكىتى دەپ ئاتىلىدۇ. هەر ئىككىلا تەرەپ سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر ياكى سودا ئىشلىرىدىكى تەبىئىي شەخسلەر بولۇپ، سودىگەرلەر سودىگەرلەر بىلەن، سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر بىلەن، سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەر تەبىئىي شەخسلەر بىلەن ئالاقىدە بولىدىغان سودا هەرىكىتى ئىككى تەرەپنىڭ سودا هەرىكىتى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سودا هەرىكىتىنى پەرقلەندۈرۈش قانۇننى توغرا تەتبىق قىلىشقا پايدىلىق. مەسىلەن، تەبىئىي شەخسلەرگە سودا قانۇنلىرىنى تەتبىق قىلىشقا بولمايدۇ، سودا قانۇنلىرىنى سودا ئىشلىرىدىكى تەبىئىي شەخسلەر بىلەن سودا ئىشلىرىدىكى قانۇنىي ئىگىلەرگىلا تەتبىق قىلىشقا بولىدۇ.

2. مۇتلەق سودا هەرىكىتى، تىجارەت خاراكتېرىدىكى سودا هەرىكىتى ۋە قوشۇمچە سودا هەرىكىتى. قانۇندا بەزى هەرىكەتلەرنىڭ سودا هەرىكىتى دەپ بەلگىلىنىشى مۇتلەق سودا هەرىكىتى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. قانۇندا سودا هەرىكىتى دەپ بەلگىلەنگەن هەرىكەتلەر كىمنىڭ هەرىكىتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سودا هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ياپونىيەنىڭ سودا قانۇنىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: (1) ئۆتۈنۈپ بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن پايدىغا ئېرىشىش ۋە كۆچمە مۈلۈك، كۆچمەس مۈلۈك، ئاكسىيە بىلەتلىرى قاتارلىقلارغا هەقلىق ئېرىشىش سودا هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ؛ (2) باشقىلارنىڭ كۆچمە مۈلكى ياكى ئاكسىيە بىلەتلىرىگە ئىگە بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تۈزۈلگەن توختاملار، شۇنىڭدەك توختام ئىجرا قىلىنغان بولسىمۇ، هەقلىق ئېرىشىش مەقسەت قىلىنغان هەرىكەتلەرمۇ سودا هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ؛ (3) بېر ژىلاردا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر مۇتلەق سودا هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ؛ (4) چەك ۋە باشقا سودا ئاكسىيىلىرىگە ئىگە بولۇشنى كۆزلىگەن هەرىكەتلەر، كىم قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، يۇقىرىدىكى هەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلا بولسا، ئۇ سودا هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ. بۇلار قانۇندا بەلگىلەنگەن مۇتلەق سودا هەرىكىتىدۇر. بۇ هەقتە دۆلىتىمىزنىڭ «يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى»، «ئىستېمالچىلارنىڭ هوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى»، «ئاكسىيە سودىسى توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق نىزام»دا بەلگىلىمىلەر بار.

تىجارەت خاراكتېرىدىكى سودا هەرىكىتى. ياپونىيەنىڭ سودا قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، بۇ هەرىكەت سودىگەرلەرنىڭ سۈبېيكت، پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلغان هەرىكەت بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئىجارىگە بېرىشنى مەقسەت قىلغان كۆچمە مۈلۈك ياكى كۆچمەس مۈلۈكنى ئېلىش، سېتىش ياكى ئىجارىگە ئېلىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر؛ (2) باشقىلار ئۈچۈن ياساپ بېرىش ياكى پىششىقلاپ ئىشلەپ بېرىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر؛ (3) ئېلېكتر ئەسۋابلىرى ياكى گاز بىلەن تەمىنلەش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر؛ (4) توشۇش - يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر؛ (5) مەشغۇلاتنى هۆددىگە ئېلىش ياكى ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان هەرىكەتلەر؛ (6) نەشرىياتچىلىق، مەتبەئەچىلىك ياكى فوتو سۈرەتچىلىككە دائىر هەرىكەتلەر؛ (7) خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش مەقسىتىدە سورۇن تەييارلاش يولىدىكى سودا؛ (8) ئالماشتۇرۇش ۋە بانكىنىڭ شۇ يولدىكى سودىسى؛ (9) سۇغۇرتا؛ (10) هاۋالىنى هۆددىگە ئېلىش؛ (11) ۋاستىچىلىك ياكى ۋەكالەتچىلىككە دائىر هەرىكەتلەر؛ (12) ۋەكالەتچى سودىگەرلىكنى ئۈستىگە ئېلىشقا دائىر هەرىكەتلەر. لېكىن ئىش هەققىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەمگەك قىلىش يولىدىكى هەرىكەت بولسا، سودا هەرىكىتى هېسابلانمايدۇ.

قوشۇمچە سودا هەرىكىتى: بۇ، مۇتلەق سودا هەرىكىتى ۋە تىجارەت خاراكتېرىدىكى سودا

ھەرىكتىگە ياتمايدىغان، يەنە كېلىپ بەزىبىر بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان (ھەرقايسى ئەللەردە ئوخشاش ئەمەس) سودا ھەرىكىتىدۇر.

3. ھەقلىق سودا ھەرىكىتى ۋە ھەقسىز سودا ھەرىكىتى. ھەقلىق سودا ھەرىكىتى دېگەندە، سودىگەر ئۆزىنىڭ تىجارەت دائىرىسى ئىچىدە باشقىلار ئۈچۈن مەلۇم ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغاندا، مۇناسىپ ھەق - تەلەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغان ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ھەقسىز سودا ھەرىكىتى. بۇ، سودىگەر باشقىلارنىڭ ئالدىدا مەجبۇرىيەت ئادا قىلىشتا، ئۇنىڭدا بەلگىلىمىگە ئاساسەن باشقىلاردىن مۇناسىپ مەجبۇرىيەت ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىش ھوقۇقى بولمايدىغان سودا ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، تاۋارلارنى رېمونت قىلىپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش، قايتۇرۇش، يەتكۈزۈش، يەتكۈزۈپ بېرىشكە ھۆددە قىلىش ۋە سودا تەشۋىقاتى قاتارلىقلار ھەققىدە «ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى» دا بىرقەدەر ئېنىق تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر بار.

4. ۋەدە خاراكتېرلىك سودا ھەرىكىتى ۋە ئەمەلىي خاراكتېرلىك سودا ھەرىكىتى. ۋەدە خاراكتېرلىك سودا ھەرىكىتى سودىلاشقۇچىنىڭ ئىككى تەرەپ ئاغزاكى پۈتۈشكەندىن كېيىنلا سودا ھەرىكىتى ئەمەلگە ئېشىپ، ھوقۇق - مەجبۇرىيەت ۋۇجۇدقا كېلىدىغان سودا ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ، تاۋار ئېلىش - سېتىش شۇنىڭ جۇملىسىگە كىرىدۇ.

ئەمەلىي خاراكتېرلىك سودا ھەرىكىتى سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئاغزاكى پۈتۈشكەندىن باشقا، يەنە ئەمەلىي نەرسە ۋە پۇل تاپشۇرىدىغان سودا ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

5. تاشقى سودا ھەرىكىتى. دېگەندە ياقىسىدىكى تۆت رايونغا قارىتىلغان سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، ئېلىمىزدە دېگەندە ياقىسىدىكى رايونلاردىن باشقا چېگرا رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئەسلىدىكى ئىچكى رايونلاردىن بىردىنلا ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ئالدىنقى سەپ ئۆلكىلىرىگە ئايلاندى، چېگرا ئېغىزلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېچىۋېتىلىشى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ قوشنا ئەللەر خەلقى بىلەن بولغان سودا ئىشلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، تاشقى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشى بىلەن، مەسىلەرمۇ بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ، تاشقى سودا ھەرىكىتى ھەرقايسى جايلار، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەتلىرى، ھەرقايسى ئەلنىڭ قانۇن-نىزاملىرى قاتارلىقلارغا ئۇيغۇن كېلىشتىن تەدرىجىي ھالدا خەلقئارا ئادەتكە ئۇيغۇن كېلىشكە قاراپ بۇرالدى.

(3) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ھەرىكەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئاقۇنتى ئىلگىرى ئىزچىل تۇرغان ئوخشاش بىر ئۆلچەمدىكى قانۇن - نىزاملار تەرىپىدىن تەڭشىلىپ ۋە قائىدىلەشتۈرۈلۈپ كەلگەچكە، بۇ جايلارنىڭ سودا ھەرىكىتى ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە دېگەز ياقىسىدىكى جايلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ كەلدى. ئۇ، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىرقانچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1. سودا ھەرىكىتى — سودا قانۇنى سۈبېيېكتى سودا قانۇنى ئاقۇنتىگە ئېرىشىشنى ئاساس قىلىدىغان ھەرىكەت. ئۇنىڭ سۈبېيېكتى ھەق تەلەپ - سودا قانۇنلىرى تەرىپىدىن تەڭشىلىدىغان سۈبېيېكتىنىڭ ھەرىكىتى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، بۇ ھەرىكەت دائىرىسىدىن چىقىپ كەتسە، ئۇ سودا ھەرىكىتى بولماي قېلىشى مۇمكىن.

2. ئاغزاكى پۈتۈشۈش — سودا ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى. قانۇن ھەرىكىتىمۇ ئاغزاكى پۈتۈشۈشتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، سودا ھەرىكىتىدە ئاغزاكى پۈتۈشۈش تولىمۇ

گەۋدىلىك بولىدۇ، ئۇنىڭ تەلىپى ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە گەۋدىلىك بولىدۇ. ئەلۋەتتە، يۇقىرى قاتلاملىق سودا ھەرىكىتىنىڭ تەلىپىمۇ بىرقەدەر قاتتىق بولىدۇ (مەسىلەن، چەك، ھۇججەت قاتارلىقلار). تەلەپنىڭ بۇنداق قاتتىق بولۇشىدا قولايلىق، تېز بولۇش، خەتەرنى ئازايتىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

3. مۇنتىزم سودا ھەرىكىتىنى قانۇن بەلگىلىمىلىرىگە ئۇيغۇن كېلىشى لازىم، سودا ھەرىكىتىنىڭ سۇبېيېكتى قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سودا قانۇنىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئۇيغۇن ئىش قىلىپ قانۇن تەرىپىدىن جازالىنىشتىن ساقلىنىشى لازىم، لېكىن غەيرىي رەسمىي سودا ھەرىكىتىدە قانۇنغا خىلاپ سودا كۆپرەك بولىدۇ.

4. سودا ھەرىكىتىنىڭ مۇھىملىقى ھەقىقىي، راستچىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش، ئادىل بولۇش، ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇش پرىنسىپىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئالدامچىلىق، يولسىز رىقابەت، ئازدۇرۇش - ئالداش قاتارلىقلارغا قارشى تۇرۇش، ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىش، پۇ ئاتماسلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن كونكرېت سودا ھەرىكىتىدە، كۆپ ھاللاردا، چېچەنلىك، مەككارلىق، يۇمۇرلۇق، قىززىقچىلىق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

5. سودا ھەرىكىتىدە پايدا ئېلىش مەقسەت قىلىنىدۇ، بۇ ئۇنى باشقا ھەرىكەتلەردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى، ھەرىكەتنىڭ سۇبېيېكتى سودا ھەرىكىتى بىلەن مەخسۇس ياكى ئاساسلىق شۇغۇللىنىدىغان كىشى بولۇشى كېرەك.

6. سودا ھەرىكىتىدە چەك - ھۇججەت، ھەقىقىي ئىسپات قاتارلىق جەھەتلەرگە قويۇلىدىغان تەلەپ باشقا ھەرىكەتلەردىكىگە قارىغاندا قاتتىق بولىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ھەق تەلەپ سودا قانۇنلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىشى، قانۇنچىلىقنىڭ ئومۇملىشىشى، خەلقئارا ئالاقىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى، خەلقئارا ئادەتلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز سىڭىپ كىرىشى ئارقىسىدا، بۇ ئالاھىدىلىك تېخىمۇ گەۋدىلىك بولماقتا.

7. سودا ھەرىكىتىدە ئاشكارا بولۇش تۇزۇمى، مەسىلەن، تىجارەت گۇۋاھنامىسى، تازىلىق ئىجازەتنامىسى، مەخسۇس تىجارەت ئىجازەتنامىسى، مەھسۇلات باھاسى، سۈپىتى قاتارلىقلار ئاشكارا بولۇش تەكىتلىنىدۇ، راستچىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇشتىن ئىبارەت تىجارەت پرىنسىپىغا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

8. قاتتىق مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلىدۇ. لېكىن ئومۇمىي خەلقئارا سودا قانۇنىدىكى بەلگىلىمىلەر - بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق يەنىلا ناھايىتى چوڭ، ئىچكى جايلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەلۇم پەرق بار. مەسئۇلىيەت تۇزۇمى ئېڭى جەھەتتە، خۇسۇسىي يول بىلەن ھەل قىلىشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىپ، ھۆكۈمەت يولى بىلەن ھەل قىلىشقا سەل قارىلىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. قانۇنچىلىق ئېڭى بىرقەدەر ئاجىز.

9. ئادىل، بىخەتەر، راستچىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئىجتىمائىي ئىناۋەتكە، ئىجتىمائىي ئەخلاقىغا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

10. دىنىي قائىدىلەر سودا ھەرىكىتىگە بىرقەدەر كۆپرەك سىڭگەن بولىدۇ، بۇنداق دىنىي قائىدىلەر خەلق ئارىسىدىكى سودا ھەرىكىتىدە خېلى چوڭ بازارغا ئىگە بولۇپ، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئۇنىڭغا بىرقەدەر ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ.

11. قەرزنى قايتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. قەرزدار ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ قەرزىنىڭ ئىناۋەتسىز بولماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ، دادىسىنىڭ قەرزىنى بالىسى، تۇغقانلىرى، ئاغىنىلىرى قايتۇرىدۇ ياكى قايتۇرۇشنى خالىغۇچىلار قايتۇرىدۇ، قەرزدار ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ قەرزىنىڭ ئىناۋەتسىز بولۇپ كېتىشىگە، دادىسىنىڭ قەرزىنى بالىسىنىڭ

قايتۇرماسلىقىغا قارشى تۇرۇلىدۇ. قەرزدار ئۆلۈپ كەتسىمۇ قەرزنىڭ ئىناۋەتسىز بولماسلىقى، دادىسىنىڭ قەرزىنى بالىسىنىڭ قايتۇرىدىغانلىقى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىكى قائىدىلەردىن كەلگەن، بۇ، چەت ياقا جايلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نەزەرىدە بىرقەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار بۇنى ئائىلىق ھالدا دىنىي قائىدە سۈپىتىدە ئادا قىلىدۇ.

12. سودا ھەرىكىتىدە دىنىي قائىدىلەرگە رىئايە قىلىش ۋە دىنىي ئېتىقادنى پەرقلەندۈرۈشكە كەمىيەت بېرىلىدۇ، كىشىلىك قەدىر - قىممىتىگە ئەمەل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. دىنىي مەدەنىيەتنىڭ سودا ھەرىكىتىدىكى ئىپادىسى، كۆپ ھاللاردا، قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ سودا ھەرىكىتىدىكى ئىپادىسىدىنمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك خەلقئارا ئادەتلەردىمۇ گەۋدىلىك ھالدا تەكىتلەنگەن. مەسىلەن، غەيرىي «مۇسۇلمانچە» يېمەكلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر رايونلىرىدا سېتىشقا بولمايدۇ، سېتىلىدىكەن، بۇنداق سودا ھەرىكىتى دەرھال چەكلىنىدۇ.

13. سودا ھەرىكىتىدە، ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش ئېڭى ۋە قانۇنچىلىق ئېڭى بىرقەدەر ئاجىز.

2. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىي خاراكتېرى

(1) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى پۇقرالارغا قانۇن بەرگەن ھەق تەلەپ قانۇنىغا ياتىدىغان بىر خىل ھوقۇق - مەجبۇرىيەت ئىقتىدارىدۇر

«ئاساسىي قانۇن»نىڭ 42 - ماددىسىدا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى پۇقرالىرىنىڭ ئەمگەك قىلىش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزىنىڭ ئورۇنداشقا تېگىشلىك سودا - سانائەت باشقۇرۇش رەسمىيەتلىرىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، بۇ پۇقرالارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك قىلىش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى مۇناسىۋىتىنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ھەق - تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى»نىڭ 26 -، 28 - ۋە 36 -، 41 -، 48 - ماددىلىرىدا تەبىئىي شەخسلەر ۋە قانۇنىي ئىگىلەرنىڭ سودا ھەرىكىتى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەلگىلەنگەن، «شىركەت قانۇنى»، «كارخانىلار قانۇنى»، «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى» دىمۇ كارخانىلارنىڭ قانۇنىي ئىگىلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتى توغرىسىدا مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان. «يولسىز رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى»، «ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى»، «مارکا قانۇنى»، «پاتېنت قانۇنى»، «باج ئېلىش - باشقۇرۇش قانۇنى»، «ئاكسىيە قانۇنى»، «ئېلان قانۇنى»، «مەھسۇلاتلار سۈپىتى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلاردا سودا ھەرىكىتى قانۇن قائىدىسىگە سېلىنغان. دېمەك، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىمۇ ئاساسىي قانۇن، ھەق تەلەپ - سودا قانۇنلىرىدا ھەربىر پۇقرا ئۈچۈن بېرىلگەن ئادەتتىكى ھەرىكەت ھوقۇقى بۇلۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىدىكى نېيترال ھەرىكەت

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىدىكى ھەم قانۇنغا خىلاپ كەلمەيدىغان، ھەم قانۇنغا ئۇيغۇن بولمىغان

سودا هەرىكەتلىرىنى بىز نېيترال سودا هەرىكىتى دەپ ئاتايمىز، بۇ، بىر قەدەر ئۆزگىچىلىككە ئىگە هەرىكەتتۇر. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن «دادىسىنىڭ قەرزىنى بالىسى قايتۇرۇش» نى تەلەپ قىلىشىدىن ئىبارەت سودا هەرىكىتى قائىدىسىنىڭ قانۇنىي ئاساسى يوق. دېمەك، بۇنداق هەرىكەتنى قانۇنلۇق ياكى قانۇنغا خىلاپ دېگىلى بولمايدۇ. هالبۇكى، بۇنداق نېيترال سودا هەرىكىتىنىڭ چەكلەش كۈچى دىنىي ئەقىدىلەشتۈرگەن كەلگەن بولۇپ، ئۇنى ئىپلىمىزنىڭ هەرقانداق بىر قانۇنىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا ئۇ بىر قەدەر ئالاهىدە بولغان سودا هەرىكىتىدۇر. يەنە مەسىلەن، قائىدىلەشتۈرۈلگەن سودا هەرىكىتىدە راسچىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش پرىنسىپىغا ئەهمىيەت بېرىلىپ، ئالدامچىلىق، يالغانچىلىق، ساختىپەزلىك هەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇلىدۇ، مەهسۇلات سۈپىتى، مەهسۇلاتلارنىڭ ساقلاش، قاچىلاش قاتارلىق جەهەتلەردە، ئۆز هەرىكىتىنى دىنىي قائىدىلەرگە ئاساسەن چەكلەشكە بىر قەدەر ئەهمىيەت بېرىلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك قانۇنىنىڭ چەكلىشىگە سەل قارىلىدۇ، سودا هەرىكىتىنى دىنىي ئەقىدىلەر ۋە مىللىي ئادەتلەر، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە پرىنسىپلىرى بىلەن قائىدىلەشتۈرۈش ۋە چەكلەش هەرىكەتلىرىنىڭ قانۇنىي ئاساسى يوق. هالبۇكى، بۇلار مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارغا زىت كېلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇنداق سودا هەرىكىتىنى چەكلەشنىڭمۇ قانۇنىي ئاساسى يوق، شۇڭا بىز بۇلارنى قانۇنىنىڭ خاراكتېرىدىكى نېيترال دائىرىگە كىرگۈزۈشكە مەجبۇرمىز. بۇ، چوڭقۇر تەنقىد قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

(3) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا هەرىكىتى ئۈز نۆۋىتىدە يەنە سودىدىكى بىر خىل ئالاهىدە شۇهرەت، بىر خىل كۆرۈنمەس بايلىق هېسابلىنىدۇ

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلار سودا هەرىكىتىدە قاتناش دىنىي ئەقىدىلەر، ئىجتىمائىي ئادەت، ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە قانۇن ئۆلچەملىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان بىر خىل ياخشى شۆهرەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مەسىلەن، بىز دەيدىغان «ئەنئەنىۋى دۆكانلار» نىڭ سودىدىكى شۆهرىتى شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. سودا هەرىكىتىدىكى بۇنداق يۇقىرى شۆهرەت كەڭ ئىستېمالچىلار ياكى سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئىچىدە سودا هەرىكىتىدە ياخشى شۆهرەتنى شەكىللەندۈردى. بۇ، سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئۈچۈن بىر خىل مۇهىم كۆرۈنمەس بايلىقتۇر، ئۇ قولغا چىتماس ئىجتىمائىي ئەمگەك مەهسۇلاتى بولۇپ، مۇئەييەن قىممەتكە ۋە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ مۇلۇك خاراكتېرى ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەهەتتە كۆرۈلىدۇ:

1. سودا هەرىكىتىدىكى يۇقىرى شۆهرەت سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلارغا ياخشى ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنداق شۆهرەت راستچىل، ئىناۋەتلىك ئەمگەك مېۋىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئېنىق مۇلۇك قىممىتىگە ئىگە، ئۇ سودا هەرىكىتىگە ئەملىي ياكى يوشۇرۇن ئىقتىسادىي ئۇنۇم ياكى رىقابەت كۈچى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى ئوخشاش كەسىپ بويىچە تېخىمۇ يۇقىرى پايدىغا ئىگە قىلىدۇ.

2. سودا هەرىكىتىدىكى يۇقىرى شۆهرەت ئادىل، باراۋەر، راستچىل، ئىناۋەتلىك بولۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىدىغان ئەمگەك ۋە ماددىي ئەمگەك مەهسۇلدۇر. بۇنىڭدا سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ هەققانىي ئادىل، باراۋەر، راستچىل، ئىناۋەتلىك بولۇشتىن ئىبارەت ياخشى ئىدىيىۋى پەزىلىتى ۋە تىجارەت ئىستىلى مۇجەسسەملەشكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا هەرىكىتىدە بولغۇچىلارمۇ بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ماددىي مەنپەئەت جەهەتتە غايەت زور بەدەل بېرىدۇ، زور مىقداردا ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى سەرپ قىلىدۇ، كۆپ پايدا ئېلىشتىن ۋاز

كېچىپ، ئاز پايدا ئېلىپ كۆپ سېتىش چارىسىنى قوللىنىدۇ، بۇنداق ئەمگەك مېۋىسى مۇئەييەن قىممەتكە ۋە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولغان ئالاھىدە بىر خىل تاۋار ھېسابلىنىدۇ.

3. سودا ھەرىكىتىدىكى يۇقىرى شۆھرەت ئىجتىمائىي مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ، كىشىلەرنىڭ تەرىبىيىلىش، قانۇننى قوغداش ئېڭىنى كۈچەيتىدۇ، ئۇ ساختىپەزلەرنىڭ كۆشەندىسى بولۇپ، ئىستېمالچىلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق-مەنپەئىتىنى كۈچلۈك تۈردە قوغدايدۇ.

4. سودا ھەرىكىتىدىكى يۇقىرى شۆھرەت بىر خىل كۆرۈنمەس بايلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇلۈكچىلىكنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ھوقۇقىنى ئىشلىتىشىلا راۋا كۆرىدۇكى، ھوقۇقىنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىشىنى راۋا كۆرمەيدۇ. بۇنداق كۆرۈنمەس بايلىق سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارغا ئايرىلماس ھەمراھ بولىدىغان بىر خىل كۆرۈنمەس مۇلۈك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىگە دائىر قانۇن-قائىدىلىرىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

(1) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئىناۋەتلىك ياكى ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكىگە بېرىلىدىغان تەبىر

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئىناۋەتلىك ياكى ئىناۋەتسىزلىكىنى بەلگىلەش شۇ جايلاردىكى يوللۇق سودا ھەرىكىتىگە تەبىر بېرىش، ئۇنى قائىدىگە سېلىش ۋە قوغداش، مىللىي رايونلارنىڭ تاۋار ئېگىلىكى تەرەققىياتىنى، مىللىي رايونلاردىكى قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللىي رايونلاردىكى سودا كارخانىلىرىنىڭ ئېگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنىڭ بۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ قانۇن بويىچە تىجارەت قىلىش، قانۇنغا بويسۇنۇپ تىجارەت قىلىش ئىدىيىسىنى كۈچەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يوللۇق سودا ھەرىكىتىنى قانۇن ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە قوغدايدۇ. قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن سودا ھەرىكىتى ئىناۋەتلىك ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ ھەمدە قانۇنىي ئاقىۋەتنى ھاسىل قىلىدۇ. سودا ھەرىكىتىنىڭ ئىناۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بەلگىلەشنىڭ مۇھىم شەرتلىرى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن ئىبارەت:

a) سۈبېيكت لايىقەتلىك بولۇشى، يەنى قانۇندا بەلگىلەنگەن ھەرىكەت ئىقتىدارى، ھوقۇق، سالاھىيەتنى ھازىرلىغان بولۇشى ۋە ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى مۇستەقىل ئۈستىگە ئالالايدىغان بولۇشى كېرەك؛

b) سۈبېيكتلارنىڭ ئاغزاكى پۈتۈشكەنلىرى راست بولۇشى شەرت؛

c) ھەرىكەت مەزمۇنى قانۇنلۇق بولۇشى شەرت؛

d) قانۇندا بەلگىلەنگەن شەكىلگە ئۇيغۇن كېلىشى شەرت.

سودا ھەرىكىتى قانۇن-نىزام، سىياسەت قاتارلىقلارنىڭ چەكلىشىگە خىلاپ كېلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، شۇ كىشى شۇغۇللانغان سودا ھەرىكىتى ئىناۋەتسىز ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ:

(1) ھەرىكەتتە بولغۇچىلاردىن باشقا ۋەزىپىسى، كەسپى بولغانلار، مەسىلەن، چەت ئەللەردە دۆلەت خادىملىرى سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن، دۆلىتىمىزدە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە كادىرلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن؛ (2)

تىجارەت خاراكتېرىدىكى چەكلەنگەن ھەرىكەتلەر، مەسىلەن، بازار باشقۇرۇشقا دائىر قانۇن - نىزاملارغا خىلاپ ھەرىكەت، مونوپول قىلىنغان سودا - سېتىققا خىلاپ ھەرىكەت، ئوبوروتنى چەكلەشكە خىلاپ ھەرىكەت؛ (3) يولسىز رىقابەت ھەرىكىتى، دۆلەت سودىدىكى يوللۇق رىقابەت ھەرىكىتىنى رىغبەتلەندۈرىدۇ، يولسىز رىقابەت ھەرىكىتىگە قارشى تۇرىدۇ، يولسىز رىقابەت ئىناۋەتسىز سودا ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىناۋەتسىز سودا ھەرىكىتىدۇر؛ (4) سۈتخورلۇق ھەرىكىتى، بۇ — ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىناۋەتسىز سودا ھەرىكىتىدۇر؛ (5) تۆكمە قىلىپ سېتىش ھەرىكىتى، شۇ كەسىپتىكىلەرنىڭ بازار سودىسىدىكى مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدۇ، زومىگەرلىك بىلەن بازارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش ھەرىكىتى، شەكلى ئۆزگەرگەن يولسىز رىقابەت ھەرىكىتى ئىناۋەتسىز ھەرىكەت.

ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى شۇنداقلا سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭمۇ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداپ، نورمال تاۋار سودىسى تەرتىپىنى ساقلاپ، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئەللەر قانۇنلىرىدا سودا ھەرىكىتىگە قانۇن جەھەتتىن چەك قويۇش پرىنسىپ جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئىستېمالچىلارغا قانۇنسىز يول بىلەن زىيان يەتكۈزسە، زىيانغا ئۇچرىغۇچى قانۇن يولى بىلەن ئەدلىيە جەھەتتىن ياردەم تەلەپ قىلسا بولىدۇ. سودا ھەرىكىتىنىڭ، بولۇپمۇ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىي خاراكتېرىنى قانۇن نەزەرىيىسى جەھەتتىن تونۇش تېخى كەمچىل بولغانلىقتىن، ھەرقايسى ئەللەر قانۇنلىرىدا سودا ھەرىكىتىنى قانۇن قائىدىسىگە سېلىش، ئۇنىڭغا چەك قويۇش دائىرىسى قاتارلىقلار ئوخشاش ئەمەس، ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، سودا ھەرىكىتىنى قائىدىگە سېلىش دېگەندەك مۇكەممەل ئەمەس.

مەمۇرىي قانۇن - نىزاملاردا مەنئى قىلىنغان باشقا مەزمۇنلار. بۇ مەزمۇنلارغا خىلاپلىق قىلغۇچىلاردىن قىلمىشى ئېغىر بولغانلارنىڭ ئىلان كەسپى قانۇن بويىچە توختىتىلىدۇ. جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقى قانۇن بويىچە سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.

① سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ ئىلان تىجارىتى ھەرىكىتىدە ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىش ھەرىكىتى بولماسلىقى لازىم. ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىپ قانۇنىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلار ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىش ھەرىكىتى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى بەش خىل ھەرىكەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) ئىلاندا ياش قۇرامىغا يەتمىگەنلەر ياكى مەجرۇھلارنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقىغا زىيان يەتكۈزۈش؛ 2) باشقىلارنىڭ پاتېنتقا ئىگە ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقى ياكى سانائەت مۈلكى ھوقۇقىنى يالغاندىن ئۆزىنىڭ قىلىپ كۆرسىتىش؛ 3) باشقا ئىشلەپچىقارغۇچىلار ياكى تىجارەتچىلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ياكى مۇلازىمىتىنى چۆكۈرۈپ كۆرسىتىش؛ 4) ئىلاندا باشقىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي، ئۇلارنىڭ نامى، ئوبرازى، سالاھىيىتى، ۋەزىپىسى، مەرتىۋە مۇناسىۋىتىنى قوللىنىش؛ 5) باشقىلارنىڭ قانۇنلۇق ھەق تەلەپ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىشقا ياتىدىغان باشقا قىلمىشلار.

② سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئىلان تىجارىتىدە، ئىلان ۋاكالەتچىلىكى، ئىلان توختىتىمى، ئىلان تەكشۈرۈش، ئىلان ئىسپاتى، ئىلان كەسپى ئارخىپى قاتارلىق تۈزۈملەرنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتىدىغان ياكى بۇ تۈزۈملەرنىڭ ئىجرا سىنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ھەرىكەتلەردە بولماسلىقى لازىم.

③ سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ئىلان

تجارىتىدە، ئېلانلىرى «ھەقلىق ئاخبارات، تەشۋىقات خەۋىرى» دېگەن شەكىللەر بىلەن بېرىدىغان ھەربىر تەلەردە بولماسلىقى، ئېلانلىرى ئېلان كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قانۇنلۇق سالاھىيەتكە ئىگە ئېلان تىجارەتچىلىرىنىڭ ئېلان قىلىشىغا ھاۋالە قىلىشى لازىم. ئاخبارات ئورۇنلىرى ئېلان بەرگەندە ئېنىق بەلگە بىلەن بېرىشى لازىم. ئېلان قىلغۇچىلار ئېلانىنى ئېنىق ئېلان بەلگىسى بىلەن ئېلان قىلىشى لازىم. ئىستېمالچىلار ياكى ئامما ئاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىدىغان ياكى چۈشىنىكسىز تەشۋىقات ئۇنۇمىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەربىر تەلەر قانۇنغا خىلاپ ھەربىر ئەپ قارىلىشى لازىم.

④ سودا ھەربىر تەرەپ بولغۇچىلار ئېلان تىجارىتى ھەربىر تەرەپ «ئېلان قانۇنى» غا ۋە ئېلان باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ ئالاقىدار قانۇن - نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھەربىر تەلەردە بولسا، ئېلان باشقۇرۇش ئورگانلىرى ئۇلارغا قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ مەمۇرىي جازا بېرىدۇ، قانۇنغا خىلاپ تىجارەت ھەربىر تەرەپ شۇغۇللىنىپ ئابۇنىچىلار ۋە ئىستېمالچىلارغا زىيان يەتكۈزگۈچىلەر قوشۇمچە ھەق تەلەپ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئۇلاردىن قىلمىشى ئېغىر بولۇپ جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقى ئەدلىيە ئورگانلىرى تەرىپىدىن قانۇن بويىچە سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.

(2) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلىرى بويىچە «سودا ھەربىتى» جەھەتتىكى تەقىقات بىر قەدەر ئاز بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئاپتونومىيە خاراكتېرىدىكى ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار ۋە سودىغا دائىر قانۇن - نىزاملار قۇرۇلۇشى تولمۇ يېتەرسىز بولۇۋاتقان ساھە بولۇپ كەلمەكتە، بۇ جەھەتتىكى قۇرۇلۇش خىزمىتىنى جىددىي كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ، ھازىر، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتىگە دائىر قانۇن قائىدىلىرىدە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە مەسىلە مەۋجۇت:

1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتىنىڭ قانۇنىي ئورنى دېگەندەك ئېنىق ئەمەس.

دۆلىتىمىزنىڭ «ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى»، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا، ھازىرغىچە «سودا ھەربىتى» ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتى» گە دائىر قانۇن ئۇقۇمى يوق، بولۇپمۇ «سودا ھەربىتى» ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتى» نىڭ ھەربىتە خاراكتېرى ۋە ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىشنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا بەلگىلىمەر يوق. سودا ھەربىتىنىڭ ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە ئۇنۇملۇك تۈزەتە قائىدىلەشتۈرۈش ۋە تىزگىنلەش ئۈچۈن، سودا ھەربىتىنى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتىنى ھەق تەلەپ سودا قانۇنىنىڭ قائىدىلەشتۈرۈش، تىزگىنلەش، قوغداش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش ئېنىتايىن زۆرۈر. ھازىرقى «ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى» نىڭ ئالاقىدار باب، پاراگرافلىرىغا «سودا ھەربىتى» دېگەن پاراگرافنى كىرگۈزۈپ، سودا ھەربىتىنىڭ ھەربىتە كاتېگورىيىسى، خاراكتېرى توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقارسا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئاپتونومىيە قانۇنى ۋە نىزاملىرىنىڭ ئالاقىدار باب، پاراگرافلىرىغا «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەربىتى» دېگەن پاراگرافنى كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ ھەربىتە

كاتېگورىيىسى، خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىنى توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقارسا بولىدۇ.

2. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ قائىدىلىرىدە تولۇق قانۇنىي ئاساس يوق.

ئىلمىزنىڭ ھەق تەلەپ - سودا قانۇنى قۇرۇلۇشى ئەسلىدىلا تەرەققىي تاپمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «سودا ھەرىكىتى» دىن ئىبارەت بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئۇزۇنىڭ ئالاھىدە كارامىتىنى كۆرسىتىۋاتقان بۇ «ھەرىكەت» ئۇستىدىكى تەتقىقات تولىمۇ ئاز بولدى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ھەق تەلەپ - سودا قانۇنى قۇرۇلۇشى، بۇ جايلاردىكى سودا ھەرىكىتى ئۇستىدىكى تەتقىقات تېخىمۇ يېتەرسىز بولدى. سودا ھەرىكىتىنى قائىدىلەشتۈرۈش سودا ھەرىكىتىنى قوغداشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئالدىنقى شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، قانۇن قائىدىسى ۋە قانۇننىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سودا ھەرىكىتى (بولۇپمۇ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى) لا قانۇننىڭ قوغداش ئوبيېكتى بولالايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى قانۇنلىرىدا «سودا ھەرىكىتى» توغرىسىدا ئېنىق ۋە قائىدىلىك نام يوق، ئۇقۇم توغرىسىدا تەبىرمۇ يوق، بولۇپمۇ بۇ قانۇنلاردا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىي ئاساسى ۋە ئۇنىڭ پاكىت شەرتلىرى بەلگىلەنمىگەن. سودا ھەرىكىتىنىڭ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، مەزمۇنى مۇرەككەپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ئەملگە قويۇلىدىغان جايى، شارائىتى، شەرتى، ئوبيېكتى، مەقسىتى قاتارلىقلار ئىشقا، ئادەمگە، جايغا، زامانغا قاراپ پەقلىنىدۇ، شۇڭا دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلىرى مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان سودا ھەرىكىتى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى قائىدىلەشتۈرۈش، تىزگىنلەش ۋە قوغداشقا دۇچ كېلىپ، ئۆزىنىڭ يېتەرلىك، ئېنىق بولغانقانۇن ئاساسىنىڭ، شۇنىڭدەك قولاي، توغرا بولغان مەشغۇلات ئاساسىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى كۆرسىتىپ قويدى، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈش، بېكىتىش، ھۆكۈم قىلىش جەھەتلىرىدە ئېغىش يۈز بېرىشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، چەت - ياقا جايلاردىكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىقتىسادىي شەرت - شارائىتى، سەۋىيىسى، ئىجتىمائىي ئەخلاقى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى، گۇمانتارلىق ئېڭى جەھەتتە پەرق مەۋجۇت، مانا بۇلار ئەدلىيە ئەمەلىيىتىگە بىرمۇنچە قولايسىزلىقلارنى كەلتۈرىدۇ، ھالبۇكى، ئەمەلىيەت داۋامىدا يۈز بەرگەن ئېغىشلار، بولۇپمۇ سەۋەبلىكلەرنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا كەلتۈرىدىغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سودا ھەرىكىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سودا ھەرىكىتىنى قائىدىلەشتۈرىدىغان، تىزگىنلەيدىغان ۋە قوغدايدىغان قانۇن مادداللىرىنى بىز سودا ھەرىكىتىنىڭ ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىي خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۈزۈپ چىقىشىنىڭ ئىنتايىن زۆرۈر دەپ قارايمىز، بۇ مادداللار بۇنىڭدىن كېيىن مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارنى يولغا قويۇشقا دائىر تەپسىلىي پرىنسىپلارغا ياكى ئەدلىيىلىك ئىزاھاتقا ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ قانۇن - نىزاملىرىغا كىرگۈزۈلسە ۋە تىرىشىپ تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلسە بولىدۇ.

3. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە

جايلىرىدىكى قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكەتلىرىنى جازالاش دېگەندەك كۆچلۈك ئەمەس.

دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلىرىدا قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى (ھازىر ۋاقتىنچە ئومۇمىي قانۇنلار تەتبىق قىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ) نى قەيت قىلىش، تۈرلەرگە ئايرىش ۋە ئۇنىڭغا جازا بېرىش توغرىسىدا ئىنتايىن پرىنسىپال بەلگىلىمىلەر بېرىلگەن. لېكىن بۇ ھەرىكەتلەرگە بېرىلىدىغان جازانىڭ دەرىجىسى ئېنىق بولماي، مۇجمەل بولدى، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئالدىن تىزگىنلەش ۋە قائىدىلەشتۈرۈش، ھەرىكەتتىن كېيىن ئەدلىيە جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىش قولايسىز بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەق تەلەپ ۋە مەمۇرىي جەھەتتىن جازا بېرىش كۆپەرەك، جىنايى جازا بېرىش ئازراق بولدى. دەۋاغا يۈز خاتىرە قىلىش ئارىلىشىپ قالغاچقا، نەتىجىسىنى چىقىرىش ئىشى كۆپ ھاللاردا ئارقىغا سۈرۈلۈپ، چوڭ ئىش كىچىك قىلىۋېتىلدى، كىچىك ئىش يوق قىلىۋېتىلدى. قانۇندا بەلگىلەنگەن زەرىبىنىڭ دەرىجىسى دېگەندەك ئېغىر بولمىغانلىقى، شۇنىڭدەك قانۇننى ئىجرا قىلىش قەتئىي بولماسلىق، زەربە بېرىشنىڭ ئورنىغا جەرىمانە قويۇش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر پۇل، يۈز خاتىرە قىلىش قانۇندىن ئۈستۈن تۇرىدىكەن دېگەن تۇيغۇغا كېلىپ قالدى. بۇ ھال قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى، نەتىجىدە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار، ئىستېمالچىلار ۋە دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىگە ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتتى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرتىپى بۇزۇلدى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىندى، شۇنىڭ ئۈچۈن، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارغا ياكى جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالدىغان ئالاقىدار خادىملارغا ئىقتىسادىي ياكى جىنايى جازا بېرىشتە يۇز خاتىرە قىلىشقا، ئۇز مەيلىگە قويۇۋېتىشكە مەرگىز بولمايدۇ.

4. بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ سودا ھەرىكىتىنى قائىدىلەشتۈرۈش توغرىسىدا بىرقانچە پىكىر

(1) ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ھەق تەلەپ - سودا قانۇن - تۈزۈملىرى قۇرۇلۇشىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنى تېزلىتىش

ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ھەق تەلەپ - سودا قانۇن - تۈزۈملىرى قۇرۇلۇشىغا دېگەندەك ئەھمىيەت بېرىلمىدى، بۇ جەھەتتىكى تونۇشمۇ ئازقىدا قالدى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئاپتونومىيە جايلاكتېرىنى ئالغان بۇنداق قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەللىزلىكىنىڭ نۇقسانلىرى ۋە مەسىلەلەر ئۆزلۈكسىز ئاشكارلىنىپ چىقىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولدى.

ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ كۆپىنچىسى شەرق ۋە غەربنىڭ تۈزلۈك مەدەنىيەتلىرى ھەم قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، توقۇنۇش ۋە بىرىكىش داۋامىدا ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەت ئىدىيىسى ۋە قانۇن ئىدىيىسىنى راۋاجلاندۇرغان. بۈگۈنكى كۈندە، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇش، جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاتلاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان باسقۇچى بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ باش فائىجىنىدىن

ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلاندۇرۇش يولىدا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم، ئىككىنچىدىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاكتورى - سىياسەتلەردىن بىرلىك ۋە بىردەكلىكنى كۆرۈش، تەرەققىيات جەريانى ۋە باسقۇچىدىن پەرق ۋە ئارىلىقىنى كۆرۈشىمىز لازىم. ئىگىلىكى تەرەققىي تاپقان رايونلارنىڭ بەزى نەرسىلىرى ئۆزىنىڭ يارىملىق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ، دېگىز ياقىسىدىكى رايونلارنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇردى، شۇنداق ئىكەن، ئۇ نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىپ ئۆزىمىزنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش كېرەك. ئەگەر ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار ئىچكى بازارغا ماس كەلمىسە، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىسا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئارتۇقچە مەھسۇلاتلىرىنى ئىچكى بازارغا ئېقىتىپ چىقىرىشى كېرەك. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنى ئىچكى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنى ئىچكى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنى ئىچكى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشى كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى جەريانىدا ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە تېگىشلىك بولغان بىرمۇنچە يېڭى مەسىلىلەر مەيدانغا كەلدى، مىللىي رايونلار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا بولۇۋاتىدۇ، مەسىلە تېخىمۇ كۆپ. ئىلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ستىرتقا ئېچىۋېتىش جەھەتتىكى يېڭى ئىدىيە، كۆز قاراش، سىياسەت، لايىھە، تەدبىرلەر ئۈستىدە ئۈستىلەپ مەيدانغا كەلمەكتە، لېكىن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا، ئىقتىساد، قانۇنچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى شەرت - شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، تۇرلۇك ئىلاھات تەدبىرلىرىنىڭ ئەملىگە قويۇلۇشى دېگىز ياقىسىدىكى رايونلار ۋە ئىچكى ئۇلكىلەردىكىدىن كېيىن بولماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەركەز ماكرولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەش جەھەتتە، كۆپ ھاللاردا، پۈتۈن مەملىكەتنى بىر تاياقتا ھەيدەش چارىسىلى قوللانماقتا، نەتىجىدە، تاياقنىڭ تەرەققىي تاپقان رايونلارنىڭ قۇيرۇقىغا ئۇرسا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ بېشىغا تېگىدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈۋاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادنىڭ ئىش يۈزىدە تەرەققىي قىلىش پۈرسىتى تەڭشى بولمايۋاتىدۇ. بازار ئىگىلىكى جەريانىدا، سودا ھەرىكىتىگە دائىر قانۇن بەلگىلىمىلىرى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق، بازارلا بولىدىكەن، رىقابەت، يولسىز رىقابەت، مونوپولىيە، تۆكمە قىلىپ سېتىش قاتارلىق سودا ھەرىكەتلىرى بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ھەق تەلەپ. سودا قانۇنلىرىنى قائىدىلەشتۈرۈش، تىزگىنلەش ۋە قوغداشتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى، چېگرا رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكى قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ تەڭشىشى ۋە قائىدىلەشتۈرۈشىدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ.

(2) ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى قائىدىلەشتۈرۈشكە دائىر بىرقانچە پىكىر

ئېلىمىزنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتى ئاساسەن قائىدىلەشتۈرۈلمىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرمۇنچە مەزمۇنلىرى يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلەر، ئەخلاق قائىدىلىرى ۋە دىنىي ئەقىدىلەر بويىچە تەڭشەلمەكتە ۋە قائىدىلەشتۈرۈلمەكتە، بۇ ھال بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسى شارائىتىدىكى ھازىرقى زامان بازىرىنىڭ كۆپ خىل ئىگىلىك

تەرىكىلىرى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، سودا سۈبيېكتلىرى رىقابىتى كۈچ يۆنىلىش، كۆپ قاتلامغا قاراپ راۋاجلىنىش، سودا سۈبيېكتلىرىنىڭ سالاھىيىتى كۈنسېرى مۇرەككەپلىشىش، ئىگىلىك كۈنسېرى راۋاجلىنىشقاتارلىق تەلەپلەرگە تولىمۇ ماس كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى قانۇن بويىچە قائىدىلەشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش زادىلا كېچىكتۈرگىلى بولمايدىغان جەددىي ئىش بولۇپ قالدى، ماقالىمىزنىڭ ئاخىرىدا بۇ ھەقتە مۇنداق بىرقانچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز.

1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى ئىدىيىدە بۇرۇلۇش ياسىشى لازىم. بۇرۇنقىدەك ھەرىكەتنى قائىدىلەشتۇرۇشكە سەل قاراش، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىنىڭ بازار ئىگىلىكى تەرتىپىنى بۇزۇشىغا پەرۋا قىلماسلىق ئىدىيىسىدىن قانۇن چەمبىرىش تەقەززاسىغا ئاھمىيەت بېرىش، قانۇن چەمبىرىش قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش، سودا ھەرىكىتىنى قانۇن بويىچە قائىدىلەشتۇرۇش، بازار ئىگىلىكى تەرتىپىنى قوغداش ئىدىيىسىگە بۇرۇلۇپ، سودا ھەرىكىتىنى قانۇن بويىچە قائىدىلەشتۇرۇشنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئاھمىيەت بېرىش يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ تونۇشى ۋە شۇ بويىچە مۇئامىلە قىلىشى لازىم؛

2. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى ئىچكى ۋە خەلقئارادىكى چوڭ بازارلارغا يۈزلىنىدىغان سودا ھەرىكىتى تاكتىكىسىنى تۈزۈپ چىقىشى لازىم. بىرىنچىدىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ۋە ئۆگىنىشىنى كۈچەيتىپ، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار، مەمۇرىي باشقۇرغۇچىلار ۋە ئىستىمالچىلارنىڭ قانۇن ئېڭىنى ئۆسۈرۈپ، قىلىش ئۈچۈن ئامما ئۇسۇلى خاراكتېرلىك قانۇنچىلىق ئاساس يارىتىشى لازىم. ئىككىنچىدىن، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار، ئىستىمالچىلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى قانۇن قورالى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈش ۋە قوغداشنى ئۆگىنىۋېلىشى، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىگە كۈچلۈك تۈردە زەربە بېرىپ، ياخشى بازار ئىگىلىكى تەرتىپىنى بىرلىكتە بەرپا قىلىشى لازىم. ئۈچىنچىدىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا ساقلىنىۋاتقان تار سودا ھەرىكىتى، قىسقا مۇددەتلىك ئونۇمگە بېرىلىدىغان، ئۇششاق دېھقانچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان سودا ھەرىكىتىنى تېرىشىپ ئۆزگەرتىپ، ئىچكى ۋە خەلقئارادىكى قائىدىلەشكەن بازارغا تەدرىجىي يۆزلەنگەن، دۇنياۋى سودا ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سودا ھەرىكىتىنى بەرپا قىلىش، ياخشى ۋە چوڭ سودا ھەرىكىتى ئوبرازىنى تىكلەش، شۇنداق قىلىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى چوڭ بازارغا يۆزلىنىشى، مەملىكەت دائىرىسىدىن چىقىپ دۇنياۋى چوڭ بازارغا قاتنىشىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىش لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار ۋە ئىستىمالچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ سودا ھەرىكىتىنىڭ قائىدىلەشتۇرۇلۇشى، تىزگىنلىنىشى، قوغدىلىشىنى كۈتۈپ تۇرىدىغان پاسسىپلىق ۋە بېقىندىلىقنى ئۆزگەرتىشكە ئاھمىيەت بېرىپ، ئۆز ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز قولىدا تۇتۇپ ۋە ئىشلىتىپ، تاۋار بازىرى تەرتىپىنىڭ ساغلام، ئادىل، تەرتىپلىك، راستچىل، ئىناۋەتلىك بولۇش يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى لازىم.

3. ئۆگىنىشىنى كۈچەيتىپ، ئىچكى - تاشقى

ھەق تەلەپ - سودا قانۇنلىرىنى چۈشىنىش، ئۆگىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا، ئەينەك قىلىشقا، ئىجاد قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش، شۇنداق قىلىپ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ھەق تەلەپ - سودا قانۇنلىرىنى تۇزۇش قۇرۇلۇشىنى ئاكتىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياخشى ئىشلەش لازىم. ئىچكى - تاشقى قانۇنلارنى ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەندە، ئىچكى ۋە خەلقئارا بازارغا كىرىشكە قەدەم تاشلىغان ۋاقىتتا، چۈشىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىگىلەشتىن ئىبارەت تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرغىلى بولىدۇ.

4. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ھەق تەلەپ - سودا قانۇنلىرى بويىچە ئاپتونومىيە قائىدە - نىزاملىرى قۇرۇلۇشى قەدىمىنى تېزلىتىش لازىم. مىللىي رايونلار ياقلا يىراق جايلارغا جايلاشقان، بۇ رايونلارنىڭ يەر دائىرىسى كەڭرى، ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدا كى پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئوخشاش بىر قانۇننى تەتبىق قىلىش تەس، شۇنىڭ ئۈچۈن، «سىياسىي قانۇن»، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە باشقا نىگىزلىك قانۇنلارغا، مىللىي رايونلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەھۋالىغا ئاساسەن، مىللىي رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا ئۈيغۇن كېلىدىغان، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز قائىدىلەشتۈرۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان بىر تۈركۈم قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىپ، ئىگىلىكىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قانۇنچىلىق ئاساسىنى يارىتىپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى بازار ئىگىلىكىنىڭ قانۇنچىلىق ئىزغا تېخىمۇ چاپسان چۈشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

5. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، قانۇنچىلىق تەتقىقاتى ۋە رەھبەرلىك قوشۇنىنى تولۇقلاش لازىم. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللانغان تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، دىنى، ئاخلاقى ئۆزگىچە، شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا بازار ئىشلىرىغا دائىر قانۇنچىلىق ئاپپاراتلىرى، خادىملىرى، تەشكىلىي رەھبەرلىك تولۇق ئەمەس، رەھبەرلىك كۈچى تېخىمۇ ئاجىز، بۇ ھال مەركەزنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونلارنى ئېچىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن تۇزۇپ چىققان ۋە ئەملگە قويغان ستراتېگىيىلىك ئېھتىياجىغا تولىمۇ ماس كەلمەيدۇ. مەركەزنىڭ غەربىي رايونلارنى ئېچىش ستراتېگىيىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇلۇشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بىز مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى سودا ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىشىمىز، پەن تەتقىقاتى قوشۇنى كۈچىنى كۈچەيتىشىمىز، قابىل رەھبەرلىك قوشۇنىنى كۈچەيتىشىمىز، شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونلار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا قانۇنچىلىق جەھەتتىن ئاساس يارىتىشىمىز لازىم.

6. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىگە قەتئىي زەربە بېرىپ سودا ھەرىكىتىدە ھوقۇقتا دەخلى-

تەرۇز قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ توسۇش لازىم. قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىنى ئوخشاش كەسىپتىكى سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارنىڭلا ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىپ قالماسلىقى، بەلكى ئىستېمالچىلارنىڭمۇ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدۇ، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرتىپىگە تەسىر يەتكۈزۈپ، ياخشى بازار ئىگىلىكى مۇھىتىنى بۇزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىكى خىزمەتنى ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم:

(1) قانۇنچىلىق بىلىملىرىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىنى توسۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ھەقىقىي تۈردە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلار، ئىستېمالچىلار ۋە بازار تەرتىپىنى قوغداشنىڭ كۈچلۈك قورالىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك؛ (2) قانۇننى ئىجرا قىلىش ئىشىنى كۈچەيتىپ، قانۇنغا خىلاپ سودا پائالىيەتلىرىگە نۇقتىلىق زەربە بېرىش، قانۇننى قەتئىي ئىجرا قىلىپ، «تۆلەم تۆلىتىشنىڭ ئورنىغا جەرىمانە قويۇش»، «جازا بېرىش ئورنىغا جەرىمانە قويۇش» تەك خاتا خاھىشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك؛ (3) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا ئۇزاقتىن بۇيان شەكىللىنىپ قالغان يەرلىك خاراكتېردىكى قوغدىنىشنى تۈگىتىش، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىگە يول قويغان، ئۇنى قانات ئاستىغا ئالغان ۋە ئۇنىڭغا كۆز يۇمغان باشقۇرۇش ئورگانلىرى ۋە رەھبىرلىي كادىرلارنى قانۇن بويىچە جازالاش لازىم. سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلاردىن تەرسالىق بىلەن جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەرگە قەتئىي تۈردە قاتتىق ۋە تېز زەربە بېرىش كېرەك؛ (4) پۈتۈن جەمئىيەتتىكى كۈچلەرنى قانۇنغا خىلاپ سودا پائالىيىتى ۋە سودا ھەرىكىتىدە بولغۇچىلارغا قارشى كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلىش كېرەككى، قانۇنغا خىلاپ سودا ھەرىكىتىگە ھەممە ئادەم زەربە بېرىدىغان ھالەت شەكىللەنسۇن. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدا ئىنتىزام ۋە قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان ياخشى، ئالىيجاناب سودا ھەرىكىتى ئوبرازىنى تىرىشىپ تىكلەپ، بۇ جايلاردىكى بازار ئىگىلىكى تەرتىپىنى قوغداپ، بۇ جايلاردا بازار ئىگىلىكىنىڭ چاپسان، ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

(«غەربىي شىمال مىللەتلەر شۇنۇەنىي ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1995 - يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.)

ئەكبەر ھۈسەيىن تەرجىمىسى
تەھرىرى: قەيۇم قۇربان

ئىلىممىزنىڭ كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى تۇغرىسىدا

ئوسمان مۇھەممەد

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىلىمىزنىڭ كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇزۇللۇكى برقانچە نۇقتىدىن شەرھلىنىدۇ.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى ئىلىمىز سىياسىي پارتىيىلەر تۈزۈمىنىڭ تۈپ مەزمۇنى. ئۇ غەرب كاپىتالىستىك مەملىكەتلىرىدىكى كۆپ پارتىيىلىك ياكى ئىككى پارتىيىلىك تۈزۈمگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، شۇنداقلا بەزى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر يولغا قويغان بىر پارتىيىلىك تۈزۈمدىنمۇ پەرقلىنىدۇ. ئۇ ماركسىزم - لېنىنىزم پرىنسىپلىرىنى جۇڭگو ئىنقىلابى ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتىكى بىر ئىجادىيەت، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان سوتسىيالىستىك سىياسىي پارتىيىلەر تۈزۈمى.

1

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى ئىلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان. ئىلىمىزنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمدىن ئىبارەت ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسىتى ھىمايە قىلىپ، كومپارتىيە بىلەن ئوخشىمتقان دەرىجىدە ئىتتىپاقلىق - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. مانا مۇشۇ ئىتتىپاقلىق - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ياخشى سىياسىي ئاساس سالدى.

ئىلىمىزنىڭ دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلارنىڭ كۆپىنچىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلەر جەريانىدا قۇرۇلغان بىرلىكسەپ ۋە سىنىپىي ئىتتىپاق خاراكتېرىدىكى سىياسىي پارتىيىلەر، دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىغا قويغان سىياسىي پروگراممىلار ئاساسىدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى سۆيۈشنى ۋە دېموكراتىيە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلاتتى. بۇلار جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب پروگراممىسىدىكى سىياسىي تەشەببۇسلىرى بىلەن ئاساسەن بىردەك ئىدى. دەل

مۇشۇنداق بىردەكلىك كومپارتىيە بىلەن دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، خەلق دېموكراتىك بىرلىكسېپىنى ئورنىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى ئورتاق سىياسىي ئاساسقا ئىگە قىلدى.

2

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار يېڭى تارىخىي يولغا ماڭدى. ئۇلار داۋاملىق تۇرده كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سىياسىي پروگراممىلىرىنى بىكار قىلدى ھەمدە ئەمەلىي ھەرىكەت جەھەتتە سوتسىيالىزم ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان سىياسىي لۇشىيەننى يولغا قويدى. بۇ دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرده داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن شارائىت ھازىرلىدى. ماۋ زېدۇڭ خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2- يىغىنىدا: «كىمكى ھەقىقەتەن خەلق ئۇچۇن كۇچ چىقىرىشنى خالاپ، خەلق قېيىنچىلىقتا تۇرۇۋاتقان مەزگىلده ھەقىقەتەن خەلقتە ياردەم قىلسا، ياخشى ئىش قىلسا، ئۇنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرسا ھەم يېرىم يولدا توختىتىپ قويمىسا، خەلقنىڭ ۋە خەلق ھۆكۇمىتىنىڭ ئۇنى چەتكە قېقىشىغا ئاساسى يوق، ئۇنىڭغا ياشاش پۇرسىتى ۋە كۇچ چىقىرىش پۇرسىتى بەرمەسلىككە ئاساسى يوق»① دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىده، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار كومپارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىپ ئورتاق كۆرەش قىلغانلىقى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنى خالىغانلىقى ئۇچۇن، كومپارتىيە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيىتىگە رەھبەرلىك قىلىدىغان ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىگە ئايلانغاندىن كېيىن، دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىق - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى داۋاملىق ساقلاپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ مەسئۇللىرىنى مەركەز ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك ھۆكۇمەتلەرنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىگە جەلپ قىلىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى زور مەسىلەرنى كېڭىشىش ۋە قارار قىلىشقا قاتناشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ھاكىمىيەتكە قاتنىشىدىغان پارتىيىگە ئايلىنىپ، كومپارتىيە رەھبەرلىكىده ھەرقايسى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار قاتناشقان كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىپ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى ئورتاق باشقۇرىدىغان سىياسىي ۋەزىيەت شەكىللەندى.

ئېلىمىزده ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، جۇڭگودىكى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ خاراكتېرىده تۇپ ئۆزگىرىش يۇز بەردى. بۇنىڭ بىلەن كومپارتىيە رەھبەرلىكىده كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمىمۇ يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويدى. ماۋ زېدۇڭ ئەينى چاغدا، يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، گەرچە مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاساسىي ئەزالىرى سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەرگە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەمدە ئۇلارنىڭ كومپارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى زۆرۇر دەپ ھېسابلىدى. بۇ ھەقته ماۋ زېدۇڭ ئېنىق قىلىپ: «زادى بىر پارتىيە بولغىنى ياخشىمۇ ياكى بىرقانچە پارتىيە بولغىنى ياخشىمۇ؟ ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىرقانچە پارتىيە بولغىنى ياخشىدەك تۇرىدۇ. بۇرۇن شۇنداق بولغان، كەلگۈسىدىمۇ شۇنداق

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 - بەت.

بولسا بولىدۇ» دەپ [1] كۆرسىتىپ، كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ماۋ زېدۇڭ كومپارتىيەگە ۋەكالىتەن كومپارتىيە بىلەن دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلارنىڭ «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش» فاكتىچىنى رەسمىي تۇردە ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىقىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى قىلىپ، كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمىنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى. لېكىن «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش» فاكتىچىنى 1957- يىلدىكى ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدىن باشلاپ «سول» چىل لۇشىەننىڭ كاشىلىسىغا ئۆچرىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بولسا ئىنچرا قىلىنىشتىن توختىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش» فاكتىچىنى «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، بىر - بىرىدىن سىر ساقلىماسلىق، ياشقا كەلگەننى تەك كۆرۈش» فاكتىچىنىغا راۋاجلاندۇرۇپ، بۇنى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىشنىڭ ئاساسىي فاكتىچىنى قىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يەنە 1989 - يىلنىڭ ئاخىرى «كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش ۋە سىياسىي مەسلىھەت ئېلىپ بېرىش تۇزۇمىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدىكى پىكىر»نى ئېلان قىلىپ، كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، فاكتىچىن - سىياسەتلىرىنى سىستېمىلىق بايان قىلىپ، كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار دۆلەت ھاكىمىيىتىگە قاتنىشىشنىڭ كونكرېت چارىلىرىنى تەپسىلىي بەلگىلىدى. بۇ ھۆججەتنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئېلىمىزنىڭ كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمىنىڭ يېڭى تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى ئىپادىلىدى.

3

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمى بىر تۇرلۇك جۇڭگوچە سىياسىي تۇزۇم بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۇزۇمى كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى — سوتسىيالىزم ئىشلىرىمىزنىڭ رەھبەرلىك يادروسى، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە. دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار — ئۆزلىرى باغلىنىشلىق بولغان بىر قىسىم سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر ۋە سوتسىيالىزمنى ھىمايە قىلىدىغان ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقى. ئۇلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇلار كومپارتىيە بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئورتاق كۈچ چىقىرىدىغان دوست پارتىيىلەر، ھاكىمىيەتكە قاتنىشىدىغان پارتىيىلەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كومپارتىيە بىلەن دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ مۇناسىۋىتى كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە ئورتاق ھەمكارلىشىدىغان مۇناسىۋەت، كومپارتىيە يادرولۇقىدىكى ھەرقايسى دوست پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ئىتتىپاقتىن ئىبارەت. كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىش دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەشلەر جەريانىدىكى تارىخىي

[1] «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 506 - بەت.

تاللىشىدۇر. كومپارتىيىنىڭ دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلارغا بولغان رەھبەرلىكى، ئاساسەن، سىياسىي رەھبەرلىك، يەنى سىياسىي پرىنسىپ، سىياسىي يۆنىلىش ۋە زور فاكتورنى - سىياسەت جەھەتتىكى رەھبەرلىك. بۇنداق رەھبەرلىك، ئاساسەن، دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى نىشان قىلىدۇ. سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇپ، جۇڭگونى ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئورتاق كۆرەش نىشانى، شۇنداقلا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئورتاق كۆرەش نىشانى. دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ پروگراممىلىرىدا ئۆز پارتىيىلىرىنىڭ سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پارتىيە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بەلگىلىگەن، ئۆز خىزمىتىنىڭ مەركىزى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىش ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئۈچىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، بىر - بىرىدىن سىر ساقلىماسلىق، باشقا كەلگەننى تەڭ كۆرۈش» نى ئاساسىي فاكتور قىلىدۇ. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەت دائىرىسىدىكى سىياسىي ئەركىنلىكى، تەشكىلىي مۇستەقىللىقى ۋە قانۇنىي باراۋەرلىك ئورنىغا ھۆرمەت قىلىدۇ. دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىنى ئۇنتۇراپ قىلىش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش شەرتى ئاستىدا، كومپارتىيە بىلەن ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرىدۇ. بۇ — كومپارتىيىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ستراتېگىيىلىك فاكتورى. «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش» «ئۆزئارا نازارەت قىلىش» تىن ئايرىلالمايدۇ. ئۆزئارا نازارەت قىلغاندىلا، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. «بىر - بىرىدىن سىر ساقلىماسلىق، باشقا كەلگەننى تەڭ كۆرۈش»، بىر تەرەپتىن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارغا بولغان ئىشەنچىنى ۋە ئۆزئارا سەمىمىيىتىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار بىلەن كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكىنى، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ گۈللىنىش ياكى ھالاك بولۇشىدىكى مەسئۇلىيەتنى ئورتاق ئۈستىگە ئالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

تۆتىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنى ئاساسىي سىياسىي شەكىل ۋە تەشكىلىي شەكىل قىلىدۇ. خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى — كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىرلىكسەپ تەشكىلاتى، شۇنداقلا كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي سىياسىي شەكلى ۋە تەشكىلىي شەكلى. دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلار خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەش تەشكىلاتلىرىدا خېلى زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ھەر دەرىجىلىك سىياسىي مەسلىھەت

كېڭەشلىرى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ زور سىياسەت، فاكتورلىرى ۋە باشقا زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرى ۋە تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىمۇ خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدىن ئىبارەت يول ئارقىلىق دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار بىلەن سىياسىي مەسلىھەت ئېلىپ بېرىپ، دۆلەت ئىشلىرىنى ئورتاق مۇزاكىرە قىلىدۇ. ئەمەلىيەت خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى — ئېلىمىزنىڭ بىر تۈرلۈك ئاساسىي سىياسىي تۈزۈمى، ئېلىنمىز سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ زور بىر ئارتۇقچىلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى. بۇ تۈزۈمدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسىپىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىشتە، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ باش ۋەزىپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا:

بىرىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇپ، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۆلەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىق ئامان بولۇشىدىكى مۇھىم بىر تەدبىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق بولۇپ، كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىك فۇنكسىيىسىنى ئۈنۈملۈك تۈردە ياخشىلايدۇ. كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كومپارتىيە بىلەن دېموراتىك پارتىيە گۇرۇھلارنىڭ ئۆزئارا نازارەتچىلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بولۇپمۇ دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان كومپارتىيە ئۈستىدىكى نازارەتچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى ياخشىلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۈچىنچى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قىممىتى جارى قىلدۇرۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاكتىپ كۈچلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا پايدىلىق.

تەھرىرى: كۇرەش مەھمۇتجان

ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش توغرىسىدا

تۇرغۇن توختىھاجى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەلىپى ئۈستۈرىغا قويۇلۇش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپ تەربىيىسىدىكى مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى بايان قىلىنىدۇ.

ئالىي مەكتەپ جەمئىيەتتىكى باشقا تارماقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىختىساسلىقلار بىر قەدەر زىچ توپلانغان ئورۇن بولۇپ، ئۇ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، مۇئەييەن باشقۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە مەمۇرىي خادىملار ۋە مۇئەييەن تېخنىكىدىن پايدىلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇغۇچىلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئوبىكتى ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇلار ھەر تەرەپلىمە تەربىيىگە مۇھتاج، يالغۇز پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ژۆرۈر بولغان ئەخلاق تەربىيىسى ۋە كەسىپ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. ئەخلاق تەربىيىسى ئالىي مەكتەپلەردە ئەدەتتىكى تەربىيە پائالىيىتىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈتكۈل ساپاسى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ئىستىلى ۋە مەكتەپلەرنىڭ مەنىۋى قىياپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىسلاھات، ئىشكنى ئېچىۋېتىش ئىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل ئىدىيىلەرنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە ئەخلاق قارىشىدا بەزى داۋالغۇشلار پەيدا بولماقتا، ھالبۇكى، ياش ئوقۇغۇچىلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياش ئوقۇغۇچىلارنى سوتسىيالىزمنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق قۇرغۇچىلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش ئۈچۈن، چوقۇم ئالىي مەكتەپ خىزمىتىدە ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى ھەقىقىي تۈردە ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەم دەۋرنىڭ تەلىپى، ھەم سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى.

I

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسى ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن كوممۇنىستىك ئەخلاق - پەزىلەتنى سىڭدۈرۈش ۋە يېتىلدۈرۈش تەربىيىسى ھېسابلىنىدۇ. كوممۇنىستىك ئەخلاق - سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە كىشىلەرنىڭ

ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدىكى ئاساسلىق ھەربىر مىزانى، سوتسىيالىستىك مەنسۇبىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىمتىھان شەكلى ئارقىلىق ھەرقايسى جايلاردىن كېلىپ، زاپاس ئىختىساس ئىگىلىرى قوشۇنىنى تەشكىل قىلغان. ئويىپكتىپ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان مۇھىت ۋە شارائىتتا ئۆسكەن. سوبيېكتىپ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مۇھىت ۋە ئەخلاققا دائىر نەزەرىيىۋى بىلىملىرى كەمچىل. بۇ ھال ئۇلارغا سىستېمىلىق ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ نىشانىمىز ئوقۇغۇچىلارنى سوتسىيالىزمنىڭ غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزاملىق ئىزباسارلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبارەت. بۇ، ياش ئوقۇغۇچىلارنى ھەم ئەخلاقلىق، ھەم قابىلىيەتلىك قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى ۋە ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات بەرپا قىلىشىنىڭمۇ تۈپ كاپالىتى. چۈنكى، ياشلار ۋەتەن، مىللەتنىڭ كەلگۈسى، ئۇلارنىڭ ساپاسىنىڭ قانداق بولۇشى بۈگۈندىن كېيىنكى ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇش - بولماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا تۆۋەندىكىگە بىر نەچچە مەزمۇن ۋە تەلەپلەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەززىيدۇ.

(1) ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىدە، ئالدى بىلەن ئەخلاقنىڭ ماھىيىتى، مەزمۇنى، ئەھمىيىتى ۋە رولىنى ئېنىقلىۋېلىش كېرەك. بۈگۈنگە دېگەنلىك ئوقۇغۇچىلارنى قانداق ئەخلاق تەربىيىسى، كىمنىڭ ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش مەسىلىسىنى ئالدى بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر.

چۈنكى، سىنىپىي جەمئىيەتتە ئوخشىمىغان سىنىپلارنىڭ ئوخشىمىغان ئەخلاق نۇقتىئىنەزەرى بولىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ياخشى - يامانلىق، گۈزەللىك - سەتلىك، ھەققانىيەت - ھەققانىيەتسىزلىك، ئادالەت - ئادالەتسىزلىك، سەممىيلىك - سەممىيەتسىزلىك قاتارلىق جەھەتلەردىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوتتۇرىسىدا پەرق بولۇپ، بۇنداق ئوخشىمىغان نۇقتىئىنەزەرلەر كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى باھالاپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەخلاق دەل شۇ جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇئەييەن دەۋردىكى ئەخلاق شۇ دەۋردە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان سىنىپنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ياش ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى ئىگىلىشى زۆرۈر.

(2) ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىدە، چوقۇم سوتسىيالىستىك ئەخلاق پرىنسىپى ۋە ئۆلچىمى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش كېرەك. رېئال تۇرمۇشتا، كىشىلەر ھەركىتىنىڭ ياخشى - يامانلىقى، ئەخلاققا ئويغۇن ياكى ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتا، ئۇنىڭ مۇئەييەن ئەخلاق پرىنسىپىغا، ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئويغۇن ياكى ئەمەسلىكىگە ئاساسلىنىمىز. شۇنداق بولغان ئىكەن، ياش ئوقۇغۇچىلاردا، سوتسىيالىستىك ئەخلاقنىڭ تۈپ پرىنسىپى — كوللېكتىپچىلىق، ئاساسىي ئۆلچىمى -- خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت دېگەن ئەقەللىي تەلەپ ئېنىق بولۇشى كېرەك. مۇشۇ ئاساستا، ئۇلارنى كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى شەخسىي مەنپەئەتتىن يۇقىرى ئورۇنغا قويىدىغان، كوللېكتىپ مەنپەئىتى بىلەن شەخسىي مەنپەئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلالايدىغان، جاپاغا چىداپ ئۆگىنىپ،

هەقىقىي تۇرده خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان روهنى يېتىلدۇرۇشكە يېتەكلىگىلى بولىدۇ.

(3) ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىدە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىشقا سەل قارىماسلىق كېرەك. چۈنكى، ئەخلاقنىڭ تەلىپى، جۇملىدىن سوتسىيالىستىك ئەخلاقنىڭ تەلىپى كۆپ قاتلاملىق بولىدۇ. كوممۇنىستىك ئەخلاق ئۈنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا مەنسۇپ بولسا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق ئۈنىڭ بىر قەدەر تۆۋەن قاتلىمىغا مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ قاتلاملار ئۆز نۆۋىتىدە بىر- بىرى بىلەن باغلىنىپ بىرلىكتە رول ئوينايدۇ، يەنە ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگەبولۇپ، بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاق سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يېتەكلىگەندە، ئۇلارغا يەنە ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاقنى ئۆزلىرىنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇش تەلىپىنى قويۇش لازىم.

(4) ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بارغاندا، توغرا بولغان مۇھەببەت ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش كېرەك. مۇھەببەت مەسىلىسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت. مەسىلە، بۇ، ياشلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭدىن ساقلىنىش ياكى ئۇنى چەكلەش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا مۇھەببەت ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنى كەسىپ بىلەن مۇھەببەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، كەسىپنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ۋاقىتنى قەدىرلەپ، زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ياخشى ئوگىنىشكە يېتەكلەش ھەمدە مۇھەببەتنى توغرا ئورۇنغا قويماسلىق ۋە ئۇنىڭغا توغرا مۇئامىلىدە بولماسلىقنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ۋە ئەخلاق جەھەتتىكى زىيىنىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

(5) ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىدە، كەسىپىي ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك. چۈنكى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مۇقەررەر ھالدا جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ، مۇئەييەن كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زاپاس ئىختىساس ئىگىلىرىدۇر. سوتسىيالىستىك كەسىپىي ئەخلاق بولسا، جەمئىيەتتىكى ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن بىرلەشكەن بولىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئەخلاق پرىنسىپى ۋە ئۇلۇغلىرنىڭ ھەرقايسى كەسىپىي ساھەلەردىكى كونكىرىت ئىپادىلىنىشى ۋە تەتبىقلىنىشى، ئۇنىڭ تۈپ تەلىپى — ئۆز كەسىپىگە سادىق بولۇش ۋە ئۆز كەسىپىنى قىزغىن سۆيۈش، شۇڭا، ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپ ھاياتىدا، ھەر خىل پەننىي بىلىملەرنى تىرىشىپ ئوگىنىپلا قالماي، بەلكى كەسىپىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە تەلىپىنىمۇ بىلىدىغان بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى شۇغۇللانماقچى بولغان كەسىپنىڭ قىممىتىنى تونۇپ، تېگىشلىك بولغان كەسىپىي ئەخلاقنى يېتىلدۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولىدۇ.

يۇقىرىقى مەزمۇن ۋە تەلەپلەرنى ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىدە كەم بولسا بولمايدىغان تەرەپلەر دەپ قارىشىمىزدا، ئۇلارنىڭ ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ قانداق دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بىلەن جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى بىلەن قانداق شۇغۇللىنىشىدا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇ مەنىدە، ئەخلاق تەربىيىسىنى ئالىي مەكتەپ خىزمىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويۇش مۇناسىرە تەلەپ قىلىمايدىغان مەسىلە دېيىشكە بولىدۇ.

II

نۆۋەتتە، ئىلىمىزدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىدە كىشىنى خۇشال قىلىدىغان مۇھىم قەدەملەر تاشلىنىپ نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. ئەمما، شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، بەزى ئالىي

مەكتەپلەردە رەسمىيەتچىلىك قىلىنىپ، ئۆتكەلدىن ئۆتكىچە ئەھمىيەت بېرىلسە، بەزى ئالىي مەكتەپلەردە نۇقۇل ھالدا ئەقلىي جەھەتتىكى تەربىيىگىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئەخلاقىي تەربىيىگە سەل قارىلىدىغان خاھىشلار مەۋجۇت، يەنە بەزى ئالىي مەكتەپلەردە، ئەھمىيەت بېرىلدى دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشتىكى خىزمەت ياخشى ئىشلەنمەيۋاتىدۇ، پەقەت مەكتەپنىڭ ھۇججەتلىرىدە، رەھبەرلەرنىڭ دوكلاتلىرىدىلا تەكىتلىنىۋاتىدۇ. بۇ بىزنىڭ ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشىمىزدە توسقۇنلۇقتىكى تېگىشلىك خاھىش. چۈنكى، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتى ئەسلىدىلا بىر ئاجىز ھالقا. بۇنىڭغا يۇقىرىدىكىدەك پايدىسىز ئامىللار قوشۇلسا، ئۇنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۇرۇش ئىنتايىن قىيىنغا توختايدۇ، ئالىي مەكتەپ خىزمىتىدە ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان - قويۇلمىغانلىقىغا قاراشتا، ئۇنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن-ئەمەلىيلەشتۈرۈلمىگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلىمىز. بۇ نۇقتىدا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قايسى ئالىي مەكتەپ خىزمىتىدە ئەخلاق تەربىيىسىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىلگەن بولسا، شۇ ئالىي مەكتەپتىكى ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنىڭ ئۇنۇمى شۇنچە كۆرۈنەرلىك بولىدۇ. بۇ مەنىدە، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىدە، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۇنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشكە قارىتىشى لازىم.

ئەخلاق تەربىيىسىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشتە تۆۋەندىكى بەش تۈرلۈك خىزمەتنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئالىي مەكتەپ رەھبەرلىكى ئەخلاق تەربىيىسىگە يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش. ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىيلەشتۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقا ئالىي مەكتەپ رەھبەرلىكى، بولۇپمۇ پارتكومنىڭ بۇ خىزمەتكە يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشىدىن ئىبارەت. مەكتەپ رەھبەرلىكى ۋە مەكتەپنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىگە يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىدىغانلا بولسا، ئەخلاق تەربىيىسىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

ئىككىنچى، مۇڭاپىق بولغان ئەخلاق تەربىيىسى قوشۇننىنى بەرپا قىلىش. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنى كۆچەيتىشتە، مۇڭاپىق بولغان ئەخلاق تەربىيىسى قوشۇنى بولمىسا بولمايدۇ. مۇڭاپىق بولغان ئەخلاق تەربىيىسى قوشۇنى قۇرۇلۇشى سىياسىي خادىملار قوشۇنى، نەزەرىيە خىزمەتچىلىرى قوشۇنى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تايانچ كادىرلىرى قوشۇنى ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدىن ئىبارەت تۆت تەرەپتىكى قوشۇن قۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسى ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان، ئۇنىۋېرساللىقى ۋە ئەمەلىيەتچانلىقى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان تەربىيە خىزمىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن بىرنەچچە كىشىنىڭ ئاكتىپچانلىقىغىلا تايىنىپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن سىياسىي خادىملار قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ خىزمەتنى چۈشىنىدىغان مۇتەخەسسىسلەرنى جەلپ قىلىپ، قابىل خادىملارنى سىياسىي خىزمەت قوشۇنىغا سەپلەپ، بۇ قوشۇننىڭ ئۇنىۋېرسال كۆچىنى ئاشۇرۇش كېرەك.

نەزەرىيە خىزمىتى قوشۇنى قۇرۇلۇشى دېگەندە، نەزەرىيە ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوقۇتقۇچىلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن كۆچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، مەكتەپ ئىچىدە مۇكەممەل نەزەرىيە خىزمىتى قوشۇنىنى بەرپا قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۆچەيتىپ، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان يېڭى

مەسىلىلەرنى مەكتەپ ئىچىدە ھەل قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەق - ناھەق جەھەتتە ھەل بولمىغان مەسىلىلەرنى جەمئىيەتكە ئېلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە نەزەرىيە خىزمىتى قوشۇننىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى سوتسىيالىزمنىڭ ئەسكى - جەسمىغا لايىق ئىزباسارلىرىدىن بولۇشقا يېتەكلەش لازىم.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ تايانچ كادىرلىرى قوشۇننى قۇرۇلۇشنى كۆچەيتىشتە، ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى ئاكتىپ ۋە تايانچىلىق رولىغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئاڭلىقلىقىنى تەرىشىپ ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ توغرا ئىدىيىسى، نەمۇنىلىك ھەرىكىتى ۋە ئەلا نەتىجىلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى ئەترايىدىكى ساۋاقداشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن تەڭ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

ئوقۇغۇچىلارنى ئەخلاقىي ۋە ئەقلىي جەھەتلەردىن لايىقەتلىك قىلىپ تەربىيەلەشتە، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەرەپ. چۈنكى، ئوقۇتقۇچىنىڭ سىياسىي خاھىشى، ئىدىيىۋى پەزىلىتى ئوقۇغۇچىلارغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەربىيىسىنى بەك ئاسان قوبۇل قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئەخلاق تەربىيىسىگە دائىر باشقا خىزمەتلەر ياخشى ئىشلەنگەن تەقدىردىمۇ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى ياخشى تۈتۈلمىسا، ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئۇنۇمىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنى ئىدىيىۋى تەربىيە بىلەن كەسپىي تەربىيىنى بىرلەشتۈرىدىغان قىلىش، ئۇلارنىڭ ھەم بىلىم بەرگۈچى، ھەم ئادەم تەربىيىلىگۈچى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ھەمدە ئوقۇتقۇچىلار پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتىكى مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتىش لازىم.

ئۇچىنچى، مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى يېتەكچى ئىدىيە مەسلىسىنى ئېنىق تونۇش. مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى يېتەكچى ئىدىيە مەسلىسى ئالىي مەكتەپ خىزمىتىنىڭ تۈپ يۆنىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. ئەگەر بۇ مەسىلە ياخشى ھەل قىلىنمىسا، ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشنىڭ ۋە ئۇنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. بىز دەۋاتقان مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى يېتەكچى ئىدىيە مەسلىسى دەل سىياسىي يۆنىلىش تەربىيىسى مەسلىسى بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ يادروسىدۇر. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسى ئومۇمەن سىياسىي تەربىيە، ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە ئەخلاق تەربىيىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسىدىن ئىبارەت سىياسىي تەربىيە باشقا تەربىيىلەرگە باشتىن - ئاخىر سېڭدۇرۇلگەن بولىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىدە سىياسىي تەربىيىنىڭ يادرولۇق رولىدىن ئايرىلغاندا، ئىدىيىۋى تەربىيە بىلەن ئەخلاق تەربىيىسى ئۆزىنىڭ توغرا سىياسىي يۆنىلىشىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، سىياسىي نىشان تەربىيىسى ئىدىيىۋى تەربىيە بىلەن ئەخلاق تەربىيىسىگە سېڭدۇرۇلۇشى، سىياسىي تەربىيە گەۋدىلەندۈرۈلۈشى لازىم.

يۇقىرىقىلار شۇنى ئېنىق چۈشەندۈرىدۇكى، مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى يېتەكچى ئىدىيە مەسلىسى بىردەملىك سىياسىي قىزغىنلىق ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە بولماستىن، بەلكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەربىيىلىنىش قانۇنىيىتىگە ئويغۇن كېلىدىغان، كەلگۈسى ئىزباسارلارنى

قانداق تەربىيىلەشكە بۆاستە چېتىلىدىغان مۇھىم مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىدە، بۇ نۇقتىغا ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك.

تۆتىنچىسى، ماركسىزملىق نەزەرىيە تەربىيىسىنى كۈچەيتىش. ئېلىمىز - سوتسىيالىستىك دۆلەت، ماركسىزم ئېلىمىز ئىدىئولوگىيىسىدىكى يېتەكچى ئىدىيە، شۇنداقلا ئالىي مەكتەپ ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئاساسى. بۇ ئاساسنى تونۇش - تونۇماسلىق ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش - بارالماسلىق بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ئوقۇغۇچىلاردا بۇ ھەقتىكى بىلىم كەمچىل، نەزەرىيە جەھەتتىكى تەربىيىلىنىش يېتەرسىز بولسا، ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش قىيىنغا توختايدۇ. چۈنكى، ماركسىزم نەزەرىيىسى، بىر تەرەپتىن، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇئەييەن ھەرىكەتنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە يېتەكچى ئىدىيىسى. ئەگەر ئوقۇغۇچىلاردا بۇ نۇقتا ئېنىق بولمىسا، نىشان جەھەتتە گاڭگىراش، ھەرىكەت جەھەتتە قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈشتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماركسىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى پرولېتارىياتنىڭ ئىلمىي دۇنيا قارىشى، ئىنسانىيەت مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيىتى، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ۋە پارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى، سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى دەپ تونۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن ماركسىزملىق نەزەرىيە تەربىيىسى بىلەن ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مىڭىسىنى ماركسىزملىق دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، ئەخلاق قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قىممەت قارىشى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساسىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشنى ئەملگە ئاشۇرغىلى ۋە ئەخلاق تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا يولۇققان ماركسىزمغا يات ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىنى يەڭگىلى بولىدۇ.

بەشىنچى، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىدە، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىنى پائال قانات يايدۇرۇش. ئالىي مەكتەپلەردە ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتىن مەقسەت ئوقۇغۇچىلارنى تېخىمۇ ئاكتىلىق ھالدا ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىشقا يېتەكلەش. ئوقۇغۇچىلارنى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە قاتناشتۇرۇشتىن مەقسەت ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى سوتسىيالىستىك مائارىپ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش، يەنى نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى، مائارىپ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمگىكىنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە ئاكتىپ قاتنىشىپ، دۆلەت ئەھۋالىنى تېخىمۇ كۆپرەك چۈشىنىش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھاتنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئىگىلەش، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالى بىلەن تېخىمۇ ئوبدان تونۇشۇش، جۈملىدىن سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلايدىغان ئىشەنچىنى تۇرغۇزۇپ، ئۆزىنى ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىختىساس ئىگىلىرىدىن قىلىپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىنىڭ قانات يايدۇرۇشتا، قېلىپلاشقان بىر خىللا شەكىل يوق، شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان مەزمۇن ۋە ئۇسۇللارغا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. مەسىلەن، بىرىنچى يىللىقلاردا كوللېكتىپچىلىق ئىدىيىسى ۋە تەشكىلىي ئىنتىزام قارىشى ئورنىتىش ئۇچۇن، ئۇلارنى ھەربىي مەشىق بىلەن خالسانە ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ئىككىنچى يىللىقلارنى دۆلەت ئەھۋالى ۋە ئۆز كەسپىنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، ئۇلارغا جەمئىيەت تەكشۈرۈش بىلەن كەسپىي ئېكسكۇرسىيىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ئۇچىنچى يىللىقلارغا ئۆزلىرىنىڭ كەسپىي ماھارىتىنى چىنىقتۇرۇش ئۇچۇن، ئوقۇتۇش پراكتىكىسى ياكى كەسپىي پراكتىكىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش؛ يۇقىرى يىللىقلاردا مەكتەپتە ئۇگەنگەن بىلىملەرنى ئونۇپ قالماسلىقى ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش ئۇچۇن، ئۇلارنى پەن تەتقىقاتى، پەن-تېخنىكا مۇلازىمىتى ۋە ئىجتىمائىي مەسلىھەت بېرىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق.

ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە، يۇقىرىقىلارنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتىن باشقا، يەنە ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى تەكشۈرۈپ باھالاش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئەخلاق تەربىيىسىگە ئىلمىي يوسۇندا مۇئامىلە قىلىدىغان پوزىتسىيىنى تىكلەش لازىم. ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشتا، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۆزىدىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە كەسپىلىرى ۋە ئەخلاق تەربىيىسى كافېدرالىرىنىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئەخلاق تەربىيىسىنى دۆلەت ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈش، ئىجتىمائىي تەرەققىيات تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش، ئادەمنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تەتقىقات بىلەن بىرلەشتۈرۈش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە مۇھىم ئورۇنغا قويغىلى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە يېڭى بۆسۈش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدىكى رولى توغرىسىدا

ئابلەت مۇھەممەتنىياز

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى ئېلىپ بېرىشتا، ئەخلاقنىڭ، بولۇپمۇ كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش لازىملىقى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى كۆچلۈك سىنىپىيلىككە، ئاممىۋىلىققا، ئىلمىيلىككە ئىگە بىر خىل ئۇنىۋېرسال خىزمەت بولۇپ، ئۇ، كىشىلەرنىڭ توغرا كىشىلىك دۇنيا قارىشىنى تىكلىشىگە ياردەم بېرىپ، پارتىيىنىڭ فاكتىجىن، سىياسەتلىرىنىڭ توغرا ئىزچىللىشىشىغا ۋە ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى سوتسىيالىستىك ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. سوتسىيالىستىك ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك ئاڭنى ئىگە، ئەخلاقلىق، بىلىملىك، مەدەنىيەتلىك ئەمگەكچىلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئىنتايىن مۇھىم. بىز ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى تېخىمۇ ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدىكى رولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم.

كوممۇنىستىك ئەخلاق — كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەخلاق ئۇلچىمى. ئۇ ئەخلاقى كاتېگورىيىلەر ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كوللېكتىۋىزملىقنى ئاساسىي يادرو قىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەخلاق بولسا ئۇستقۇرۇلمىغا تەۋە ئالاھىدە ئاڭ شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەيدىغان قائىدە - نىزاملارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئەمەلىي ۋە غايىۋى ھالەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئۇ بىر خىل ئەقلىي بىلىش بولۇپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، ئىرادىسى ۋە ھەرىكەتلىرىگە چېتىلىدۇ.

ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى ئابستراكت خىزمەت بولماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالى، ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىنى توغرا نىشانغا يېتەكلەپ سىياسىينىڭ توغرا، ئوڭۇشلۇق ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان خىزمەت. ئۇ توغرا ئىستىل تىكلەش ئارقىلىق تۇرلۇك ناچار خاھىش ۋە ئىستىللارنى چەكلەپ، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە يەتمەكچى بولغان سىياسىي مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بىز

ئىدىيۇى - سىياسىي خىزمەتنى كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ رولىغا تاينىپ ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك. چۈنكى كوممۇنىستىك ئەخلاق سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق مىزانى.

ئەخلاق جامائەت پىكرى پەيدا قىلىش، ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللەندۈرۈش، ئەخلاقىي ئۇلگە تىكلەش، غايىۋى پەزىلەت يارىتىش، مەنىۋى ئېتىقاد تۇرغۇزۇش ئۇسۇللىرى بىلەن ئادەمدە مەلۇم ئىدىيۇى ئاڭ شەكىللەندۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئۆز ھەرىكىتىنى بەلگىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەخلاق ئاساسلىقى تەڭشەش، تەربىيىلەش، بىلىش رولى ئارقىلىق مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىس ياكى سىنىپنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئەخلاقنىڭ تەڭشەش رولى دېگەندە، ئەخلاقنىڭ كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈس ئالغان ھەرىكەتلىرىنى تەڭشەيدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، بۇنداق تەڭشەش ئىدىيۇى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى ئورگانىڭ ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، ھەربىر شەخسنىڭ ھەرىكىتىنى ياكى ئىدىيۇى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا بەلگۈلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئەخلاقنىڭ تەربىيىلەش رولى دېگەندە، ئەخلاقنىڭ ئەخلاقىي ئاڭ ۋە ئەخلاقىي ھەرىكەتنى يېتىلدۇرىدىغانلىقى، يەنى شەخسنى ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيىلەيدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئەخلاقنىڭ تەڭشەش رولى بىلەن تەربىيىلەش رولى بىر - بىرىگە زىچ باغلانغان بولىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئەخلاقىي تەربىيە كىشىلەردە كوممۇنىزملىق ئېتىقاد، پەزىلەت، ئادەت يېتىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانى ۋە ئېستېتىك جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلغان، ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە بولغان كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرىدۇ.

ئەخلاقنىڭ بىلىش رولى دېگەندە، ئەخلاقنىڭ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، غايىسى، قىممىتى، ئەھمىيىتى ۋە مەسئۇلىيىتىنى بىلىۋېلىشىغا يارەدەم بېرىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئىدىيۇى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى كىشىلەرنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاشىنى مەقسەت قىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ باشقا ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىگە قارىغاندا بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. چۈنكى ئەخلاق بىر قەدەر ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ، پەقەت ئاممىا بۇلغانلىقى يەردە، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئەخلاق مەۋجۇت بولىدۇ. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىزدە جەمئىيەت بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەشنىڭ تۈپ مىزانى كوممۇنىستىك ئەخلاق بولۇپ ئۇنىڭ ئومۇملىشىش دەرىجىسى تەكشى ئەمەس. بىز كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىش بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كوممۇنىستىك ئەخلاققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز كېرەك. ئىدىيۇى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتى ئەخلاققا ئوخشاشلا ئىنسانلار جەمئىيىتىگە خاس بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوبيېكتى كىشىلەرنىڭ ئىدىيۇى ھەرىكەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى ئەخلاققا نىسبەتەن بىرقەدەر تار بولۇپ، دەۋر خاراكتېرى كۈچلۈك، تەڭشەش ئوبيېكتى سىياسىي مۇددىئا بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ.

ئەخلاق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن غايەت زور ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئەخلاقنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى رولىنى ئىدىيۇى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىگە شىكىدۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيۇى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىپ، ھەربىر ئادەم پارتىيىنىڭ تۈرلۈك سىياسەتلىرىنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈش لازىم.

ئەخلاقنىڭ بىر خىل ھەرىكەت ئۇلچىمى ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ

ھەربىر كىشىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۈچۈن بولغان - بولمىغانلىقىغا، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى پائالىيىتى ۋە ئەمەلىي ھەرىكىتىنىڭ خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغان - بولمىغانلىقىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ. نۆۋەتتىكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش - ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋە بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇش جەريانىدا، پۈل ھەممىگە قادىر دەيدىغان بۇرژۇئاچە مەنپەئەتپەرەسلىك قارىشى بىر قىسىم كىشىلەر ئىدىيىسىدەخېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ قالدى، بۇنداق خاتا كۆز قاراشقا قارشى كۆرەش قىلىشتا، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە بىلەن ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ رولى تېخىمۇ مۇھىم بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق ئەھۋالدا ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ رولىدىن پايدىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى توغرا يۆنىلىشكە ئىگە قىلىش لازىم. ئەخلاقىي تەربىيە كىشىلەرگە توغرا نىشان ۋە ئۇسۇل كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن كوللېكتىپ مەنپەئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ توغرا ھەل قىلىنىشىنمۇ تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىشنى تەكىتلىگەندە، ئالدى بىلەن ئەخلاقىي تەربىيىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ كىشىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى كوللېكتىپ، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ بىر پۈتۈن كوللېكتىپ ئىچىدە تۇنۇقان ئورنىنى ۋە ئۇستىگە ئالغان مەجبۇرىيىتىنى تونۇۋالدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

بىز ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدىكى سۆز بىلەن قايىل قىلىش، يېتەكلەش، تەدرىجى سىڭدۈرۈش، تەقدىرلەش ۋە تەنقىدلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان مەسىلىلەرنى ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ پرىنسىپلىرىغا تايىنىپ ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن ھەل قىلىشىمىز كېرەك. بىز ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ياخشى ئۇسۇل - تەدبىرلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ رولىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانساق، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ بەزىرىيىۋى تەنقىداتى ۋە ئەمەلىي خىزمەتلىرىدە چوقۇم تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلالايمىز.

كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ تۈپ پرىنسىپى كوللېكتىۋىزملىق بولۇپ، ئۇ شەخسىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ۋە پەزىلىتىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ يۇقىرى ئەخلاقىي ئۆلچەم. ئۇنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن مەنپەئىتىنى بىرلەشتۈرۈشتە، ئۇنىڭ يادروسى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى شەخسنىڭ مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن قويۇشتىن ئىبارەت.

كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ تۈپ تەلىپى بويىچە ئومۇمىي مەنپەئەت بىلەن شەخسىي مەنپەئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، كوللېكتىپ ئىچىدىكى ھەرقايسى گورۇھلارنىڭ مەنپەئىتىنى يېتەكچى ئورۇنغا قويۇشنى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ ھەربىر ھالقىلىرىغا سىڭدۈرۈشىمىز لازىم.

كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدىكى رولىنى تونۇش بىلەن بىرگە، كوممۇنىستىك ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىش، كوممۇنىستىك ئەخلاقنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ياخشىلاش سوتسىيالىستىك مەنىۋى - مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىلى. پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەخلاقىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى زور دەرىجىدە ياخشىلاش ئۈچۈن ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدە كوممۇنىستىك ئەخلاقنىڭ رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى - مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈرۈندە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ئوغرىسىدا

ئەخمەت مامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلارغا دائىر قانۇنلىرىنىڭ ئابرويىنى قوغداش، ئۇنىڭ بىر تۇتاش يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە چەت ئەللەر بىلەن ئەدلىيە جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈرۈندە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەرنى تۈزۈتۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە كونكرېت تەدبىرلىرى بايان قىلىنىدۇ

ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، سودا، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەمكارلىق ۋە ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرىنىڭ كۈندىن كۈنگە كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، خەلقئارا خاراكتېردىكى جىنايەتلەرمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەكتە، جىنايەتچىلەر ئىلغار تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ، دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىغان جىنايەتلەرنى كۆپلەپ سادىر قىلماقتا. جىنايەتنىڭ خەلقئارالىشىشىغا ئەگىشىپ، جىنايەتكە قارشى تۇرىدىغان تەدبىرلەرمۇ خەلقئارالىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە، شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا جىنايى ئىشلار ئەدلىيىسى بويىچە ھەمكارلىشىش ئەھۋالى بارلىققا كەلمەكتە. بۇ نۇقتىتە جىنايەتچىلەرگە ئۇنۇملۇك زەربە بېرىش، جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ قانۇن ۋە قانۇن ـ تۈزۈملىرىنىڭ ئىناۋەتىنى، كۈچىنى قوغداش، خەلقئارالىق جەمئىيەتلەرنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش، ھەرقايسى ئەل خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى قوغداش جەھەتلەر ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

دۆلىتىمىزدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، چەتكە چېتىشلىق دېلولارنىڭ سانى كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قاتىللىق، ئوغرىلىق، چېگرىدىن ئوغرىلىقچە ئۆتۈشكە ئۇيۇشتۇرۇش، خىيانەتچىلىك، ئالدامچىلىق قاتارلىق ئادەتتىكى جىنايەتلەر، ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايەت ۋە ئايرۇپىلان بۇلاش، زەھەرلىك چېكىملىكلەر ئەتكەسچىلىكى، مەدەنىيەت يادنكارلىقلىرى ئەتكەسچىلىكى، ئادەم ئېلىپ ـ سېتىش، تۈتقۇن قىلىش قاتارلىق خەلقئارالىق زور جىنايەتلەرمۇ بار. بۇ خىل چەتكە چېتىشلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئاساسەن، دۆلىتىمىز ئالاقىدار

دۆلەتلەرنىڭ ئەدلىيە ئورگانلىرى بىلەن ياكى ئالاقىدار دۆلەتلەر دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە ئورگانلىرى بىلەن پىقىنداىن ھەمكارلىشىشقا توغرا كېلىدۇ. دۆلىتىمىز بۇ خىل ئېھتىياج تۈپەيلىدىن، بىرقانچە يىلدىن بۇيان ھەق تەلەپ ئىشلىرى، سودا ئىشلىرىغا دائىر چەتكە چىقىشلىق دېلولار توغرىسىدا ئايرىم قانۇنلارنى تۈزدى ۋە مەخسۇس بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چەتكە چىقىشلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا قارىتا باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە دائىر بەزى ئايرىم قانۇنلارنىمۇ تۈزدى. لېكىن «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» قاتارلىق ئاساسلىق قانۇنلارغا بەزى مۇناسىپ تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزۈش يەنىلا بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا. بۇ ھال دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا، بولۇپمۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە، دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەرنىڭ جىنايى ئىشلار جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى كېڭەيتىشكە پايدىسىز. شۇڭا، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، چەتكە چىقىشلىق جىنايى ئىشلارغا دائىر قانۇنلارغا زۆرۈر بولغان تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزۈش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، چەتكە چىقىشلىق جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى دەل ۋاقتىدا توغرا بىر تەرەپ قىلغىلى ۋە شۇ ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارالىق ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىگىلى ۋە تاشقى مۇناسىۋەتنى نورمال راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈزۈمىنى ئورنىتىش دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا تېخى يېڭى باشلىنىش بولغاچقا، دۆلىتىمىزدە جىنايى ئىشلار بويىچە دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىنغان خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈزۈمىدە جىددى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە مەسىلىلەر ساقلانماقتا. تۆۋەندە بۇ مەسىلىلەر ئىچىدىكى ئىككى مەسىلە ئۈستىدە ئۆزەمنىڭ يۈزەكى قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا دائىر قائىدىلەرنى سىستېمىلاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنى خەلقئارا قانۇن قائىدىلىرى ۋە خەلقئارا شەرتنامىلەر بىلەن ماسلاشتۇرۇش كېرەك.

خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى دېگىنىمىز، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنايى ئىشلار دەۋا پائالىيىتى جەريانىدا بەزى دەۋا پائالىيەتلىرىنى بىر - بىرىگە ۋەكالىتەن ئېلىپ بېرىش تۈزۈمىنى كۆرسىتىدۇ. دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىنىڭ دائىرىسى ۋە شەكلى تەدرىجىي كېڭەيگەن ۋە كۆپەيگەن بولۇپ، دەسلەپتە پەقەت جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. ھازىر بولسا كۆپ خىل دەۋا ئىشلىرىغا كېڭەيدى.

دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، دۆلىتىمىزنىڭ ھەق - تەلەپ ۋە سودا ئىشلىرى جەھەتتىكى ئەدلىيە ھەمكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. دۆلىتىمىز 1990- يىلى ئېلان قىلىپ يولغا قويغان «ھەق - تەلەپ دەۋا قانۇنى» دا خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا دائىر مەخسۇس بەلگىلىمىلەرنى چىقارغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بەزى خەلقئارا شەرتنامىلەرنى ئىمزالىغانلىقى ئۈچۈن، دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىن ھەمكارلىشىپ بىر تەرەپ قىلغان دېلولىرىنىڭ سانى ناھايىتى تېز ئاشتى. سوت مەھكىمىسى سىستېمىسى بويىچە قىلىنغان سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىن ھەمكارلىشىپ بىر تەرەپ قىلغان دېلولىرى 1990- يىلى 6، 1991- يىلى 4 بولغان

بولسا، 1992- يىلى 172 گە، 1993- يىلى 428گە يەتكەن، دېمەك، ھەق- تەلەپ ئىشلىرى بويىچە خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا مۇناسىۋەتلىك قانۇن بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغاچقا ۋە خەلقئارا شەرتنامىلەر ئىمزالانغاچقا، چەتكەچىتىش- لىق ھەق- تەلەپ دەۋاسىغا دائىر دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىكى خەلقئارا ھەمكارلىق ئىلگىرى سۈرۈلدى. لېكىن دۆلىتىمىزدە جىنايى ئىشلار بويىچە خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا دائىر قانۇن بەلگىلىمىلىرى يەنىلا يېتەرسىز بولغانلىقتىن، دۆلىتىمىزنىڭ چەتكە چىتىشلىق جىنايى ئىشلار جەھەتتىكى ئەدلىيە ھەمكارلىقى مەلۇم چەكلىمىلەرگە ئۇچرىماقتا. ھەمكارلىشىش ئوبيېكتى جەھەتتە ئاساسەن دۆلىتىمىز بىلەن چېگرىداش دۆلەتلەر ئاساس قىلىنىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بىلەن بىۋاستە ئەمەس، بەلكى خەلقئارا جىنايى ئىشلار ساقچى تەشكىلاتى ئارقىلىق ھەمكارلىشىۋاتىدۇ. ھەمكارلىشىش شەكلى جەھەتتە يەنىلا دەلىل- ئىسپاتلارنى تەكشۈرۈپ ئېلىش، ئەدلىيە ھۆججەتلىرىنى ۋەكالىتەن يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ، جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش يوق دېيەرلىك بولماقتا. دۆلىتىمىز جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە خەلقئارا ئەھدىنامىلەرگە قاتناشتى، بەزى دۆلەتلەر بىلەن جىنايى ئىشلار خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقى تۈسىنى ئالغان ئىككى تەرەپلىك شەرتنامىلەرنىمۇ ئىمزالىدى. لېكىن بۇ شەرتنامىلەرنىڭ جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمى يەنىلا ئىنتايىن چەكلىك بولماقتا. دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنلىرى ۋە ئەدلىيە ھۆججەتلىرىدىمۇ جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا دائىر مەخسۇس بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە 1987- يىلى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ماقۇللىغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تۈزۈشكەن ياكى قاتناشقان خەلقئارا شەرتنامىلەردە بەلگىلەنگەن جىنايى قىلمىشلارغا قارىتا جىنايى ئىشلار بويىچە باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش توغرىسىدىكى قارار» قاتارلىق قانۇنلار مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قارار دۆلىتىمىزدە ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان «جىنايى ئىشلار قانۇنى» نىڭ كۆچكە ئىگە بولۇش دائىرىسىنى تولۇقلىدى. ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان جىنايى ئىشلار قانۇنىدا، زېمىن تەۋەلىكى بويىچە باشقۇرۇش تەۋەلىكى، دۆلەت تەۋەلىكى بويىچە باشقۇرۇش تەۋەلىكى ۋە قوغدىنىش خاراكتېرلىك باشقۇرۇش تەۋەلىكى بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئومۇمىيلىق باشقۇرۇش تەۋەلىكى بەلگىلەنمىگەن ئىدى. ئەمما بۇ قارارىدا يۇقىرىقى ئۇچ باشقۇرۇش تەۋەلىكى ئاساسىدا خەلقئارا جىنايەتچىلەرگە قارىتا ئومۇمىيلىق باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقى بەلگىلەنگەن. يەنى ئۇنىڭدا، خەلقئارا ئەھدىنامىلەردە بەلگىلەنگەن خەلقئارالىق جىنايەت سادىر قىلغان جىنايەتچىلەرنى قايسى دۆلەت تەۋەلىكىدە بولغان، قانداق جايدا جىنايەت سادىر قىلغان ياكى قايسى دۆلەتنىڭ ھوقۇق- مەنپەئىتىگە دەخلى تەرۇز قىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دۆلىتىمىز قولغا چۈشۈرسىلا، دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۇلارغا قارىتا باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە ياكى باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئەدلىيە جەھەتتىن ھەمكارلىشىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بۇ قارار ئەدلىيە ئورگانلىرىمىزنىڭ خەلقئارالىق جىنايەتچىلەرنى ئۇنۇمۇلۇك جازالاش ۋە خەلقئارالىق جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشىنىڭ قانۇنىي ئاساسى. لېكىن، بۇ قارارنىڭ مەزمۇنى قىسقىغىنە بىر جۈملە سۆزگىلا يىغىنچاقلانغان بولۇپ، بىرقانچە خەلقئارا ئەھدىنامىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرى قوشۇمچە كۆرسىتىلگەن. دېمەك، بۇ قارارنىڭ مەزمۇنى دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىغا ئايلاندۇرۇلمىغان. شۇڭا دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان جىنايى ئىشلار قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزگەندە، بۇ مەسىلىنى تولۇق نەزەرگە ئېلىپ كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

چەتكە چېتىشلىق جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى تۈزۈمى جەھەتتە دۆلىتىمىزدە «چەتكە چېتىشلىق دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» (1987- يىل)، «جۇڭگو - چەت ئەل ئەدلىيە ھەمكارلىقى كېلىشىملىرىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» (1988 - يىل) قاتارلىق قانۇنىي ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن «جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى قانۇنى»، «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى» تېخى تۈزۈپ چىقىلمىدى. جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنىدا چەتكە چېتىشلىق دېلولارغا دائىر تەرتىپلەر مەخسۇس باب ئارقىلىق بەلگىلەنمىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، دۆلىتىمىزنىڭ چەتكە چېتىشلىق جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنىغا دائىر بەلگىلىمىلىرىنىڭ مەزمۇنى تارقاق بولۇپ، خەلقئارا قانۇننىڭ قائىدىلىرى بىلەن جىپسلاشتۇرۇلمىغان. شۇڭا «جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقى قانۇنى»، «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى» قاتارلىق مەخسۇس قانۇنلارنى چىقىرىش ۋە ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» دا چەتكە چېتىشلىق تەرتىپلەر بەلگىلەنگەن مەخسۇس بابنى تەسىس قىلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا دائىر قائىدىلىرىنى ستېمىلاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنى خەلقئارا قانۇننىڭ قائىدىلىرى ۋە خەلقئارا شەرتنامىلەر بىلەن ماسلاشتۇرۇش كېرەك.

2. بەزى مۇناسىۋەتلىك جىنايەت ناملىرىنى ئۆزگەرتىپ ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان جىنايەتنىڭ جازامۇددىتى ئۆلچىمىنى تۆۋەنلىتىپ، خەلقئارا جىنايى ئىشلار ھەمكارلىقىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش كېرەك.

ئەدلىيە ھەمكارلىقى دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ۋە دۆلەت قانۇننىڭ ئابرويىنى ساقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم. ھەرقانداق دۆلەت ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، جىنايى ئىشلار قانۇننىڭ كۈچكە ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئابرويىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدە جىنايەت ئۆتكۈزۈپ چەت ئەللەرگە قېچىپ كەتكەن ياكى چەت ئەللىكلەردىن چەت ئەلدە تۇرۇپ مەزكۇر دۆلەت ياكى مەزكۇر دۆلەتنىڭ پۇقرالىرىغا قارىتا جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا، جىنايەتچىنىڭ قايسى دۆلەت تەۋەلىكىدە بولۇشىدىن ۋە جىنايەتنىڭ قانداق جايدا سادىر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەزكۇر دۆلەت ئۆز دۆلىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تەتبىقلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ (دۆلىتىمىزمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، بۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى ھەمكارلىقىغا باغلىق. لېكىن جىنايى ھەرىكەتنىڭ خاراكتېرى ۋە جىنايى جازانىڭ ئېغىر-يېنىكلىكى جەھەتتىكى پەرق ئالاقىدار دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدلىيە ھەمكارلىقىغا توسالغۇ بولماقتا. مەسىلەن، «سىياسىي جىنايەت» نى ئالساق، بۇ بىر ئابستراكت ئۇقۇم بولۇپ، مەلۇم بىر جىنايەتچىنىڭ سىياسىي جىنايەتچى ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى؛ مەلۇم بىر جىنايەتتە سىياسىي ئامىلنىڭ بار - يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىش پۈتۈنلەي بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دائىرىسىدىكى ئىش. دۇنيادىكى زور كۆپ سانىدىكى دۆلەتلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىدا دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش، ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن دۆلەتنىڭ تۈپ تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، مۇستەقىللىقى، زېمىن پۈتۈنلىكى ۋە ئېچىكى - تاشقى ئىشلىرىغا زىيان يەتكۈزىدىغان قىلمىشلار «دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى»، «دۆلەتكە زىيان يەتكۈزۈش جىنايىتى»، «ئېچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىش

جنايىتى» ، «ۋەتەن سانتۇچلۇق جنايىتى» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بۇ خىل جىنايەتلەر «ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايەت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل جىنايەتلەرنىڭ دەخلى - تەرۇز قىلىش ئوبيېكتى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن «ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايەت» نىڭ سىياسىي خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولغاچقا، چەت ئەللەر، بولۇپمۇ غەرب ئەللىرى دۆلىتىمىزنىڭ هازىرقى جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايەتلەرگە چېتىلغان دېلولاردا دۆلىتىمىز بىلەن ئەدلىيە جەهەتتە هەمكارلىشىشنى خالىمايدۇ. بۇ ئاددىي هالدىكى جىنايەت نامى مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى كۈچكە ئىگە قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئابرويىنى قوغداش مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنايى ئىشلار بويىچە ئەدلىيە جەهەتتىن هەمكارلىشىشقا بولىدۇ، لېكىن جىنايەتچىگە بېرىلىدىغان جازا ئۆلچىمى جەهەتتىكى پەرق ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئەدلىيە جەهەتتىن هەمكارلىشىشىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ. دۇنيادىكى زور كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئۆز دۆلىتى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىغا قارىتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە قارىتا ئۆز دۆلىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تەتبىقلاشتا يىر يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ئۆلچەم قىلىنغان. دۆلىتىمىزنىڭ هازىرقى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 5 - ۋە 6 - ماددىلىرىغا ئاساسلانغاندا، دۆلىتىمىز پۇقرالىرى ۋە چەت ئەللىكلەردىن دۆلىتىمىز تەۋەسىنىڭ سىرتىدا دۆلىتىمىزگە قارىتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە ئۇچ يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىش ئۆلچەم قىلىنغان. ئۆتكۈزۈپ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تولۇق كۈچكە ئىگە قىلىشقا يەنىمۇ كاپالەتلىك قىلىش، ئۇنىڭ ئابرويىنى قوغداش، يەنى جىنايەتچىلەرنىڭ سىياسىي ئامىل تۈپەيلىدىن ياكى سىياسىي جىنايەتچى دېيىلىپ، تېگىشلىك جىنايى جازاغا تارتىلماي قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، دۆلىتىمىز بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنايى ئىشلار بويىچە ئەدلىيە هەمكارلىقى جەهەتتىكى توسالغۇلارنى تۈگىتىش ئۈچۈندۇر.

خەلقئارا قانۇنىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىدىكى «ئوخشاش بولۇش پرىنسىپى» غا ئاساسلانغاندا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان جىنايەتچى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان دۆلەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان دۆلەتتىن ئىبارەت ئىككىلا دۆلەتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى بويىچە جىنايەت شەكىللەندۈرگەن بولسا، ئالاقىدار ئىككى دۆلەت ئەدلىيە جەهەتتىن هەمكارلىشىشقا بولىدۇ، لېكىن جىنايەتچىگە بېرىلىدىغان جازا ئۆلچىمى جەهەتتىكى پەرق ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئەدلىيە جەهەتتىن هەمكارلىشىشىغا توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ. دۇنيادىكى زور كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئۆز دۆلىتى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىغا قارىتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە قارىتا ئۆز دۆلىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنى تەتبىقلاشتا يىر يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ئۆلچەم قىلىنغان. دۆلىتىمىزنىڭ هازىرقى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 5 - ۋە 6 - ماددىلىرىغا ئاساسلانغاندا، دۆلىتىمىز پۇقرالىرى ۋە چەت ئەللىكلەردىن دۆلىتىمىز تەۋەسىنىڭ سىرتىدا دۆلىتىمىزگە قارىتا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە ئۇچ يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىش ئۆلچەم قىلىنغان. ئۆتكۈزۈپ

بېرىلمىدىغان جىنايەتچىلەرگە بېرىلمىدىغان جازا مۇددىتىنىڭ بۇنداق بەلگىلىنىشى دۆلىتىمىزنىڭ جىنايەتچىلەرنى چەت ئەللەردىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىشىغا پايدىسىز. دۆلىتىمىز چەت ئەللەر بىلەن بولغان جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش قانۇن جەھەتتىكى توسالغۇلارنى ئازايتىش ۋە تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۆتكۈزۈپ بېرىلمىدىغان جىنايەتچىلەرگە بېرىلمىدىغان جازا ئۆلچىمىنى بىر يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا تۆۋەنلىتىشى لازىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دۆلىتىمىز تايلاند قاتارلىق بەزى دۆلەتلەر بىلەن تۈزگەن «ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» دە بىر يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنغان. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ تولۇقلىنىشى، شۇنداقلا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ ئېلىشنىڭ قانۇنىي ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن بۇ يەردە جازا مۇددىتى جەھەتتە بىردەك بولماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت. دۆلەتلەر ئۆزئارا ئەدلىيە جەھەتتىن ھەمكارلاشقاندا ياكى بۇنىڭغا دائىر ھۆججەتلەرنى ئىمزالىغاندا، دائىم ئۆز قانۇنىنى ئاساس قىلىش كويىدا بولىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا دۆلىتىمىز چەت ئەللەر بىلەن ئەدلىيە جەھەتتىن ھەمكارلىشىشقا دائىر شەرتنامىلەرنى ئىمزالىغاندا، چەتكە چېتىشلىق جىنايەتچىلەرگە بېرىلمىدىغان جازا مۇددىتىنى زور كۆپ ساندىكى دۆلەتلەر قوللىنىۋاتقان قائىدىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزئارا يول قويۇش ئاساسىدا بىر يىل قىلىپ بەلگىلىسە، بىر تەرەپتىن، دۆلىتىمىزنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ بىر تۇتاش يولغا قويۇلۇشىغا ۋە ئۇنىڭ ئابرويىنى قوغداشقا پايدىلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئالاقىدار جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ دۆلىتىمىزگە قايتۇرۇپ كېلىشكىمۇ پايدىلىق بولىدۇ. شۇڭا دۆلىتىمىز جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 5 - ۋە 6 - مادىدىلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، چەتكە چېتىشلىق جىنايەتچىلەرگە بېرىلمىدىغان جازا مۇددىتىنى بىر يىل قىلىپ بەلگىلىشى لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندا، توسالغۇلارنى تۈگىتىپ، چەت ئەللەر بىلەن جىنايى ئىشلار جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كەڭ قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

ئۇدۇغۇرمىش ئوبرازى ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل

ھىمىت مەخسۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «قۇتادغۇبلىك» داستانىدىكى ئۇدۇغۇرمىش ئوبرازى ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، مۇئەللىپ ئىدىيىسىدە ئەكس ئەتكەن دەۋر چەكلىمىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسى بار. ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممىتىنىڭ سالمىقى بىلەن يالغۇز دۆلىتىمىزدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەدەنىيەت سەھنىسىدە ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ جەۋھەرلىرى قاتارىدا نۇر چاقنىتىپ تۇرغان چوڭ ھەجىملىك داستان - «قۇتادغۇبلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ ئۆچمەس تۆھپىسىنىڭ بىر نامايانداسىدۇر.

بۇ داستان ئەمگەكچان، باتۇر، سەممىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم دۇنياغا كەلگەن بەدىئىي نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى خىلمۇ خىل، رەڭگارەڭ ئىجتىمائىي ھايات فورماتسىيىسىنىڭ روشەن ئىنكاسى.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىب شىمالدا ئىسسىق كۆلدىن تارتىپ جەنۇبتا خوتەنگىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، زور گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن، شۇنداقلا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەنگەن ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن زىچ باغلانغان، رېئاللىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان چوڭ ھەجىملىك داستان «قۇتادغۇبلىك» ئارقىلىق قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھايانىنى نوقۇل ھالدىكى پەند - نەسىھەتكە تايىنىپ ئەمەس، بەلكى تىپىك پېرسوناژ ئوبرازى، ئىپتىك بايان، كىشىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈرىدىغان لىرىكىلىق ئامىللار، پەلسەپە بىلەن يۇغۇرۇلغان دراماتىك توقۇنۇش، گۈزەل تەبىئەت تەسۋىرلىرى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر، پەلسەپىۋى تەپەككۇر، كونكرېت پېرسوناژ خاراكتېرى قاتارلىق ئەدەبىي ئۇسۇل ۋە بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. داستاننىڭ بۇ جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە ئارتۇقچىلىقلىرى نۇرغۇن ماقالە - ئەسەرلەردە خېلى چوڭقۇر مەدھىيىلەندى. بۇ ھەقتە ئارتۇقچە توختالمايمەن.

بىراق، مۇئەللىپنىڭ ياشىغان دەۋرى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاساراتىدە ئىجتىمائىي ھايات گۈللىنىش دەۋرىدىن خارابلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپ، بۇرۇختۇم ھالغا چۈشكەن، فېئودالىق ئىدىيىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئىچىدە جەمئىيەت

چىقىش يولىنى تاپالماي چاك - چېكىدىن پارچىلىنىپ، گۈللىنىش ئورنىنى ئاستا - ئاستا چۈشكۈنلىشىش، چىرىكلىشىش، يىمىرىلىش ئىگىلىۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇئەللىپ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ئەمەلدار بولغاچقا، شۇنىڭدەك تارىخىي چەكلىمە تۈپەيلىدىن، ئەينى دەۋردىكى فېئودالىلىق ئىدىيىنىڭ چەكلىمىسىدىن بۆسۈپ ئۆتەلمىگەن. مۇئەللىپنىڭ بۇ قىسمەن ئاجىزلىقلىرى ئۇنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيە سىستېمىسى سىڭدۈرۈلگەن تۆت پېرسوناژ ئىچىدىكى قانائەت سىمۋولى — ئودغۇرمىشنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدە ئېنىق ۋە خېلى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن.

ئودغۇرمىش داستاندىكى تۆت پېرسوناژ ئىچىدە نىسبەتەن ئالاھىدە ۋە مۇرەككەپ پېرسوناژ بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى، پىكىر قىلىشى، ھەرىكىتى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، تاللىۋالغان ھايات يولى قاتارلىقلاردىن قاراغانلار دەۋرىدىكى فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ چۈشكۈن كارتىنىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئودغۇرمىش ئۆچ نەرسىدىن ۋاز كېچىدۇ:

بىرىنچى، ئۇ رېئال كىشىلىك دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تاغقا چىقىپ، ئۆزى يەككە - يگانە ھالدا خۇداكويلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تەركىدۇنيالىق تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. بىراق ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە قايىل بولغان ئىلىگ (خان) ئودغۇرمىشنى ئوردىدا خىزمەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ نەچچە رەت چاقىرتقان بولسىمۇ، ئۇ مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىدۇ:

3338 كى كۆرۈم بۇ يەردە دىنىم خوپلۇغى،
بۇ يەردە كۆرۈندى ئۆزۈم خوپلۇغى.

3339 شۇڭا كەلدىم ئەمدى بۇ يەرگە يۇرۇپ،
قىلاي ھەققە تائەت دەپ يالغۇز بولۇپ.

3340 بۇ دۇنيا ئىشىگە چېتىلغان كىشى،
قىلالماس تائەتلەر ئۇ دۇنيا ئىشى.

ئىككىنچى، ئودغۇرمىش مەنسەپتىن ۋە يۇقىرى مەرتىۋىدىن ۋاز كېچىدۇ. ئۇ ئەقىل - پاراسەتتە تونۇلغان، قولىدىن ئىش كېلىدىغان شەخس بولغاچقا، خان ئۇنى ئوردىغا كېلىپ ئۆزىگە يارەملىشىپ ئىشلەپ، يوقسۇز پەقىرلەرگە يار - يۆلەك بولۇشقا نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

3257 ئەي ئودغۇرمىش ئەمدى چاقىردىم سېنى،
ئۆز نەپسىڭ ئىستەركەن دەپ قالما مېنى.

3258 كېلىۋر سەن ئەگەر پايدىسىدۇر ساڭا،
مەگەر كەلمەسەڭ، يوق زەرەرى ماڭا.

3261 كۆڭلەكلەش ماڭا، بول مېنىڭ بىرلە سەن،
پەقىرلەرنى يۆلە مېنىڭ بىرلە سەن.

ئودغۇرمىش ئىلىگنىڭ ئۆزىنى ئوردىغا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتقان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئوردىغا بېرىشنى ناھايىتى كەسكىن رەت قىلىپ:

3695 كېچىپ دۇنيادىن ئۆزۈم كەلدىم بۇيان،
يەنە مەن نېچۈكمۇ بارايمەن ئويان.

3696 خۇدا تائىتىگە بېغىشلاپ ئۆزۈم،
كىشىگە تېۋىنسام يارارمۇ، تۇزۈم؟①

دېيىش ئارقىلىق رىتۇرىك سوراق ئۇسۇلى بىلەن ئۆزىنىڭ يولىدىن يانمايدىغانلىقىنى، ھەتتا دۇنيادىن كېچىپ، بارلىقىنى خۇداغا ئاتاپ تائەت-

① تۇزۇم — ئېسىل تەبىئەتلىكىم.

ئىبادەت قىلىۋاتقان يېرىدىن قايتىپ، كىشىگە چوقۇنسا تەبىئىتىگە خىلاپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە:

3748 ساڭا ياسىنىڭ ئىشىگىڭگە بېرىپ،
نېمىنى تىلەرمەن هاياتنى بېرىپ؟

3749 خۇدانىڭ قۇلى بىز هەر ئىككىمىز،
بۇ قۇللۇقتا ئوخشاش مەرتىۋىدە بىز.

دېيىش ئارقىلىق خانغا: ئىككىلىمىزنىڭ خۇدا يارىتقان، خۇدانىڭ ئالدىدا ئىككىلىمىزنىڭ مەرتىۋىسى ئوخشاش، شۇنداق تۇرۇقلۇق سېنىڭ ئالدىڭغا بېرىپ هاياتىمنى زايا قىلىش ئورنىغا نېمە تىلەيمەن؛ ئەگەر هاياتلىقنى، ياشلىقنى، سالامەتلىكنى، بايلىقنى سەن بېرەلىسەڭ، مەن سېنىڭ بۇيرۇقۇڭ بويىچە ئىش قىلىپ، سېنىڭ پىدايىڭ بولاي، لېكىن بۇ سېنىڭ قولۇڭدىن كەلمەيدۇ، بۇ پەقەت خۇدانىڭلا قولىدىن كېلىدۇ، دەپ خانغا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

3759 ماڭا بەرسەڭ ئەگەر شۇلارنى ئەي خان،
بېرىپ قول ساڭا قۇل بولاي مەن هامان.

3760 بۇلارنى بېرىشكە كۆچۈڭ يەتمىسە،
نېمە ئارتۇقلۇقۇڭ بار، ئېيت ئەمىسە؟

ئۇچىنچى، ئودغۇرمىش‌مال- دۇنيادىن ۋاز كېچىدۇ. ئۇ «دۇنيانىڭ ئەيىبلىرى» نىي بايان قىلغاندا: هەممە ئادەم يالىڭاچ تۇغۇلدى، يەنە يالىڭاچ كېتىدۇ؛ بۇ ئىككى كۇنلۇك ئالەمگە هەممىمىز قونۇق بولغۇچى، شۇڭا جاپا چېكىپ مال- دۇنيا تېپىشنىڭ هاجىتى يوق؛ مال - دۇنياغا ئالدىنىپ جاپا چەككىنىڭ قالمىدۇ، ئۆلۈپ تۇغۇلغىنىڭ، دېيىش ئارقىلىق مال - دۇنيانىڭ ۋاپاسىز، بەختنىڭ قارارسىز، ئۆلۈمنىڭ مۇتلەق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ مۇنداق خۇلاسىگە كېلىدۇ:

3616 هەرقانچە يىغارسەن دۇنيا، مال - مۇلۇك،
ئىككى بۇز تېغىدۇر ساڭا بەلگىلىك.

3617 پەقەت - باي بۇ ئىككى ئۆلۈمدىن كېيىن،
باراۋەر بولۇرلەر قارا يەر قېتىن.

ئودغۇرمىش، هەرقانچە مال - دۇنيا يىغساڭمۇ ئاخىردا ساڭا تېگىدىغىنى ئىككى بۇز (ماتا)؛ قارا يەر تېغىگە كىرگەندىن كېيىن هەممە ئادەم ئوخشاشلا ئىككى ماتاغا ئورىلىپ ياتىدۇ؛ تاپقان‌مال- دۇنياسى قالىدۇ؛ شۇڭلاشقا تىرىك ۋاقتىڭدا بەدىنىڭ ئوچۇق قالمىغىدەك يېپىنچىغا، قۇرسىقىڭ تويغۇدەك ئوزۇقلا ئىگە بولساڭ، شۇنىڭغا شۇكرى - قانائەت قىلىپ، خۇداغاهەمدۇ- سانا ئوقۇپ، تائەت - ئىبادەت بىلەن ئىستىقامەت قىلىپ ئۆتۈشۈڭ كېرەك، دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ. مانا بۇ ئەينى دەۋردىكى فېئودالىلىق تۈزۈم يېتىشتۇرگەن تىپىك فېئودالىلىق ئىدىيىنىڭ ئىنكاسى. لېكىن شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، ئودغۇرمىش رېئال دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنيالىقنى تالىلىغان زاهىت بولسىمۇ، بېشىغا كۆلا، ئۇچىسىغا جەندە كىيىپ، مازارلىقنى ماكان تۇتۇپ يۇرىدىغان، چاچ - ساقىلى بىرلىشىپ كەتكەن ئالۋاستى سۈرەتلىك نەشكەش سوپىست ئەمەس. ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇش مەنتىقىسى ئەكس ئەتتۈرگەن پىكىرلىرىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنە فېئودالىلىزم ئاساسىدىكى تىز پۈكمەي قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان دانا

موتەپەككۇرنى كۆز ئالدىمىزدا سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئۇ ئەڭ يېقىن دوستى ئۆگدۈلمىشكە قارىتىپ ئىرادىلىك بولغاندىلا مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە:

3702 كىشى ماڭسا مەقسەتكە ئۇمىدلىنىپ،
تىلەككە يېتەر، يولدا قالماس ھېرىپ.

3703 تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل،
ھېرىپ قالماي، بولۇر مەقسەتكە نائىل.

دەپ ئىلھام بېرىپ، خەلقە خىزمەت قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىر ئىبادەت، خەلقە پايدىلىق ئادەم بولۇش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ھەقىقىي بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، سەن بۇ يولدا مېڭىشنى داۋام قىل دەپ پەند - نەسىھەت قىلىدۇ. مانا بۇ ئەينى دەۋردىكى ھېئودالىزمنىڭ بۇرۇقتۇم ھالەتتىكى ئىس - تۈتەكلىرىنى يېرىپ چىقىۋاتقان ئىلغار ئىدىيىنىڭ ئۇچقۇنى بولۇپ، دانىشمەن، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىب ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، مۇئەللىپ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن يىمىرىلىش گىرۋىكىگە بېرىپ قالغان ئاچقۇچلۇق پەيتتە، داستاندىكى تۆت پېرسوناژنىڭ سۆھبىتى، سوئال - جاۋابى، مۇنازىرىسى، پەند - نەسىھەتلىرى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ئەينەن ۋە دادىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلەتنى قانداق تۇزەش ۋە دۆلەتنى، جەمئىيەتنى نېمە ئارقىلىق، قانداق باشقۇرۇش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى دانا پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ بۇ دانا پىكىرلىرى ھازىرقى كۈندىمۇ ناھايىتى زور تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن مۇئەللىپ ئەينى دەۋردىكى فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدىكى يۇقىرى تەبىقىغە مەنسۇپ شەخس بولغاچقا، داستاندىكى تۆت پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتىشتا ئوخشىمىغان دەرىجىدە شۇ دەۋرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. شۇڭلاشقا بىز داستاننى ئوقۇغاندا، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردە چىڭ تۇرۇپ، تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، كونىدىن يېڭىنى يارىتىش پرىنسىپى بويىچە ئىش قىلىشىمىز، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تۆھپە كەلكۈندە لەيلەپ يۈرمەستىن، يېڭىلىق يارىتىپ، مىللەتنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلىرى ئۇچۇن ئىز قالدۇرۇشقا تىرىشىشىمىز لازىم.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

غەيرەتجان ئوسمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئارخېئولوگىيىلىك ئاساسلار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشى توغرىسىدا ئالىملار ۋە تەتقىقاتچىلار ئۆزلىرىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. بۇلارنى يىغىنچاقلاپ تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل قاراشقا مەركەزلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى شەرقتە دەپ قارايدۇ. بۇنى ئادەتتە «شەرقپەرەسلىك پىكىر ئېقىمى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى غەربتىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. ھەتتا بەزىلەر، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىمۇ غەربتىن كەلگەن دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭ تېپىك ۋەكىللىرى سۈپتىدە فرانسىيىلىك ت. د. لاكوۋېرىنىڭ «جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ غەربتىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدە»، گروستىنىڭ «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، شۋېتسىيىلىك ئاندىرسوننىڭ «جۇڭگونىڭ ئېتىدائىي مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئىلگىرىكى يىللاردا جۇڭگو ئالىملىرىدىن گومورو، سېن جۇڭيەن قاتارلىقلارمۇ بۇ خىل قاراشنىڭ تەسىرىدە بولغان. بۇنى ئادەتتە «غەربپەرەسلىك پىكىر ئېقىمى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ئۆز تۇپرىقىدا بارلىققا كەلگەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

تۆتىنچى خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، دەپ قارايدۇ. بۇنى «ئارىلاشما مەدەنىيەت نەزەرىيىسى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بىز يۇقىرىقى قاراشلارغا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشتىن ئاۋۋال «مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟» دېگەن بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىپ ئۆتەيلى. «مەدەنىيەت» بىر خىل تارىخىي، ئىجتىمائىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەرپا قىلىنغان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ يىغىندىسى. مەدەنىيەتشۇناسلار مەدەنىيەتنى كەڭ ۋە تار مەنىدە ئىزاھلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنى ماددىي

مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت دەپ ئايرىيدۇ. ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتى يىراق قەدىمكى زاماندىلا يارلىقىغا كەلگەن ۋە شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئىستېمال قىلىنغىنىغا ئۇزۇن بولمىدى. ئەنگلىيىلىنىڭ ئانتروپولوگ ئې. ب. تايلور 1871 - يىلى ئېلان قىلغان «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» دېگەن كىتابىدا تۇنجى قېتىم «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا مۇنداق تەبىر بەرگەن: «كەڭ مەنىدىكى ئىرق نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىملىقىي جەھەتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ۋە مەرپەت بىر مۇرەككەپ ئومۇمىي گەۋدە. ئۇ بىلىم، ئېتىقاد، سەنئەت، ئەخلاق، قانۇن، ئۆرپ - ئادەت ھەم جەمئىيەت ئەزالىرى ئېرىشكەن بارلىق قابىلىيەت ۋە ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.»

خەنزۇچە ئوكيانۇسنىڭ 1983 - يىللىق نەشرىدە، مەدەنىيەت «كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەرپا قىلىنغان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ يىغىندىسى. تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جەمئىيەتتىكى ئىدېئولوگىيىنى ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىپ تۈزۈم ۋە تەشكىلىي قۇرۇلمىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان. مەزكۇر ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان ۋە يورۇتۇلىدىغان مەدەنىيەت ئۇقۇمى كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق يارىتىلغان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى قەيەردە بارلىققاكەلگەن ۋە ئۇ كېيىنكى زامانلاردا قانداق مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدە زور بېيىپ، تەرەققىي قىلغان، دېگەن مەسىلىدە ئۇزۇندىن بېرى مۇنازىرە بولۇپ كەلدى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئېلىمىزنىڭ بىر قىسىم ئالىملىرى شىنجاڭدا كونا تاش قورال دەۋرىدىلا ھاياتلىقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى قەيت قىلدى. مەسىلەن، فاڭ يىڭجې «شىنجاڭدا ئىنسانلارنىڭ تارىخى 50 مىڭ يىل ئىلگىرى باشلانغان» دېسە، فېي ۋېنجوڭ «جۇڭگونىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى مەزگىلى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە «ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال، ئىچكى موڭغۇل ھەم شىنجاڭ رايونىدا كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا تاش قورال ھەم يېڭى تاش قورال دەۋرىنگە ئۆتۈش بولغان. مانا قورالىلار دەۋرىنگىچە ئىنسانلار داۋاملىق پائالىيەت قىلىپ تۇرغان» دەيدۇ. 1979 - يىلى 9 - ئايدا جيالىيەنچو ئەپەندى شىنجاڭ رايونىنىڭ 4 - دەۋر گېئولوگىيىسى ۋە مۇزلۇقلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا «شىنجاڭ رايونىدا قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغانلىقى ياكى قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بايقىلىش مۇمكىنچىلىكى بارمۇ - يوق؟ مەن بار دەپ قارايمەن. ئۇلار مەيلى شەرق، مەيلى غەربتە بولسۇن، ھەممىسىدە بايقىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىزاھلاشتا بىزدە قېيىنچىلىق يوق» دەيدۇ. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى بىلەن ئۇزۇن يىل شۇغۇللانغان ۋاڭ بىڭخوا مۇنداق دەيدۇ: «شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى زاماندىكى كونا تاش قورال دەۋرىدىلا ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى بولغان، يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى بەزى جايلاردىن كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئۇقتۇرلىرىنى بايقىدى.» يېقىنقى يىللاردىن بېرى «ئاتۇش ئادىمى» نىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكى ئەۋرىشكىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمگاھلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بايقىلىشى يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنى زۆرۈر ماددىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

مەدەنىيەتشۇناسلار ئارىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭ ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىققان جايلىرىدىن بىرى، دېگەن كۆز قاراش ئىلگىرى سۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى مۇشۇ يەردە كېلىپ چىققان، دېگەن كۆز قاراشمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەسىلەن، ئامېرىكىلىق ئىنسانشۇناس ل. خ. مورگان XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى

سىرىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ئويمانلىقى ئاستىغا كۆمۈكلۈك، كىمكى بۇ ئاچقۇچنى تاپىدىكەن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ سىرى مەلۇم بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. نەن شياڭخۇك، لىۋۇھىيلار «تارىخىمىزنى يوقىتىۋەتمەدۇق؟» دېگەن ماقالىسىدە بۇ قاراشنى تولۇقلاپ، «بەلكى قەدىمكى تارىم كۆلى (لوپنور كۆلىنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن) ئىنسانلار ئېڭ دەسلەپ دۇنياغا كەلگەن جاي بولۇشى مۇمكىن» دەپ پىرىشقان. ئامېرىكا ئوكلاخۇما داشۇسىدىكى ۋ. كارت بىلەن توم دىل «تۇپراق ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا «جۇڭخۇا مەدەنىيىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللار ئەتراپىدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا بارلىققا كەلگەن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ قىسمى خۇاڭخې ئېقىمى بويلىرىدىكى سۇبرىق توپىلىق ئېدىرلىقلاردا، شۇنداقلا غەربىي يۇرتتىكى تارىم ئويمانلىقىدا راۋاج تېپىپ، ئاندىن شىمالىي جۇڭگونىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە تارقالغان» دەپ پىرىشقان.

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە بولغان تەسىرى توغرىسىدا ئامېرىكىلىق ئالىم منگوۋېن مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ياۋروپا ھەتتا ئامېرىكىنىڭ مەدەنىيىتى، سىياسىي ۋە ئېقتىسادىي تۈرمۇشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان چوڭ تۆھپە، بىز بۇنى مۇھاكىمە قىلىشىمىز كېرەك.»

بىز، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدە بارلىققا كەلگەن، كېيىن، ئەتراپتىكى قوشنا رايونلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، يۈكسەك بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ شەكىللەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قوشنا رايونلار مەدەنىيىتىگىمۇ ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تەسىرىنى كۆرسەتكەن، دەپ قارايمىز. بىز بۇ پىكرىمىزنى دەللىلەش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى يۈكسەكلىكى ھەققىدە توختىلىمىز. ئارخېئولوگلار نەچچە ئون يىللىق جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق شىنجاڭدا كونا، ئوتتۇرا ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىگە خاس خارابىلەرنى ۋە تاش قورالارنى تېپىپ چىقتى. بۇ ياپرىنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان قاش تېشى بۇيۇملىرىمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. بۇلار بىزنى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، شەكىللىنىشى، خاسلىقى جەھەتتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرونزا قورالار دەۋرى، دەسلەپكى تۆمۈر قورالار ۋە كېيىنكى تۆمۈر قورالار دەۋرىگە مەنسۇپ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى، كۆپ جايلاردىن سىدام ۋە رەڭلىك ساپاللار تېپىلدى. بىز بۇلارنى ئىنچىكە كۆزىتىدىغان ۋە سىلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان بولساق، مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ مۇشۇ تۈپراقتا ياسىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ كېيىنكى زامان مەدەنىيىتىگە ئاساس بولغانلىقىدا شۇبھە يوق.

ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئېگىلىكىنىڭ بىرقانچە پىرىك تارماقلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە شىنجاڭغا پايدىلىق نۇرغۇن تەرەپلەر بار. ف. ئېنگېلىس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا كەشپ بولغان، ئالماشتۇرۇش — سودا تىجارىتى ئېڭ دەسلەپ چارۋىچى كۆچمەن خەلقلەر ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن، دەپ كۆرسەتكەن. ئامېرىكىلىق ئالىم ئىساك ئاسىموۋنىڭ «قاتناش ئىنقىلابى» ناملىق ماقالىسىدە ئېيتىلىشىچە، ئات، ئۆلاقتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن ئىكەن.

تۆۋەندە، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى مۇشۇ تۈپراقتا بارلىققا كەلگەن، دېگەن قاراشنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمما ئىلىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىدا تەڭدىشى بولمىغان بىر قاتار مەدەنىيەت يالدامىلىرىنى بىر-بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. زىرائەت، ئۆسۈملۈك ۋە ئوزۇق - تۈلۈكلەر

بىرىنچى، بۇغداي. مەملىكىتىمىزدە بۇگۈنكى كۈنگىچە بايقالغان ئەڭ قەدىمكى بۇغداي ئەۋرىشكىسى كۆنچى دەريا‌سى ساھىلىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق (خەنزۇچە گۈمۈگۇ قەبرىستانلىقى، ئۇيغۇرچە ئۆردەكلىك قەبرىستانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ) تىن تېپىلغان. ئۇنىڭ ۋاقتى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. «خەلق گېزىتى» نىڭ 1981 - يىل 2 - ئاينىڭ 17- كۈنىدىكى سانىنىڭ 1 - بېتىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىدە، بۇ بۇغداي ئەۋرىشكىسى چىققان قەدىمكى گۆرلۈكنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 6470 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ، دېيىلگەن.

بۇغداي كۆزگى بۇغداي ۋە يازغى بۇغداي دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. گويىگۈك «تەپسىلى تەزكىرە» (« 广志 » 郭义恭) دېگەن كىتابىدا «يازغى بۇغداي، 3 - ئايدا تېرىلىدۇ، 8 - ئايدا پىشىدۇ، غەربتىن چىقىدۇ» دەپ يازغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (420 — 581) دە قوجۇدىكىلەر «ئاق بۇغداي ئۇنى» (面白) نى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرگە تەقدىم قىلىدىغان ماللارنىڭ بىرى قىلغان. دېمەك، يازغى بۇغدايىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىدىكى مىللەتلەر ئەڭ دەسلەپ ئۆستۈرگەن.

ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار شۇنداق قارايدۇكى، خۇاڭخې دەريا‌سى ساھىلىدە تېرىق بىلەن بۇغدايىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىپ، ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم پىشىرىش مىنىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (1368 — 1911) دە شەكىللەنگەن بىر خىل ئۇسۇل بولسىمۇ، بىراق، شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدا ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (220 — 581) دىلا تېرىق، بۇغدايىنى تەكرار تېرىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان، يەنى «تېرىق، بۇغدايىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى ئەڭ دەسلەپ قۇجۇدا بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ۋەقە ئەمەس، تەبىئىي شارائىتنىڭ ماسلىشىشىدىن باشقا، ئۇ يەنە ئۇزاق يىللىق بۇغداي تېرىش ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى بۇغداي تېرىش كۆزگى بۇغدايىنى مەركەز قىلغان نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلىنى بىر قەدەر ئوڭاي راۋاجلاندۇرغان.

ئىككىنچى، نان ۋە ئۇن يىمەكلىكلىرى، تۇگمەن. نان — پارسچە سۆز بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان. نان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتمەك» دېيىلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش جەريانىدا قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە تېرىق قاتلىمىسى بايقالغان. شۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان باشقا ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. يەنە 1969 - يىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسىدىن 1400 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بۇغداي ئۇنىدىن ياسالغان ۋە شەكلى، نۇسخىلىرى ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىۋاتقان نانغا ئوخشايدىغان بىر دانە نان ئەۋرىشكىسى تېپىلغان. يەنە جۇڭاۋا، چۆچۈرە، ھەر خىل توقاچ، كېپەك، سامان قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنلۇق يىمەكلىكلەر قاتلىما، «غۇزقاتلىمىسى» « 胡饼 » دەپ ئاتالغان. غۇز قاتلىمىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىدا تارقالغان بولغاچقا، «غۇز قاتلىمىسى» دېيىلگەن. ئۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرگەندىن كېيىن، قىزغىن قارشى ئېلىنغان. «جەنناھنامە»نىڭ داۋامى» (续汉书) دا «لىڭ دى پادىشاھ غۇز قاتلىمىسىنى ياخشى كۆرەتتى، ئاستانىدىكى ئۇستىلارنىڭ ھەممىسى غۇز قاتلىمىسى يەيتتى» دېيىلگەن. چى سىخې ئەپەندى «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۆلۈغ تۆھپىسى» دېگەن

ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتتىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەڭ دەسلەپ تۇغمەن ئۇنىدا توقاچ ئېتىش ھۈنىرىنى ئىگىلىگەن، بۇ ھۈنەر كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالدى، مەملىكىتىمىزنىڭ يىمەكلىك ئۈسۈلىنى بىر قەدەر ئىلگىرى سۈرگەن.»

يىرىك ئاشلىقلارنى ئۇنغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن يارغۇنچاق ۋە تۇغمەن بولۇشى كېرەك. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسە ئايدىڭلاشتىكى، شىنجاڭنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا يارغۇنچاق قاتارلىق دان ئايرىش، يانچىش قوراللىرى كەڭ ئىشلىتىلگەن. مىلادىدىن كېيىنكى يىللاردىن باشلاپ سۇ تۇغمىنى ۋە شامال تۇغمىنى ئىشلىتىلگەن.

ئۇچىنچى، كاۋاب (ئوكلىمە ئەت). بۇ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياخشى كۆرىدىغان ئالىي دەرىجىلىك يىمەكلىك بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا ئىستېمال قىلىنغىنىغا 3000 يىل بولدى.

تۆتىنچى، قوغۇن، تاۋۇز. بۇلار مەملىكىتىمىزدە ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. 1961 — 1981 - يىللىرى پىچان ۋە قۇمۇلدىن ياۋا قوغۇن بايقالغان. بۇ، قوغۇننىڭ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەنلىكىگە ئېنىق گۇۋاھلىق بېرىدۇ. بۇ ياۋا قوغۇنلاردىن ھازىرقى قوغۇنلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لى شاۋ فاڭ «ئامانلىق تەپسىلى خاتىرىلىرى» («太平广记») دېگەن كىتابىدا «خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭ دى خانى قوغۇن يەپ چۆش كۆرگەن، تولىمۇ شېرىن ئىكەن، ... شۇ چاغدا دۆڭخۇاڭ (ئارقىلىق) قوغۇن تارتۇق قىلىنغان ... چىۋىڭلۇڭ (窖隆) دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى چىۋىڭلۇڭ دېگەن ئىسمىنى ئالىملار تۈركىي - ئۇيغۇر تىلىدىكى «Ko un» (قوغۇن) دېگەن ئىسمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ئېنىقلاپ چىققان. بۇنىڭدىن شىنجاڭ قوغۇنىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىلا ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغانلىقىنى بىلىنىدۇ.

تاۋۇز — دەسلەپتە شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈپ، ئاندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. ئۇنىڭ تارقىلىش ۋاقتى قىتتان - لياۋ سۇلالىسى دەۋرى (907 — 1125) گە توغرا كېلىدۇ.

بەشىنچى، ئۈزۈم. ئۈزۈم ئېلىمىزدە ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن. «خەننامە. 96 - جىلد، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «چەرچەندىن ئۈزۈم چىقىدۇ» دېيىلگەن. خوتەننىڭ تىبە قەدىمكى ئىزىدىن مىلادى 25 - يىلدىن 220 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان بىر مېۋىلىك باغ خارابىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇ يەردىن قۇرۇپ كەتكەن ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر چىققان.

ئالتىنچى، ياڭاق ۋە ئانار. بۇلار ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياڭاق بىلەن ئانار پەيدا بولغان ئىكەن. ئالىملار ياڭاقنى شىنجاڭ بىلەن تىبەت چېگرىلىرىدا ياشىغان قەدىمكى چياڭ (كەن - 羌) قوۋمى يېتىشتۇرگەن بولسا كېرەك دەپ قارىشىدۇ. شىنجاڭدا ھازىرغىچە ياۋا ياڭاق نەسلى ساقلىنىپ قېلىش بىلەن بىرگە، قاغىلىق قاتارلىق جايلار ئەڭ چوڭ ياڭاقچىلىق بازىسى سانىلىدۇ. ئانار بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارشاكلار ئېلىدىن دەسلەپ شىنجاڭغا كىرىپ يەرلىكلەشكەن، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان.

يەتتىنچى، ئالما. بۇ ئەسلى شىنجاڭنىڭ ئەتراپلىرىدا بارلىققا كەلگەن. شىنجاڭنىڭ ئېلى رايونىدا ھازىرغىچە كەڭ كەتكەن ياۋا ئالمىلىق بار. يۇمشاق ئالما تەخمىنەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلدىن مىلادى 23 - يىلغىچە بولغان ئارىلىق) دە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن. ھازىر شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئالمىلىق بازىلىرىنىڭ بىرى

بولۇپ، بۇ يەردە يېتىشتۇرۇلگەن سورتلار مۇ نەچچە ئون خىلغا يېتىدۇ.

سەككىزىنچىسى، نەشپۈت. شىنجاڭ رايونىنىڭ ئالاھىدە مېۋىسى، جىن خانلىقى زامانى (مىلادى 317 — 420 - يىللار) دا ئۆتكەن گې خۇڭ (葛洪) يازغان «غەربىي ئاستانە خاتىرىلىرى» («西京杂记») دېگەن كىتابتا «قۇمتاغ نەشپۈتى (海梨) خەنزۇچە (پېچان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمتاغ قۇملۇقىدا ھەممىسى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خەنزۇچە دەپ ئاتالغان) دىن چىقىدۇ، سوغۇقتا قۇرۇپ قالمايدۇ» دېيىلگەن. ئۇ شىنجاڭ نەشپۈتىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. تۇرپاندىن جىن خانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرى (618 — 907) گە مەنسۇپ قەبرىلەردىن ئاز بولمىغان نەشپۈت قېقى چىققان. تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، بۇ نەشپۈت قېقى تېنىك نەشپۈت قېقى ئىكەن. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر نەشپۈت يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

توققۇزىنچى، بادام. بۇ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. تۇرپان ئاستانىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن بادام تېپىلدى. شىنجاڭدا ھازىرغىچە ياۋا بادامنىڭ ئۆسۈملۈكى ساقلىنىپ قالغان. ياۋا بادامنىڭ تا ھازىرغىچە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسۈۋاتقانلىقى بادامنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭدا ياۋايى تۇردىن مەدەنىي تۈرگە ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى، جۇملىدىن ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان باداملارنىڭمۇ ئەسلى ياۋا بادامدىن ئۆزگەرگەن بادام تۈرلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئونىنچىسى، كۆنجۇت. ئېلىمىز بويىچە ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. تۇرپاننىڭ غەربىدىكى ئالغۇي (ئاراغول) جىلغىسىدىن بايقالغان ئىپتىدائىي جامائە قەبرىستانلىقىدىن كۆنجۇت ئۇرۇقى چىققان بولۇپ، بۇ قەبرىستان مىلادىنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 2800 — 2200 - يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ، كۆنجۇتنىڭ ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئون بىرىنچى، زىغىر، زاراڭزا. بۇ مۇھىم ياغلىق دان زىرائەتلىرى بولۇپ، دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. جاڭ چىيەن غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تېرىلىشقا باشلىغان.

ئون ئىككىنچى، كېۋەز. بۇ شىنجاڭدا ناھايىتى بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن. 1959 - يىلى، بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن خوتەنىنىڭ قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئادەم ۋە گۈل نۇسخىلىرى كۆك بوياقتا بېسىلغان پاختا رەخت (ھەمزەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېپىلدى. مارالبېشى ناھىيىسىدىكى قەدىمكى «توققۇز سارايى» (بارچۇق) خارابىسىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، VI — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق مەدەنىيەت قاتلىمىدىن پاختا يىلەن بىرلىكتە چىگىتمۇ تېپىلغان. ئومۇمەن، پاختا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا شىنجاڭ ۋە جەنۇبتىكى رايونلاردىن تارقالغان. چىاڭجىياڭ ۋە خۇاڭخې دەريالىرى ساھىلىدە كېۋەزنىڭ تېرىلىشى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (960 — 1279) دىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇ يەردىكىلەر پىپەك ۋە كەندىر تالالىرىدىن رەخت توقۇپ، كىيىم كىيگەن.

ئون ئۇچىنچى، يۇمغاقسۇت، تەرخەمەك، پىياز، سامساق، سەۋزە، پالەك. بۇ كۆكتالار دەسلەپ غەربىي يۇرت شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈپ، كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئومۇملاشقان، بۇنىڭ بەزلىرىنىڭ جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندىن كېيىن ئىچكىرىگە ئېلىپ بارغان.

ئون تۆتىنچىسى، پۇرچاق. بۇمۇ ئەڭ دەسلەپ غەربىي يۇرت شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. خەنزۇچە «گىنىانامە» («经草本») دە «جاڭ چىيەن چەت ئەلگە چىققاندىن كېيىن غۇز پۇرچىقى (胡豆) غا ئېرىشكەن» دېيىلگەن. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشتا پۇرچاق تېپىندىكى

زىرائەتلەر تېپىلغان. مەسىلەن، خېجىك ناھىيىسىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىلەردىن (بۇنىڭدىن 2 — 3 مىڭ يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر) ماش دانلىرى، تۇرپان ئاستاندىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن دادۇر، پۇرچاق دانلىرى تېپىلغان. پۇرچاقلارنىڭ تۇرى خىلمۇخىل بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدەكۆك پۇرچاق(ۋەنۇقوت(回鹘豆)) قاتارلىقلار دەسلەپ شىنجاڭدا تېرىلغان.

ئون بەشىنچى، زەپە. پۇرىقى مېزىلىك ۋە پارقىراقلىقى كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ، ئىشتەينى ئاچىدۇ، تاماق سىڭدۈرىدۇ، تەمنى تەڭشەيدۇ. ئۇيغۇر دورىلىرى ئىچىدە زەپە «دورىلارنىڭ پادىشاھى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئۇزاق ۋاقىت ئىشلىتىش داۋامىدا دورىغا قوشۇپلا قالماي، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوزۇقلۇق ۋە ئىچىملىك قىلغان، ئۇنى قانىنى راۋانلاشتۇرىدىغان، بەدەننى ساغلاملاشتۇرىدىغان، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان قىممەتلىك بۇيۇم دەپ قارىغان. شىنجاڭدا 2000 يىلدىن ئىلگىرىلا زەپە ئىشلىتىلگەن.

ئون ئالتىنچى، بىدە. بۇ ئاقسىل ماددىسىغا باي، ياخشى يەم - خەشەك بولۇپ، خەن دەۋرىدە ياخشى نەسىللىك ئاتلارنىڭ ئىچكىرىگە كىرىشى بىلەن بىرگە كىرگەن. ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، جاڭ چىەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى غەربىي رايونغا كەلگەندىن كېيىن بىدە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كەتكەن.

2. يۆزگەنچە - سېپىنچا، كىيىم - كېچەك ۋە سېلىنچا - يېپىنچىلار

ئون يەتتىنچى، پالاس، كىگىز، كىگىز تۇماق ۋە باشقىلار. بۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلمىلار بولۇپ، 3800 — 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە. كىگىز تۇماق ئۇچلۇق بولۇپ، بىر خىل رەڭدە، قېلىنلىق دەرىجىسى تەكشى، پۈختا، تۇماقنىڭ ئۇچى تىك چىقىرىلغان. لۇشۇن، لى گېنىپەن قاتارلىق ئالىملار بۇنى يەنە ئاسىيا بويىچە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى كىگىز ئەۋرىشكىسى دەپ ھېسابلاشقان.

ئېلىمىز بويىچە ئېڭ قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ بىر توقۇلما بۇيۇم تۇرپاننىڭ غەربىدىكى ئالغۇي جىلغىسىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار ئارلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەبرىدىن چىققان، ئۇنىڭ ئۆرۈش يېپى بىلەن ئارقاق يېپى توغرا بىلەن قوي يۇڭىدىن ئېشىلگەن. قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن چىققان يۇڭ توقۇلمىلار تېخىمۇ ئالاھىدە. ئۇلارغا ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپلار بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان. ئالىملار بۇلارنىڭ 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېسپاتلىدى. بۇلارمۇ ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەڭ قىممەتلىك يۇڭ توقۇلما ئەۋرىشكىسىدۇر.

ئون سەككىزىنچى، كۆن ئۆتۈك ۋە تېرە شىملار. كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان 3800 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ پۇتىغا كۆندىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن. يەنە قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان 3200 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ جەسەتلەرنىڭ پۇتىغىمۇ قونجىلىق ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن. يەنە تېرە شىم - ئىشتانمۇ چىققان. ئۆتۈك كۆندىن تىكىلگەن. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەنجەك» ئەسلى «كۆنجەك» دېگەن سۆزدىن كېلىگەن بولۇپ، ئۇ «كۆن ئىشتان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە «كۆنچى» دەرياسىنىڭ نامىمۇ «كۆن ئىشلىگۈچى» دېگەن مەنىدە «كۆنچى» دەپ ئاتالغان. كىشىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، بەزى تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «كۆن» دېگەن بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىنىڭ يىلتىزى بولغان ئالتاي تىللىرى دەۋرىدىلا بار بولۇپ، ئۇنىڭ 8000 يىللىق تارىخىنى سۈرۈشتە قىلىشقا بولىدىكەن. مەسىلەن، تاڭ شەنچۇن، لىئوجىڭخۇالارنىڭ «خۇاڭدى، نىڭ يەشمىسى» ("黄帝"释): دېگەن ماقالىسىدە: «خۇاڭدى» دىكى «خۇاڭ» (黄) ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى

«Kön» بىر بولۇپ، مەنىسى ئىبارەت. چۈنكى خۇاڭدى شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى «روگدن» قوۋمىنىڭ بوۋىسى بولۇپ، كېيىنچە تۈزلەڭلىكتىكى جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ بوۋىسى بولۇپ قالغان دەپ يازىدۇ.

ئون توققۇزىنچى، گېلەم. بۇ شىنجاڭدا ئىجاد قىلىنغان. خوتەنلىك نىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىن 1959 - يىلى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بىر گېلەم ئەۋرىشكىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇ مىلادى 25 — 220 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئەڭ قەدىمكى گېلەم ھېسابلىنىدۇ.

يىگىرمىنچى، باغرداق (لىپتىك). ئاياللارنىڭ مۇھىم ئىچكى كىيىمى. بۇ 1075 - يىلى تاماملانغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان. دېمەك، بۇ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، خارىبىن نەشرىياتى نەشر قىلغان «دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى بار» دېگەن كىتابتا «لىپتىك» نى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكىدا پەيدا بولغان، ئۇنى ئامېرىكىلىق دىنكولىن خانىم كەشپ قىلغان دەپ يازغان. «تۈركىي تىللار دىۋان» دىكى مەلۇمات بۇ قاراشنى ئىنكار قىلىدۇ.

3. تېخنىكىلىق مەشغۇلاتلار

يىگىرمە بىرىنچى، توقۇمىچىلىق ساھەسىدىكى كەشپىياتلار.

1) يۇڭ توقۇمىچىلىق ھۈنىرى. لوپنۇرنىڭ كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسىدىن تېپىلغان 3800 يىل بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، قۇمۇلدىن تېپىلغان 3200 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ يۇڭ بۇيۇم ئەۋرىشكىلىرى قوي يۇڭىدىن توقۇلغان جۇۋا مىلادىدىن بۇرۇ شىنجاڭدىكى قەدىمكى تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرگە سوۋغات قىلغانلىقى توغرىلىق قالدۇرۇلغان.

2) بوياش تېخنىكىسى. شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئەجدادلار بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇن يۇڭ يىپنى بوياش تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ بولغان. قۇمۇل ئۇباۋ (قىزىل چوقا) دىن بىر يۇڭ كىيىم قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇ قىزىل، جىگەر رەڭ، يېشىل، قارا، كۆك رەڭلىك يىپلاردا بىرىكتۈرۈپ توقۇلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر ئايال جەسىتىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرۈلگەن تېگى قىزىل، كەشتىلىرى سىپرىق، ئۇچ بۇرجەك شەكىلدىكى بىر دانە يۇڭ كەشتىلىك قېزىۋېلىنغان. ئۇ توقۇلۇش ۋە بوياقلىرى جەھەتتە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇلار ئېلىمىزدە بايقالغان يۇڭ يىپ بوياق ئەۋرىشكىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى.

3) كەشتىلەش ئۇسۇلى يەنى بۇ‌ۋاستە ئارقاق يىپقا گۈل چىقىرىش ئۇسۇلى. بۇ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان توقۇمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتىدىكى بىر دەستە ئېسىل گۈل بولۇپ، يۇڭ كەشتىچىلىكىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ مىلادىنىڭ ئالدى كەينىدىكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن. 1930- يىلى ئا. ستەين شىنجاڭدىكى كروراەن قەدىمگاھىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تۇغرا كېلىدىغان بىر پارچە يۇڭ توقۇلمىنى بايقىغان بولۇپ، بۇنىڭدا رەڭلىك ئارقاق يىپقا ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن ئوقچۇپ تۇرغان بىر ئات كەشتىلەنگەن ۋە ئەپسۇن جىنىيەك چىقىرىلغان. بۇ بۇگۈنگىچە بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى بۇ‌ۋاستە ئارقاق

يىپقا ئالماپ توقۇلغان بۇيۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھازىر ئەنگلىيە خان جەمەتى موزېيىدا ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كەشتىچىلىكتىكى بۇ خىل ھۈنەر - سەنئەتنى شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر كەشپ قىلغان.

4) رەختكە مۇم بىلەن گۈل بېسىش تېخنىكىسى. شىنجاڭنىڭ نىيە ناھىيىسىدىكى جەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋەلىك كېلىدىغان قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بىر پارچە تېگى كۆك پاختا رەختكە مۇم بىلەن گۈل بېسىلغان. بۇ ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ دەسلەپكى مۇم بىلەن گۈل بېسىلغان رەخت. بۇ خىل تېخنىكا پۈتۈن مەملىكەتكە تەدرىجىي ئومۇملاشقان، جەنۇبتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگىمۇ تارقالغان.

يىگىرمە ئىككىنچى، ئورۇندۇق. بۇگۈنكى كۈندە، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىن تارتىپ ئالەم ئايرۇپلانى بىلەن كائىناتقا سەپەر قىلىشقىچە ئورۇندۇققا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى چوڭ بولماقتا. ئېلىمىزدە ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى ئورۇندۇق خوتەننىڭ نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچ ئويمىلىق ئورۇندۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ 1959 - يىلى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان. نىيە خارابىسى ئالاھىزەل 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

يىگىرمە ئۈچىنچى، تاش كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى. بۇ پەقەت ئېلىمىز تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا بويىچىمۇ ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا قوللىنىلغان تېخنىكا. شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ مىلادى 386 — 534 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى دەۋردە بۇ تېخنىكىنى ئىگىلەپ بولغانلىقى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان. قەدىمكى زامان ئاپتورلىرىدىن لى داۋيۈەن «سۇ - ئېقىنلار تەزكىرىسى. دەريالارغا ئىزاھات» ناملىق كىتابىدا كۆسەندە تاش كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلىنىپ 36 خانلىق تەمىن ئېتىلىدۇ، دەپ يازغان. 1986 - يىلى نەشىر قىلىنغان «جۇڭگونىڭ قەدىمكى كۆمۈر ئېچىش تارىخى» ناملىق كىتابتا، بۇ «ئېلىمىزنىڭ (تاش) كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلىنىلىقتا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. 1987 - يىلى نەشىر قىلىنغان «پەن - تېخنىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتىكى بايانلارغا قارىغاندا، كېيىنكى زامانلاردا تېخنىكىدا ئالغا كەتكەن غەربىي ياۋروپادا بۇ خىل پەن - تېخنىكا XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئاندىن قوللىنىلغان.

يىگىرمە تۆتىنچى، كارىز. بۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى يەر ئاستىدىكى سۇدىن پايدىلىنىپ يەر سۇغۇرىدىغان سۇ ئىنشائاتى ئەسلىمەسى بولۇپ، 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە. جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئۈچ چوڭ قۇرۇلۇشىنىڭ بىرى بولغان كارىزنى قەدىمكى ئەجدادلار مۇشۇ يەرنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەيدىنپەي ئىجاد قىلغان.

يىگىرمە بەشىنچى، قاش تېشى ئويمىچىلىقى. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 4000 — 5000 يىل ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا قاش تېشى ئويمىچىلىقى تېخنىكىسى ئىقتىرا قىلىنغان. بۇ دۇنيا بويىچىمۇ ئەڭ بۇرۇن ئىگىلەنگەن ھۈنەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يىگىرمە ئالتىنچى، مەتبەئەچىلىك. بۇ جۇڭگونىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە قوشقان ئەڭ ئۇلۇغ تۆھپىلىرىدىن بىرى. ئارخېئولوگلار تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭدىكى مىلادىنىڭ ئۆيلەردىن زور بىر تۈركۈم قاتتىق ياغاچقا ئويۇلغان (چىلان ياغىچى بولۇشى مۇمكىن دېيىلىدۇ) يەككە - يەككە قىلىپ ياسالغان كۆچمە ھەرپ ئەۋرىشكىسى (مىق مەتبەئە بۇيۇمى)نى تېپىپ چىققان. ئۇلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر ئويۇلۇپ، خەت بېسىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان. بۇ يادىكارلىقلارنى بەزى ئالىملار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ناھايىتى گۈللەنگەن يىللىرى، يەنى X ، XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دېسە، يەنە بەزىلەر XIII ئەسىرگە تەئەللۇق دېگەن پىكىرنى

ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئۇلارنىڭ قايسى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جۇڭگو ۋە پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يىگانە مەدەنىيەت دۇردانىسى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شىنخۇا ئاگېنتلىقى تارقاتقان خەۋەرگە ئاساسلانغاندا، 1990- يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى دۇڭخۇاڭدا ئۇتكۇزۇلگەن ب د ت ماۋارىپ، ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئۇيۇشتۇرغان «يېپەك يولىنى تەكشۈرۈش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دىن ئىگىلىنىشچە، دۇڭخۇاڭ موزېيى تاپقان (خوددى شۇ شەكلدىكى) ئالتە تال ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبەئە ھەرپىي (ئەۋرىشكىسى) دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى مەتبەئە ھەرپىي بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن. تارىخشۇناس لېۋزشياۋ ئەپەندى «ئېلىپبەلىك مىق ھەرپ قوللىنىلغانلىق تارىخىدىن قارىغاندا، دۇنيا بويىچە ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇنقىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان بولسا، ئامېرىكىلىق ئالىم كارتېرمۇ ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئويۇلغان بۇ نادىر لۇق ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنىڭ «دۇنيادا ئەڭ بۇرۇنقى نادىر يېزىقلىرى ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق» دەيدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىداتى مۇنىرى ئېرزىنمۇ «بۇ خىل ھەرپلەر پۈتكۈل ئالەمدە تېپىلغان مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ ئەڭ تۇنجىسىدۇر» دەپ يازغان.

يىگىرمە يەتتىنچى، بۇددا تاش غار سەنئىتى (بۇددا مىك ئۆيلىرى). شىنجاڭ جۇڭگو بويىچە بۇددا مىك ئۆيي سەنئىتى ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن جاي، بۇ مىك ئۆيلەر كۆلەم جەھەتتىنمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. قەشقەردىكى ئۇچ بۇرھان مىك ئۆيى، كۇچادىكى قىزىل مىك ئۆيى، قۇمتۇرا، سىم - سىم مىك ئۆيى، قارا شەھەردىكى شىكشىن مىك ئۆيى، تۇرپاندىكى سىڭگىم، بېزەكلىك، تۇيۇق مىك ئۆيلىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

يىگىرمە سەككىزىنچى، ھاراق ئىشلەش. شىنجاڭ جۇڭگو بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۇزۇمدىن ھاراق ئىشلەنگەن جاي. خەن دەۋردە بۇ خىل ھۈنەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان.

4. مەنۇي مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مۇجىزىلەر

مەنۇي مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئىنكاسى. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت يالدامىلىرى ئىچىدە جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت نەمۇنىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىرقانچە تەرەپ بار. بۇنىڭدىن قۇتۇبى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىيالارغا ئويۇلغان ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ جىنسىي ئەزاغا تەۋىنىش توغرىسىدىكى مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن رەسىملەرنى، تارىخى ئۇزۇن، ھەجمى چوڭ، سىستېمىلاشقان مۇزىكا بايلىقى «12 مۇقام» نى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى چاچما شېئىر شەكلىدە يېزىلغان ۋە مىسرا سانى ئەڭ كۆپ بولغان تۇنجى ئىمزالىق داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نى، XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي، تارىخىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىيىتىدىن ئەڭ مۇپەسسەل مەلۇمات بېرىلگەن قامۇس كىتاب «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

بىز يۇقىرىقى بىر قاتار ئەھۋاللاردىن شۇنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يېتەلەيمىزكى، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدە كىشىنىڭ كۆزىنى قامىشاتۇرىدىغان نۇرغۇن قىممەتلىك نامايەندىلەر بارلىققا كەلگەن. بۇلار شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشىدىكى ھەرقايسى ئېقىن تارماقلارنىڭ مەنبەلىك رولىنى ئويناپدۇ. بۇ نۇقتىنى كۆرمەسلىك ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. بىز شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان چېغىمىزدا، شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي قىسمىنى تولۇقلاشتا غايەت زور رول ئويناپدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مەدەنىيەتنىڭ بىرلا مەنبەسى بولىدۇ دەپ قاراش ئىلمىيلىققا ئۇيغۇن ئەمەس. چوڭ بىر دەريانىڭ ئۇرغۇن ئېقىنلىرى بولغىنىدەك بىر مىللەت، بىر رايون مەدەنىيىتىگمۇ بىرقانچە تارماق ئېقىنى، مەنبەسى بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭدا يەنىلا ئاساس قىلىدىغان بىر مەنبە بولىدۇ. شۇڭا شۇ ئاساسىي مەنبەنىڭ يېتەكچىلىك ۋە يادرولۇق رولىنى ئېنىق تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، تارماق مەنبەلەرنىڭ تولۇقلاش رولىنى ئويلىغانلىقىنى ھەرگىزمۇ ئاساسىي مەنبەنىڭ ئورنىغا قويۇۋالماسلىقىمىز كېرەك.

ئاساسلانغان مەنبەلەر

1. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1984-يىل نەشرى.

2. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1990-يىل نەشرى.

3. جى شەنلىن قاتارلىقلار: «شەرق مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، بېيجىڭ داشۇشى نەشرىياتىنىڭ 1994-يىل نەشرى.

4. لۇشۇن، لى گېنپىن: «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخ تەتقىقاتى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1991-يىل خەنزۇچە نەشرى.

5. مىگوژېن (ئامېرىكىلىق): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، جۇڭگو نەشرىياتىنىڭ 1958-يىل نەشرى.

6. جۇكوشىك: «ئىنسانىيەت مەنبەسى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1993-يىل نەشرى.

7. سەي مىيبياۋ قاتارلىقلار: «جۇڭگو ئۇمۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1983-يىل نەشرى، 7-توم.

8. ئابدۇقەييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1995-يىل نەشرى.

9. فاڭ پىڭجېي: «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تارىخى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە نەشرى.

10. لوفىر (ئامېرىكىلىق): «جۇڭگو — ئىران توغرىسىدا»، سودا نەشرىياتىنىڭ 1964-يىل نەشرى.

11. ئا. ستەيىن: «غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ1987-يىل نەشرى.

12. «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1993-يىل خەنزۇچە نەشرى.

13. ۋاڭ بىڭخۇا: «يېپەك يولى ئارخېئولوگىيىسى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1993-يىل خەنزۇچە نەشرى.

14. ب. ۋ. ماسوك: «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئورنى»، «ئارخېئولوگىيىلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى»، 3-4-بىرلەشمە سان، ۋېنۋۇ نەشرىياتىنىڭ 1980-يىل نەشرى.

15. غ. ئوسمان: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى توغرىسىدا (مۇقەددىمە)»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985-يىللىق3-سانى.

61. چېن لاڭۋېي: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلىنىڭ 1985-يىللىق 4-سانى.

17. غ. ئوسمان: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1994-يىللىق 1-2-قوشما سانى.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى «مەنتىقۇت - تەير» ئۇغرىسىدا

ئابلىمىت ئەھەت

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە، شائىرنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ نامى توغرىسىدىكى ئىلگىرىكى قاراشلار ئاساسىدا تۈزىتىلىدۇ.

1. ئەسەرنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى

«مەنتىقۇت - تەير» (XVIII «قۇشلار تىلى») ئەسىرىدە خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىنىڭ شېئىرىي ئەسىرى، ئۆز زامانىسىنىڭ ئىدېئولوگىيە سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي يادىكارلىق، شۇنداقلا كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئىزان شائىرى پەرىدىددىن ئەتتار (مىلادى 1145—1229- يىللار) ۋە ئەلشىر نەۋائى (مىلادى 1441 — 1501- يىللار) دىن كېيىن مۇشۇ تېما بويىچە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يەنە بىر قىممەتلىك نامايەندە.

دەۋرىمىزگىچە قول يازما ھالىتىدە يېتىپ كەلگەن بۇ ئەسەر ئىككى نۇسخا (ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغىنى) بولۇپ، بىر نۇسخىسى شىنجاڭ داشۆسى ئۇتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا (فورماتى 17×11.5 سانتىمېتر، 183 بەت، ھەربىر بەتكە توققۇز قۇردىن ئىككى قاتار قىلىپ، خوتەنىنىڭ پاتلىق قەغىزىگە ئەلىق خەت نۇسخىسى بىلەن چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن، ئاخىرىغا «لوقمان ھەكىمنىڭ ۋەسىيەتى» ئۇيغۇرچە نەزمى تەرجىمە قىلىنىپ پۈتۈلگەن)؛ يەنە بىر نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىنىشى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا (فورماتى 14×19.5 سانتىمېتر، 166 بەت، ھەربىر بەتكە 13 قۇردىن ئىككى قاتار قىلىپ، خوتەنىنىڭ پاتلىق قەغىزىگە تەئلىق خەت نۇسخىسى بىلەن موللاسۇلتان مۇھەممەد ياركەندى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن). ھەر ئىككى نۇسخا كۆن مۇقاۋا ئىچىگە ئېلىنغان، باش - ئاخىرى تولۇق.

2. شائىرنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ نامى

شائىرنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمھالىغا ئائىت تولۇقراق مەلۇمات تېپىلمىغان بولسىمۇ، مەزكۇر قول يازما شائىرنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ نامىنى توغرىلىۋېلىشىمىزدا بىزنى يېتەرلىك پاكىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

شائىرنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ نامى ھازىرغىچە ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا — كىتاب - ماتېرىياللاردا «مۇللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى» ، «دىۋانى بىلال» ، «دىۋان بىلال» ، «دىۋان بىلالى» («دېڭىز ئۇنچىلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى

تىزىسلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى)؛ «دىۋان بىلال» («تارىم» 1981- يىل 5- سان؛ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ئىككىنچى كىتاب، 1- قىسىم)؛ «ئىبن يۈسۈپ خوتەنى» («شېئىرلار» «بۇلاق» 1988- يىل 3- سان)... قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالدى ھەم شۇ ناملار بىلەن ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. بۇ قېتىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، مەزكۇر ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا، قول يازمىلارنى سېلىشتۇرۇش ۋە ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئارقىلىق يۇقىرىقى ناملارنىڭ تولىمۇ يەكدىللىك بىلەن ئاتالغانلىقى بايقالدى. مۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب شۇكى، قول يازمىدىكى:

«كۆردىمئىراجىنىدەشەمئە زۇل-جەلال،
ئىشتىپ ئول ئاۋازى نەئلەينى بىلال.
چاكەرى تاپتى مۇنىكدەك ئىززۇ جاھ،
تاپتى نەئلەينى ئانىڭ ئەرش ئۈزرە راھ.
.....
نې جەفا كۆردى بىلالى نامۇھر،
سەن ئانىڭكى ھالىدىن ئىشتىكىل خەبەر.
يۈز تاياق ئۇردىلار ئانى بىجىھەد،
بوينىنى قان تۆتتى ئايتۇر: «يائەھەد».

دېگەن مىسرالاردا تىلغا ئېلىنغان «بىلال»، «بىلالى» سۆزلىرى تەكشۈرۈلمەستىنلا شائىرنىڭ ئىسمى دەپ قارىلىپ:

«ئىبن يۈسۈف غافىل ئولمە زىنھار،
ئاشنالىق بولماسۇن بىگانەۋار.
.....
ئىبن يۈسۈف ئېردى فەرزەندى خوتەن،
ئۇشبۇ تىلدىن ئۆزگە تىلنى بىلمەگەن.»

دېگەن مىسرالاردىكى «ئىبن يۈسۈف» «خوتەن» قاتارلىق ئىسىم سۆزلىرى بىرىكتۈرۈلۈش ئارقىلىق شائىرنىڭ «مولا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى» دېگەن ئىسىم - فامىلىسى ۋە:

«ئۇشبۇ دىۋانىمغە قىلمە مەردى راھ،
كىبىر بىرلەشبىئىر ئايۇرمەن دەپ گۇناھ.»
.....

دېگەن مىسرالاردىكى «دىۋان» سۆزى بىلەن «بىلال» سۆزلىرى بىرىكتۈرۈلۈش ئارقىلىق «دىۋانى بىلال»، «دىۋان بىلالى»، ... دېگەندەك كىتاب نامى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن.

دەرۋەقە، يۇقىرىقى بېيىتلاردىن «يۈسۈپ» نىڭ ئاپتورنىڭ دادىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئىلمىي، ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغان جايى — يۇرتىنىڭ خوتەن ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز. ئەمما، يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى «بىلال»، «بىلالى» سۆزلىرى شائىرنىڭ ئىسمى بولماستىن، بەلكى قۇرەيشىلىك ئۇمەييە ئىبنى خەلەفنىڭ قۇلى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۇل باسقان مەدىنە شەھىرىدىكى قۇبە مەسچىتىدە تۇنجى ئەزان توۋلىغان ھەم شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى بولغان بىلال ئىبنى رەباھ دېگەن كىشىنىڭ ئىسمىدۇر.①

ئەمدى شائىرنىڭ ئىسمى ۋە كىتاب نامىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە يەنىلا ئەسەرنىڭ ئۆزىگە — «مەنتىقۇت - تەير» گە مۇراجىئەت قىلساقلا كۆپايە. قول يازمىدىكى:

«ئەدلى بىرلە شەرىئەت نەبەۋىي،
دىنى ئىسلام خىلايىق ئىچرە قەۋىي.
لۇتف ئېيتىپ قىلدىلار ماڭا بۇ خىتاب،
ئەي ئىبراھىم، بىتگىل ئۇشبۇ كىتاب».
مەنى دىلخەستە ھەم بۇ ھالەتدە،
جىددۇ جەھد ئەيلەدىم كىتابەتدە.
خامەدەك خەتگە سەرنىگۇن بولدۇم،
خەتىم ئېيتىپ قامەتىمنى «نۇن» بولدۇم.
خەت پۇتۇرگە قىلىپ قەلەمنى تېز،
سەفھە ئۈزدە قىلىپ سىياھنى رېز.
شۇكرىلىللا، بىتتىپ تەمام ئەتتىم،
جىددۇ جەھدئەيلەپ ئېھتىمام ئەتتىم.»

دېگەن مىسرالاردا تىلغا ئېلىنغان «ئىبراھىم»

① «قۇرئاندىكى قىسسىلەر»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» نەشرى، 362- ۋە 526- بەتلەر.

دېگەن گىسمىنى ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ئىسمى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

«خەتىم بولدى سەندە بۇ خۇرشىد تۇر،
(مەنتىقۇت - تەير) ى مەقامات تۇيۇر.
ئۇشبۇ دىۋانىمغە قىلمە مەردى راھ،
كتىبر بىرلەشىپىرئايۇرمەن دەپ گۇناھ.
دەرد بىرلە باقغىل ئۇشبۇ دەفتەرىم،
قىلغا سەن مېنىڭ سۆزۈمگە باۋەرىم.
.....

(مەنتىقۇت-تەير) ئېردى قۇشلارنىڭ
تىلى،
بەس، مۇسۇلمان كېرەك ئانى بىلگەلى.»

دېگەن مىسرالاردىن ئەسەرنىڭ نامى «مەنتىقۇت-تەير» («قۇشلار تىلى») ، ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ئىسمى ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئىكەنلىكىنى،

«سال تەئرىخىنى جۇستۇجو قىلدىم،
خىرەد ئالدىدا گۇفتۇگو قىلدىم.
ئەقل تەئرىخىنى ھېساب ئەتتى،
دېدى: «مىڭ يۈز سەكسەن سەككىزى.
روزى پەنجشەنبەدە قىلىپ بۇ ھىممەتنى،
ۋەقتى چاشت ئەيلەدىم تەمامىنى.»

دېگەن مىسرالاردىن، ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1188 يىلى (مىلادىيە 1774 — 1775 - يىللار) يېزىلغانلىقىنى بىلۇالالايمىز.

3. ئەسەرنىڭ خاراكتېرى ۋە مەزمۇنى

«مەنتىقۇت - تەير» ئومۇمەن سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا يېزىلغان، تەسۋۋۇپ پەلسەپىسى ئاساسىي تېما قىلىنغان شېئىرىي ئەسەر.

شائىر بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ جانلاندۇرۇش ۋاستىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، سىمۋوللۇق خاراكتېردىكى بىرقانچە قۇشنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىيەت، ئەخلاق، ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرىنى بەدىئىي ئۇسۇلدا ئوبرازلىق شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلغان. ئەدەب ئەخلاق، قانائەت، سەۋر - تاقەت، يەكدىللىق، شەخسىيەتسىزلىك ... قاتارلىق ئەنئەنىۋىي تېمىلارنى ئۆز نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرۈشكە تىرىشقان، بولۇپمۇ دارتىمىلاش ۋە ساتىرىك تىل سەنئىتىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تەپىيارتاپلىق، ھۇرۇنلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى:

«چىقتى بىر كۈن ھۇجرەسىدىن پىرى راھ،
كۆزىدىن كۆككە تىكىپ ئايدى: «ئەي ئىلاھ،
يەتتە كۈندۈز ئاچ دۇرمەن گىرىدە بەر،
مەن زەئىفى بىنەۋاغە قىل نەزەر.»
ھاتىفى كەلدىكى: «ئۇن قىلمە تۇر!
ئۇشبۇ نىشاپۇر مەيدانىن سۈپۈر.
ئارىفە - بۇغداي، ھەرنە تاپساڭ نەۋا،
سەن ئالىپ ئانى ئۆزۈڭگە قىل دەۋا.»
.....
ھاتىفى كەلدىكى: «ئاسان كەلمەگەي،
يەرسۈپۈرمەگۈنچە ھېچنان كەلمەگەي.»
دەپ قامچىلىغان پولسا،
«يۇرۇر ئېردى بىر چىبىن روزى
تىلەپ،
ھېچ كەسەل تاپقايمۇ مەن دەپ ئازۇلاپ.
كۆردى بىر - پارە كەسەلنى كوشىدە،
تاقچە ئۇستۇندە قويۇغلۇق شىشىدە،
تۇمشۇقىن ئۇردى كەسەلگە ئول چىبىن،
خۇش قۇتۇلدۇم دەيۇ ئول قايغۇدىن.
ئاياغى پاتتى كەسەلگە ئوستۇۋار،
ئۇچقالى بولمايىن تەلمۇردى زار.
ھەرنېچە تالپىنسە ئانچە يۇگرۇشۇپ،
ئول كەسەلنىڭ تاتىغغە تۇشۇنۇپ.
!!!...
بۇ تاتىغغە تۇشۇنۇپ بولدى ھەلاك،
مىڭ تۇمەن ھەسرەت بىلە ئول دەردناك.»

دېگەن مىسرالاردا ئوخشتىش، كىنايە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئوستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي قاراشلىرىنى

سىمۇولىنىتىك ئوبرازلار تەسۋىرى قاتارلىق ئۆزبىگە خاس بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئىخچام، جانلىق بايان قىلىپ، تاماخورلۇق، ئاچكۆزلۈك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان نەپسانىيەتچى، تويماس ئادەملەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، بەزىدە ئاغزىدىن ئىنساپ، دىيانەت چۈشمەيدىغان، ئەمەلىيەتتە پولسا زورلۇق، زالىملىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان ھاكىم - بەگلەر، ۋاپاسىز ئالدامچىلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەسە، يەنە بەزىدە رىياللىققا ئۇيغۇن ھالدا ئادالەتپەرۋەر ئادىل شاھ، ئەمەلدارلارنى — ئادىللىق، ۋاپادارلىقنى مەدھىيىلەيدۇ.

شائىر يەنە «مەنتىقۇت - تەير» نىڭ ئاخىرىدا «لوقمان ھەكىمنىڭ نەسىھەتى» نى ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ شېئىرىي ئۇسۇلدا بايان قىلىش ئارقىلىق، لوقمان ھەكىم تىلىدىن ببرىلگەن ئىبىلاپ سۆزلەش، نادانلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولماسلىق، دانىشمەنلەرنى دوست تۇتۇش، ئالىملارنى، ئۇستازلارنى، ئاتا - ئانىلارنى، دوستلارنى ھۆرمەتلەش، ئەۋلادلارنى ياخشى خۇلقلۇق قىلىپ تەربىيىلەش، ياشلىقنى قەدىرلەش ..... قاتارلىق پەند - نەسىھەتلەرنى چىراپلىق ۋە يەڭگىل تىل بىلەن ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى بىۋاستە تەشەببۇس قىلىش ئىستىكىدە بولغان.

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىدىن ئېلگىرى مەشھۇر كلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن ئەلىشىر نەۋائى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئالغان ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان مەشھۇر شائىرلاردىن شەيخ پەريىددىن مۇھەممەد ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت - تەير»① نامىلىق ئەسىرىدىن ئىلھام ئېلىپ ھەمدە ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1491 — 1498 - يىللار) پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا، جۈملىدىن خەلقىمىز ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان «لىسانۇت - تەير» («قۇشلار تىلى») نامىلىق يىرىك پەلسەپىۋى داستانىنى يېزىپ چىققانىدى. XVII ئەسىرگە كەلگەندە، يەنى نەۋائىدىن ئازكەم ئۇچ ئەسىر كېيىن ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى خۇددى ئەلىشىر نەۋائىغا ئوخشاش ئەتتارنىڭ ئەسەرلىرىدىن زوق ئېلىپ، ئەينى دەۋر خوتەن لەھجىسى بىلەن 157 بۆلۈم، 4670 مىسرا (بۇنىڭ ئىچىدە «لوقمان ھەكىمنىڭ ۋەسىيەتى» 86 مىسرا) دىن تەركىب تاپقان «مەنتىقۇت - تەير» («قۇشلار تىلى») نامىلىق بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

※ ※

قول يازمىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى قەدىمكى ۋە كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى پىشىشىق بولۇشتىن سىرت، يەنە ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئەتتارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بۇ ئاستە ئىلھام ئېلىپ، بۇ ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققان بولسا، قول يازمىسىنىڭ ئاخىرىغا كۆچۈرۈلگەن «لوقمان ھەكىمنىڭ ۋەسىيەتى» نى ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئەۋلادلارنى لوقمان ھەكىمنىڭ ئەقىلىيە سۆز خاراكتېرلىرىنى ئالغان تەربىيىۋى ئەھمىيىتىگە ئىگە بەند نەسىھەتلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇنى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

يۈز ۋەسىيەت قىلدى لوقمانى ھەكىم،
ئوغلىغە چۈنكىم ئۇلاردىن بەردى بىيم.
.....
ئاندا چۈن كۆردۈمكى ئايەت بىشۇمار،
تۈركىي نەزم ئەتتىم ئانى بىئىختىيار.
تا مۇسۇلمانلار ئانى ياد ئالغالار،
ئول ۋەسىيەتلەردىن ئەل شاد ئالغالار.
سەئىي قىلدىم كەلدى چۈن ھەقدىن
نىدا،

① بۇنى مەنتىقۇتتىكى «قۇشلارنىڭ سۇلتان قىلىشى» دېگەن ئىبارىدىن.

«لەيسەللى ئىنسانى ئىللا ماسەئا①»
قىلسەلەر بۇ سەپەرگە گاھى نەزەر،
راقىمى بىچارەنى ياد ئەتكەلەر.
.....

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يېلىمى مول، شۇنچە تالانتلىق شائىر، يېتۈك تىل ئۇستىسى بولۇشىغا قارىماي، تولىمۇ كەمتەر، كىچىك پېئىل بولغان. ئۇ:

«ئەھلى سۆرەت فەرق گۇفتارىم ئېرۇر،
ئەھلى مەئنى مەرد ئەسرارىم ئېرۇر.
بۇ كىتاب ئارايىشى ئەييامدۇر،
بۇ نەسەب جۇملە خاسۇ ئامدۇر.»

دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق ئۆز ئەسىرىنى ئاۋام خەلقنىڭ كۆزىدىن كەچۈرۈپ باھالىشىغا تاشلىسا،

«ئىبن يۈسۈف ئېردى فەرزەندى خوتەن،
ئۇشبۇ تىلدىن ئۆزگە تىلنى بىلمەگەن.
»

دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق ئانا تىلىغا بولغانمېھرى- مۇھەببىتىنى، ھەتتا ئانا تىلىنى ھەرقانداق تىلدىن يۇقىرى قويىدىغان مىسالى يوق ئېتىقادىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇلاردىن باشقا شائىر:

«بۇ كىتاب ئارايىشى ئەييامدۇر،
بۇ نەسەب جۇملە خاسۇ ئامدۇر.
خەلق تىلىدىن بولدى تا روزى شۇمار،
قالدى بۇ دانىم ئاخىر يادگار.»

دېگەن مىسرالىرىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكىنىدەك، «مەنتىقۇت - تەير» دە ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر جامائىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى مۇناسىپ ئۈكس ئەتتۈرۈلگەندىن تاشقىرى، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ بولغان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ:

ئابۇشقە/ئەبۇشقە /— بوۋاي؛ ئەركىشى
ئارىتماق — تازىلانماق، پاكىزلانماق؛ كەتكۈزمەك؛ پاك قىلماق، تازىلىماق
ئارىغ — پاكىز، ساپ
ئارىماق — پاكىزلىماق؛ پاكىز بولماق
ئاسىغ/ئەسىغ /— پايدا، نەپ
ئالتى — ①ئالتە (سان)؛ ② ئالدى
ئانداكىن — ئاندىن كېيىن، شۇندىن كېيىن
ئانسىز — ئۇنىڭسىز
ئەتمەك — نان
ئەسرۇ — ناھايىتى كۆپ، ئارتۇق، تالاي
ئەلگەمەك— تاسقىماق
ئەمگەتمەك — ئەزمەك، قېينىماق، ئازابلىماق.
.....

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر ياشىغان دەۋرىنىڭ ئىدىيىۋى چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن، «مەنتىقۇت - تەير» دە بەزى پاسسىپ ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسەۋۋۇپ ئىدېئولوگىيە سىستېمىسىنى، يەنى سوپىزمنىڭ دىن، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە پەلسەپە تارىخىدىكى ئىپادىلىرىنى تەنقىد قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە بولۇش بىلەن يەنە سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەد ھاجى

① ئىنسان پەقەت ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن ئىشلىرىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» سۈرەتەنجىم، 39- ئايەت.

تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىزنا - خاتىرىلىرى توغرىسىدا

شېرىن قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن بىر قىسىم شەرق ۋە غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى، ئىزنالىرى ۋە يازما خاتىرلىرى زامان ۋە ماكان تەرتىپى بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

1. تاشقورغان رايونىنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى

دېڭىز قاتتىشى تېخى كەشپ قىلىنىشتىن ئىلگىرى، خىلۋەت پامىر ئېگىزلىكى، جۇملىدىن تاشقورغان رايونى شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىرىپ - كېلىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە سودا - ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئۆتۈشمە تۆگۈنى بولغان ئىدى. تارىختىكى مەشھۇر «يىپەك يولى» (خەلق ئىچىدە ئادەتتە «كارۋان يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.) مەنزىلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇچ چوڭ تارماق يولغا بۆلۈنگەن. بىرىنچىسى، ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى شىمالىي يايلاق بەلبېغىنى كېسىپ ئۆتىدىغان «يايلاق يولى»؛ ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇق رايونلىرىدىكى پارچە بۇستانلىقلاردىن ئۆتىدىغان «بوستانلىق يولى»؛ ئۈچىنچىسى، جەنۇبىي جۇڭگودىن باشلىنىپ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، سەيلۇن (سىرىلانكا) ھىندىستاندىن ئۆتۈپ پارس قولتۇقى ۋە قىزىل دېڭىزغا بارىدىغان جەنۇبىي دېڭىز «يىپەك يولى». بۇ ئۈچ تارماق يولدىن ماقالىمىزنىڭ تېمىسىغا بەۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغىنى «بوستانلىق يولى» بولۇپ، بۇ ئادەتتىكى ئىستېمالدا «كارۋان يولى» دەپ ئاتالغان «بوستانلىق يولى» دۇر. بۇ يول شىمالىي جۇڭگونى باش بېكەت قىلىپ، گەنسۇدىكى خېشى كارىدۇرى ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول يۆنىلىشى بويىچە سوزۇلۇپ، «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» — سۇئىلىك (پامىر) ئېگىزلىكىگە بارغاندا، تاشقورغاندىكى قەدىمكى تاش شەھەردە ئۇزاتارا قوشۇلۇپ كېتەتتى. ئۇ يەردىن پەنە شىمالىي يول ۋە جەنۇبىي يول دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىرى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ئويمانلىقى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بارائتى؛ يەنە بىرى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ، بىر تارمىقى جەنۇبقا سوزۇلۇپ شىمالىي ھىندى (كەشمىر رايونى) غا، يەنە بىر تارمىقى غەربكە سوزۇلۇپ

قەدىمكى توخارلار ئېلى ئافغانىستانغا باراتتى. پامىر ئېگىزلىكىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن ئافغانىستانغا بارىدىغان يول غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ قەدىمكى پارس (ئىران) غا باراتتى، ئۇ يەردىن يەنە ئىككى يوننىلىشكە بۆلۈنۈپ، بىرى ئاناتولىيە چوڭ يولىنى بويلاپ غەربىي شىمالغا سوزۇلۇپ ئىستامبولغا ۋە قەدىمكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە بارسا، يەنە بىرى غەربىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ قەدىمكى بابىلون (ھازىرقى ئىراق) غا باراتتى. ئۇ يەردىن سۇرىيە قۇملۇقى ئارقىلىق ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي ساھىلىدىكى قەدىمكى شەھەرلەردىن پالمىرا، ئەنتاكىيە، لاتاكىيە، ئىسكەندىرىيە قاتارلىقلارغا بېرىپ، ئاخىرىدا دېڭىز يولىغا قوشۇلۇپ رىمغا باراتتى. ئەڭ ئىشەنچلىك دەلىللەش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا يەنى ھىندىدىن قەندىھارغا، قەندىھاردىن سوغدىيان - سەمەرقەندكە، بۇ يەرلەردىن تاكى مىسىرنىڭ كەڭ زېمىنىغا تۇتىشىدىغان رايونلاردا مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردىلا تەرەپ - تەرەپكە سوزۇلغان راۋان قاتناش يوللىرى بولغانىدى. ۋەھالەنكى، يېپەك يولىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن جۇڭگوغىچە بولغان پامىر شەرقىي يولى مىلادىدىن بۇرۇنقى 139 - يىلى جاڭ چيەننىڭ سەپىرى بىلەن باشلانغان. بۇ يەردە پامىردىن شەرق ۋە غەربكە ئوتىدىغان يوللار ئۇستىدە سوز ئېچىشتىن مەقسەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ ماقالىمىزدە تىلغا ئېلىنغان شەرق ۋە غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ تاشقورغان رايونىدىن ئوتكەن چېغىدىكى سەپەر جۇغراپىيىسى، يول مۇشكۇلاتى ۋە مەنزىرىسىنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەسەۋۋۇر تەپەككۇرى ۋە كۆز ئىكرانىدىن ئوتكۈزۈش ئۈچۈندۇر. بۇ نۇقتا ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى قەدىمكى زامان ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ھاۋا يولى، تۆمۈر يول، تاشيول، سۇ يولى ۋە ئايروپىلان، پويىز، ئاپتوموبىل، پاراخوت قاتارلىق زامانىۋى قاتناش قوراللىرى بولمىغان شارائىتتا، تاغ - داۋان، چۆل-دەھشەت، سازلىق- قۇملۇق ماكانلاردا ئىسسىق- سوغۇق كېلىماتتا ئۇلاق بىلەن ۋە پىيادە سەپەر قىلىپ، شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە يۇرۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مۆجىزە يارىتقان.

ئەسلىدىكى گەپكە قايتساق، قەدىمكى كارۋان يولىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتىدىغان مۇساپە مەنزىلى ناھايىتى خەتەرلىك ۋە مۇشكۇل بولسىمۇ، لېكىن بۇ يول ئىزچىل راۋان بولغان ئىدى. 2000 يىلدىن بۇيان، شەرق ۋە غەربنىڭ ساناقسىز سودىگەرلىرى، كارۋانلىرى، مەدەنىيەت ئەلچىلىرى، دۆلەت ئەربابلىرى، جاھان كېزەر دەرۋىشلىرى، نومچىلىرى، دىن تارقاتقۇچىلىرى، ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى، سەييا - سەييارچىلىرى، ئاخباراتچىلىرى، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكشۇناسلىرى، ھەربىي ئىشلار سەركەردىلىرى قاتارلىقلار تاشقورغان رايونىنىڭ مۇبارەك زېمىن - تۆپرىقىغا قەدەم تەشرىپ قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان، مەدەنىيەت تارقاتقان، ئىز ۋە خاتىرە قالدۇرغان. ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، نۇرغۇن ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ قەدىمكى تاشقورغان رايونى ھەققىدە قالدۇرۇپ قويغان يازما خاتىرىلىرى تاجىك مەدەنىيىتى تارىخى تەتقىقاتچىلىقىدا بەكمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇ تاشقورغان رايونىنىڭ قەدىمكى زامان جۇغراپىيىسى، كارۋان يوللىرى، سىياسىي - ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە تارىخي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىدۇ.

2. تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن جۇڭگو ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىز - خاتىرىلىرى

تارىخي يازمىلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى زامانداً، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي ئەللەرگە بۇددا نوم تەلىماتىنى ئېلىشقا بارغان تۇنجى

راهب — ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۆتكەن جۇشىشىڭ ئىكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى تاڭ دەۋرىدىكى راھىب ۋۇكۇڭنىچە بولغان 500 يىل ئىچىدە غەربىي ئەللەرگە نوم ئېلىشقا بارغان راھىب 105 كىشىگە يەتكەن، ئىز - دېرەكسىز نامى يوقاپ كەتكەن راھىب 82 كىشى ئىكەن. بۇ راھىبلارنىڭ مۇتلەق كۆپى تارىم ۋىيانلىقىدىن ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغانغا بارغان. دېمەك، تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن جۇڭگولۇق سەييياھ - راھىبلار بىر قەدەر كۆپ بولغان. بۇ يەردە بىز ئۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكتېرىنى ئالغان ئاز بىر قىسمىنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

1) جاڭ چيەن ۋە ئۇنىڭ ۋاستىلىك خاتىرىسى

جاڭ چيەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى ?— 114) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 139 - يىلى خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانى بىلەن توخارلار ئېلىگە ئەلچىلىككە چىققان. ئۇ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ پەرغانە، كانگىيە، توخارىستان، باكتىرىيە قاتارلىق ئەللەرگە بارغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى جاڭ چيەن پەرمان بويىچە ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىققان. ئىككى قېتىملىق غەربىي يۇرت سەپىرىدە، جاڭ چيەن قەدىمكى كارۋان يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تارماق يوللىرى ئارقىلىق پامىردىن بىر قېتىملا ئۆتكەن ئەمەس، بەلكى خۇددى سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلگىنىدەك، ئۇ ئالدىنقى قېتىمقى سەپىرىدە غەربىي گەنسۇدىن يولغا چىقىپ ھونلارنىڭ كونترول‌لۇقىدىكى جايلاردىن ئۆتكەن، كېيىن شىمالىي تەرەپتىن غەربتىكى پەرغانىگە مېڭىپ كانگىيىگە بارغان، ئاندىن توخارلار زېمىنى باكتىرىيىگە بارغان. قايتىش سەپىرىدە جەنۇبىي تەرەپتىن جەنۇبىي تاغ (كوئېنلۇن تېغى) ئېتىكىنى بويلاپ، چاڭلار رايونى بىلەن قايتىماقچى بولغان.

جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىككى قېتىملىق سەپىرىدىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتقا تېخىمۇ كۆپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن. بۇلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول بىلەن پامىردىن ئۆتكەن ھەم مۇھىم خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، غەربىي يۇرتتا ئېلىنغان 36 بەگلىك بار ئىدى، كېيىن 50 نەچچىگە كۆپەيگەن دەپ كۆرسىتىلگەن. «خەننامە» دە تىلغا ئېلىنغان 36 بەگلىك بولسۇن پاكى كېيىنكى 50 نەچچە بەگلىك بولسۇن، بۇلاردىن بىر قانچىسى پامىر رايونىدا بولۇپ، ئۇلار تارىختا ئادەتتە «پامىر بەگلىكلىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ بەگلىكلەر: ساكا بەگلىكى، ئودىيانا بەگلىكى، پولى (تاشقورغان) بەگلىكى، داردۇس بەگلىكى، ساكىناھ بەگلىكى، مالائۇر بەگلىكى، ھىندۇ بەگلىكى، ھۇنزا بەگلىكى، چىخاپ بەگلىكى، دارا بەگلىكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خېلى كەڭ مەلۇمات بار. بۇ خىل مەلۇماتلارنىڭ كۆپ قىسمى جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا، جۇملىدىن پامىر رايونىغا بېرىپ - كېلىش ئەمەلىيىتى بىلەن خاتىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بىزنىڭ بۇنى «جاڭ چيەن ۋە ئۇنىڭ ۋاستىلىك خاتىرىسى» دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبىمۇ مانا شۇ يەردە.

2) بەن چاۋ، بەن يۈك ۋە ئۇلارنىڭ خاتىرىلىرى

بەن چاۋ (مىلادى 32 — 102 - يىللىرى) شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىنىڭ 25 - يىلىدىن 220 - يىلىغىچە) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشىدا ئاجايىپ تۆھپە يارىتقان ھەربىي سەركەردە، «خەننامە» مۇئەللىپلىرى بە بياۋ (مىلادى 3 — 54 - يىللىرى) نىڭ ئوغلى، بەن گۇ (مىلادى 32 — 92 - يىللىرى) نىڭ ئىنىسى، بەن چاۋ (مىلادى 49 — 120 - يىللىرى) نىڭ ئاكىسى. ئۇ ھونلارغا قارشى كۈرەشتە تۆھپە يارىتقانلىقى

ئۇچۇن، پەرمانغا ئاساسەن، ئۇچ قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن. ئۇ بىرىنچى قېتىم پىچاندا، ئىككىنچى قېتىم ئۇدۇن (خوتەن) دە، ئۈچىنچى قېتىم سۇلې (قەشقەر) دە تۇرغان. ئۇ ھونلار بىلەن كۆپ قېتىم سوقۇشۇپ غەلىبە قىلىپ، نامى شۆھرىتى تارالغان. ئۇ: «يولۋاسنىڭ ئۈۋىسىغا كىرمەي تۇرۇپ، يولۋاس بالىسىنى تۇتالمايسەن» دېگەن. ئۇنىڭ بۇ گېپى كېيىنكى چاغلاردا ئەل ئارىسىدا بىر ھېكمەت بولۇپ قالغان.

بەن چاۋ قەشقەردىكى چېغىدا كۆپ قېتىم تاشقورغان رايونىغا بارغان. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى ئۇلۇغ توخارلار 70 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن تاشقورغان رايونىغا بېسىپ كىرىپ، قەشقەردىكى بەن چاۋ بىلەن ھەربىي جەھەتتە قاتتىق تىركەشكەن. مانا مۇشۇ مەزگىلدە بەن چاۋ كۆپ قېتىم لەشكەر تارتىپ تاشقورغانغا چىققان ھەم بۇ يەردە توخارلار بىلەن جەڭ قىلغان. ئۇنىڭ تاشقورغان رايونىدىكى ھەربىي - ئۇرۇش پائالىيەتلىرى «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ۋە باشقا تارىخنامىلەردىن ئورۇن ئالغان.

بەن يۈك بەن چاۋنىڭ ئوغلى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا دادىسىغا ئەگىشىپ غەربىي يۇرتتا پائالىيەت ئېلىپ بارغان، بەن چاۋنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىغە قاتناشقان. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدە ھەربىي ئىشلار سەركەردىسى بولغان. بۇ جەريانداا ئۇ كۆپ قېتىم لەشكەر تارتىپ تاشقورغان رايونىغا بارغان ھەم ئۇ يەردە بارىگاھ قۇرۇپ رەقىبلىرى بىلەن جەڭ قىلغان. بەن يۈنىڭ «غەربىي يۇرت ئىقلىم تەزكىرىسى» نامىلىق ئەسىرىدە، بەن چاۋ- بەن يۈك ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى ھەمدە غەربىي يۇرت، جۈملىدىن پامىر ۋە تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسى بايان قىلىنغان. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، بەن يۈك تەرجىمھالى» دە، ئاساسەن بەن يۈنىڭ «غەربىي يۇرت ئىقلىم تەزكىرىسى» ئەسىرىدىكى بايانلار بىرىلگەن. بەن يۈنىڭ «غەربىي يۇرت ئىقلىم تەزكىرىسى» قەدىمكى شىنجاڭ رايونى، جۈملىدىن پامىر ۋە تاشقورغان رايونىنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، سىياسىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرى، ئىتنوگرافىيىسى، مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، مۇئەييەن ماتېرىياللىق ۋە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

3) فا شيەن ۋە ئۇنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە سایاھەت» دىكى تاشقورغان خاتىرىلىرى

فا شيەن شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بۇددا راھىبى. ئۇ مىلادىنىڭ 399 - يىلى 65 يېشىدا چاڭئەندىن يولغا چىقىپ بۇددا ئېلى ئەنەتكەك (ھىندى) كە بېرىش سەپىرىدە ئىككى يىللىق مۇشكۇل مۇساپىنى بېسىپ، مىلادى 401 - يىلى يازدا تاشقورغان قىرپانە بەگلىكىگە كەلگەن. ھازىر ئايان بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئەنەتكەككە بۇددا نوملىرىنى ئېلىشقا بارغان كۆپلىگەن راھىبلاردىن سەپەر ئۈستىدە تاشقورغان رايونىغا قەدەم باسقان تۇنجى راھىب فا شيەندۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە سایاھەت» («فا شيەن تەرجىمھالى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىدە تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «قىرپانە بەگلىكى سۇڭلىڭ تاغلىرى ئارىسىدا ئىكەن. بۇ يەر ئېگىز، سوغۇق كوھىستان ئىكەن. بوغدايدىن باشقا دانلىق زىرائەت ئۆسمەيدىكەن. دېھقانلار كالىنداری بويىچە 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى راھىبلار مۇناخلىقنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنلا بۇ يەردە سۇبھى قىرو چۈشۈشكە باشلايدىكەن.»

«بۇ بەگلىكتە خىلمۇخىل بۇتلار، بۇت مۇنارلىرىدىن باشقا، يەنە مىڭدىن ئارتۇق راھىب بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىدىكەن. بىز بۇ يەرگە كەلگەن چاغدا، قىرپانە بەگلىكىنىڭ شاھى يەرگە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇددا يىغىلىشىغا رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان ئىكەن.

يىغىلىشتا تۇرلۇك مەزھەپلەرنىڭ راھىبلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ، بۇددا ئەمىر - مەرۇپلىرىدىن تەلىم ئېلىۋاتقانىكەن. بۇنداق كاتتا يىغىلىش دائىم باھار مەۋسۇمىدە ئۆتكۈزۈلىدىكەن.»

«بۇ يەرنىڭ گۈل - گىياھلىرى سۇغلىنىڭكىدىن پەرقلىنىدىكەن: بامبۇك، ئانار ۋە شەكەر قومۇشى تۇر جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. بۇ يەردە يىل بويى قار كەتمەيدىكەن، بەزىدە قاتتىق شۇرغان چىقىپ، قۇم - تاشلارنى ئۇچۇرتىدىكەن. بۇنداق ئەھۋالغا يولۇقۇپ قالغان كىشىنىڭ ھايات قالمىقى بىر گەپ ئىكەن، كىشىلەر بۇ يەردىكىلەرنى قارلىق كوھىستانلىقلار دەپ ئاتىشىدىكەن.»[1] فاشىيەننىڭ تاشقورغان رايونى توغرىسىدىكى بۇ خاتىرىلىرى مەزكۇر رايون توغرىسىدىكى يازمىلار ئىچىدە بىر قەدەر بۇرۇن، بىر قەدەر ئوبيېكتىپ ۋە مول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

4) سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ ۋە ئۇلارنىڭ «لوياڭ ئىبادەتخانىلىرى تەزكىرىسى» دىكى تاشقورغان خاتىرىلىرى

سۇڭ يۈن بىلەن خۇي شېڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان دۇنخۇاڭلىق ئىككى بۇددىست. ئۇلار ھىندىستانغا نوم ئېلىش ئۈچۈن قىلغان سەپىرىدە، مىلادى 519 - يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە ئاۋغۇست ئېيىنىڭ باشلىرىدا تاشقورغانغا بارغان ۋە تاشقورغان ھەققىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«ئاۋغۇست ئېيىنىڭ باشلىرىدا قىرپانە بەگلىكى دائىرىسىگە كىردۇق. ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ ئالتە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن سۇڭلىڭ تېغىغا چىقتۇق. ئۇ يەردىن يەنە غەربكە قاراپ ئالتە كۈن ماڭغاندىن كېيىن بۇقاي تېغىغا كەلدۇق. بۇ يەر ناھايىتى سوغۇق ئىكەن، يىل بويى قار - مۇز ئېرىمەيدىكەن.»

«بۇقاي تېغىدىن يەنە غەربكە ماڭغانسېرى، تاغ يوللىرى خەتەرلىكلىشىپ بارىدىكەن. ... ئىچكىرىدىكى تەيخاڭشەن تېغى، مېڭمېن تېغى خەتەرلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇ تاغلارغا يەتمەيدىكەن. سۇڭلىڭغا چىقىپ قەدەمنى - قەدەم ئېگىز لىككە قاراپ ماڭغاندا، پامىر نىڭ ئەڭ يۇكسەك يېرىگە چىققىلى بولىدىكەن. بۇ يەر ئەملىيەتتە ئەرشىنىڭ يېرىمى ئىكەن. قىزپانە بەگلىكى دەل مۇشۇ ئېگىز چوققىدىن ئورۇن ئالغانىكەن.»

«پامىرنىڭ شەرقىدە سۇ شەرققە قاراپ ئاقسا، غەربىدە غەربكە قاراپ ئاقىدىكەن. شۇ سەۋەبلىك كىشىلەر بۇ يەرنى «ئالەمنىڭ مەركىزى» دەپ تەرىپلىشىدىكەن. بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى ئۆستەڭ سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىكەن. ئۇلار جۇڭگودا ئېتىزلارنىڭ يامغۇر سۇيى بىلەن سۇغۇرۇلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، تەڭرى قانداقسىگە سېنىڭ ئارزۇيۇڭ بويىچە ساڭا دېگەن ۋاقتىڭدا يامغۇر چۈشۈرۈپ بېرەر دەپ ھەيران قالغان.»

«9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىز دەرمەستى بەگلىكىگە يېتىپ كەلدۇق.»[2]

سۇڭ يۈن، خۇي شېڭلارنىڭ قەدىمكى تاشقورغاننىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى ئۇلارنىڭ ئەملىي كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولغاچقا، تارىختىن بۇيان جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت نەزەرى بىلەن قاراپ كەلمەكتە.

5) شۈەن زاڭ ۋە ئۇنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى تاشقورغان خاتىرىلىرى

شۈەن زاڭ (مىلادى 602 — 664 - يىللار) تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى مەشھۇر بۇددا پىركامىلى. ئۇ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، مىلادىيە 629- يىلى چاڭئەندىن يولغا چىقىپ ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە پامىرنىڭ

---

① «قەدىمكى غەربىي يۇرت سەپەر نامىلىرى»، نەشىيا خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل نەشرى، 34 - بەت.

② «لوياڭ ئىبادەتخانىلىرى تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1963 - يىل نەشرى، 192 - ، 193 - بەتلەر.

شىمالىي تەرىپى بىلەن غەربىي تەرىپىنى ئايلىنىپ ھىندىقۇش تېغىدىن ئۆتكەن. ھىندىستاندىن قايتىش سەپىرىدە، پامىرنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتۈپ قەدىمكى تاشقورغان قىرپانە بەگلىكىگە كەلگەن.

قەدىمكى دەۋردە، شەرق - غەرب سەپىرىدە پامىردىن ئۆتكەنلەر ئىچىدە شۇەن زاڭ پامىر رايونىنى ئەڭ تەپسىلىي ئايلىنىپ چىققان، شۇنداقلا پامىر، جۇملىدىن تاشقورغان رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىقلىمى، سىياسىي - ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ئاھالىلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تەق - تۇرقى، تىل - يېزىقى، ئەل ئەدەبىياتى، بۇددا ئېتىقادچىلىقى ۋە ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە ئەڭ كۆپ ۋە مۇپەسسەل مەلۇمات قالدۇرغان شەخس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۇنجى قېتىم پامىرنى يەرلىك خەلق ئاھاڭىدا «پومىلو» نامى بىلەن يېزىق تارىخىغا ئېلىپ كىرگەن. ئۇ يەنە تۇنجى قېتىم تاجىكلارنىڭ «مەلىكە قورغان» رىۋايىتىنى ئۆز خاتىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنى خەلقى ئالەمگە تارقاتقان. تاڭ راھىبى شۇەن زاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، پامىر ۋە تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى توغرۇلۇق «سۇڭلىڭ»، «پامىر»، «قىرپانە بەگلىكى»، «قىرپانە بەگلىكى رىۋايىتى»، (ئەمەلىيەتتە «مەلىكە قورغان رىۋايىتى»)، «تۈڭشۇ ئىبادەتخانىسى»، «ساخاۋەتخانا»، «ئۆڭكۈردىكى تاش ئولتۇرغان جەسەتلەر» («ئارخاتلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن ئىبارەت يەتتە بابلىق بۇاستە خاتىرە، پامىر ۋە تاشقورغان رايونىغا تۇتاش ئەللەردىن «قوندۇز بەگلىكى»، «ئۇسسار بەگلىكى» (ياركەند بەگلىكى)، «سايامكا بەگلىكى»، «دەرمەستى بەگلىكى»، «قاسى بەگلىكى» (قەشقەر بەگلىكى)، «بۇلۇر بەگلىكى» قاتارلىقلارنى بايان قىلغان چاغدىكى ۋاستىلىك خاتىرىلەر بار. تاڭ راھىبى ئۆز خاتىرىسىدە قەدىمكى پامىر بىلەن تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسىنىڭ كۆركەم خەرىتىسىنى شەكىللەندۈرگەن. تاشقورغانىنىڭ مەشھۇر مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن تاش شەھەر، مەلىكە قورغان قاتارلىقلارنىڭ داڭقىنى دۇنياغا چىقارغان. شۇنىڭدىن كېيىن غەربنىڭ نۇرغۇن ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئۆزىنىڭ خاتىرىسىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭ ماڭغان يولى، تونۇشتۇرغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئۈستىدە دەلىل - ئىسپاتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن سەرىكۇي (تاشقورغان) غا كەلگەن.

شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىسىدىكى بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇنىڭدا «سۇڭلىڭ» بىلەن «پامىر» ئانچە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ راھىبنىڭ تەپەككۇردا، سۇڭلىڭنىڭ دائىرىسى پامىرنىڭ دائىرىسىدىن كەڭ قىلىپ كۆرسىتىلگەن. مۇشۇ خىل يېتەكچى ئىدىيە سەۋەبلىك، شۇەن زاڭ ئۆز خاتىرىسىدە سۇڭلىڭ بىلەن پامىرنى ئايرىم - ئايرىم بابلار بويىچە بايان قىلغان. بىزگە ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، شۇەن زاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە تاجىك ئەجدادلىرى بەرپا قىلغان قىرپانە بەگلىكىنىڭ ئورنى، قۇرۇلغان ۋە سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرى، ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىگىلىكى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى، ھەربىي كۈچى ۋە دىپلوماتىيىسى، بۇددىزملىق پائالىيەتلىرى، يىپەك يولىدىكى جەيرى - ساخاۋەتلىك ئىشلىرى، ئاستانىسى (دەسلەپكى ئاستانىسى مەلىكە قورغان، كېيىنكى ئاستانىسى قەدىمكى تاش شەھەر) ھەققىدە ناھايىتى تەپسىلىي مەلۇماتلار بار. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى قىرپانە بەگلىكىگە ئائىت مەلۇماتلار ئەمەلىيەتتە شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىسىدىكى ماتېرىياللارنى مەنبە قىلغان.

6) خۇي چاۋ ۋە ئۇنىڭ «بەش ھىندى دۆلىتىگە سايا‌ھەت خاتىرىسى» دىكى تاشقورغان خاتىرىلىرى

خۇي چاۋ تاڭ خاندانلىقى دەۋردە ئۆتكەن بۇددا راھىبى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرى، يەنى مىلادىنىڭ 727 - يىلى ھىندىستانغا

نوم ئېلىشقا بېرىپ، ھازىرقى پاكىستان، ئافغانىستانىنى سەيلە قىلىپ، غەربىي تىنچلاندۇرۇش باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە (ئورنى ھازىرقى كۆچادا ئىدى) قايتىپ كېلىش سەپىرىدە تاشقورغانغا كەلگەن. ئۇنىڭ «بەش ھىندى دۆلىتىگە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە تاشقورغان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق بىر بايان بار: «خۇمىد دۆلىتى (ۋاخان) دىن سەرقلە قاراپ 15 كۈن مېڭىپ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ سۇڭلىڭ ھەربىي مەھكىمىسىگە يېتىپ كەلدىم. مەن ئۇ يەردە تاڭ خاندانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ نازارەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. بۇ يەرگە ئىلگىرى قىرغىنە بەگلىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھى پېيشىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن. كېيىن پادىشاھ توبۇتلارغا ئەل بولۇپ كېتىپتۇ. ھازىر بۇ دۆلەت چېگرىسىدا ئاھالىلىرى يوق ئىكەن. چەت ئەللىكلەر بۇ يەرنى قىرغىنە بەگلىكى دەپ ئاتايدىكەن. خەن دەۋرىدە بۇ يەر سۇڭلىڭ دەپ ئاتىلاتتى.»①

يۇقىرىقى خاتىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، راھىب خوي چاۋ تاشقورغانغا كەلگەندە، قىرغىنە بەگلىكىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلاشقان. بۇ يەردە تاڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇش باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق سۇڭلىڭ ھەربىي مەھكىمىسى (پامىر بوۋالى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى تەسىس قىلىپ، قىرغىنە بەگلىكى ئىدارە قىلغان زېمىننى كونترول قىلغان.

7) گاۋ شىيەنجى ۋە ئۇنىڭ تاشقورغان ئارقىلىق ئېلىپ بارغان ھەربىي يۇرۇش پائالىيەتلىرى

گاۋشىيەنجى تاڭ خاندانلىقىنىڭ غەربىي تىنچلاندۇرۇش باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ياناداش قورۇقچى بېگى، چاۋشىيەن مىللىتىدىن چىققان مەشھۇر سەركەردە. ئۇ تېيەنباۋنىڭ 6 - يىلى، يەنى مىلادىنىڭ 747 - يىلى تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئەمىر - پەرمانىغا بىنائەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكىرىنى باشلاپ تاشقورغانغا چىققان ھەمدە بۇ يەرنى ئارقا سەپ بازىسى قىلىپ، ھىندىقۇش تاغلىرى ۋە سىند دەرياسى ئېتراپىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان كىچىك بولۇر دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلغان. ئۇ بۇلۇتقا تاقاشقان قەلئەدە توبۇتلارنى تارمار قىلىپ، تاڭ خاندانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇ شۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتە ۋاخان دەرياسى بويلىرى ۋە ئەنجان بەگلىكىگىچە بارغان.

گاۋشىيەنجىنىڭ توبۇتلارنى مەغلۇپ قىلىشىدا سۇڭلىڭ ھەربىي مەھكىمىسى مۇھىم رول ئوينىغان. چۈنكى گاۋشىيەنجىنىڭ بىر تۈمەن ئەسكىرى تاشقورغاندىن ئۆتكەندە ئۇلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتى قەشقەر ۋە يەكەندىن ئاۋۋال تاشقورغانغا توشۇلاتتى. ھەربىي قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۆلۈكى ۋە قورال - ياراقلىرىنى توشۇۋاتقان ئات-ئۇلاغلىرىغا ئوت - چۆپ، يەم-خەشەك كېرەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇلارنى سۇڭلىڭ ھەربىي مەھكىمىسى بىلەن يەرلىك خەلق ياردەم قىلىپ ھەل قىلغان.

گاۋشىيەنجىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ پامىر ھەربىي مەھكىمىسى ۋە يەرلىك خەلقنىڭ ياردىمى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا توبۇتلارغا قارشى جازا يۈرۈشى ئېلىپ بارغانلىقى پامىر ۋە تاشقورغانىنىڭ تارىخىدا غايەت زور تەسىر قالدۇرغان. بۇ غەلىبىلىك يۈرۈش، بىرىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئەللەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئىككىنچىدىن، خۇددى «تاڭنامە» دە قەيت قىلىنغاندەك، غەربتىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسى ۋە باشقا 72 بەگلىك بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈگەن ھەم تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەپ ئۆتىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشكەن. ئەسلىدە شۇ چاغلاردا ئەرەب قوشۇنلىرى سەركەردە ئەمىر قۇتەيبە ئىبنى مۇسەللىمنىڭ قوماندانلىقىدا ئوتتۇرا

---

① «قەدىمكى غەربىي يۇرت سەيرنامىلىرى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل نەشرى، 116 - بەت.

ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارلىقىدىكى سوغدىيانا ۋە باشقا جايلارغا بېيسىپ كىرگەنىدى. ئۇلار تېخىمۇ شەرققە قاراپ كېڭىيىپ تاڭ خاندانلىقىغا تەھدىت سالماقتا ئىدى. گاۋشىيەنجىنىڭ پامىر خەلقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا توبۇتلارنى چاقماق تېزلىكىدە مەغلۇپ قىلىشى ئەرەبلەرنىڭ شېرىن چۈشىنى بۇزۇۋەتتى. تارىختىكى بۇ ئىش «يېڭى تاڭنامە. گاۋشىيەنجى تەزكىرىسى» دە خاتىرىگە ئېلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەشھۇر ئەنگلىيە تارىخچىسى ۋە ئارخېئولوگى ستەيىننىڭمۇ خاتىرىسىگە ئېلىنغان. ئېكسپېدىتسىيە ستەيىن 2 - قېتىم (1906 — 1908 - يىللىرى) ۋە 3- قېتىم (1913 — 1916- يىللىرى) ھېندىقۇش ۋە پامىر تاغلىرىدىن ئۆتكەندە، گاۋشىيەنجىنىڭ جازا ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نۇرغۇن جايلاردا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە مەزكۇر تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن، «مىلادى747- يىلى جۇڭگونىڭ يىراقتىكى پامىر ۋە ھېندىقۇشقا يۈرۈش قىلىشى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى يېزىپ، ئۇنى 1922- يىلى «ئەنگلىيە جۇغراپىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2 - سانىدا ئېلان قىلغان.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، يەنە مېڭجى، تەن ژۇجىي (شىمالىي ژىي سۇلالىسى دەۋرىدە)، گەن يىڭ (شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە)، ژىي جىي (جىن سۇلالىسى دەۋرىدە)، دۇخۇەن (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە)، ژۇكۇڭ (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە)، چاڭ چۈن جېڭرېن (يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە)، چېن چىڭ (مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە) قاتارلىق راھىبلار ۋە ئەلچىلەر ھىندى ۋە غەرب سەپىرىدە تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن ھەم ئۆز سەپەر خاتىرىلىرىدە تاشقورغان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىدىن ئۈچۈر - مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

3. قەدىمكى زاماندا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىز - خاتىرىلىرى

ئادەتتە، شىنجاڭ رايونى، جۈملىدىن پامىر تاشقورغان رايونىغا كەلگەن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى توغرىسىدا گەپ بولغاندا، ئالدى بىلەن ماركوپولو تىلغا ئېلىنىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس. 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى يىپەك يولىدا شەرقىلىكەرلا غەربكە قاتنىغان، غەربىلىكلەر شەرققە قاتنىمىغان دېيىش، ئەقىللىسى، سەپەر مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس. ئالېكساندىر ماكىدونىسكىنىڭ يىراق شەرق ھېندىغىچە زەپەرلىك يۈرۈش قىلغانلىقى، ھېرودوت (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 — 425- يىللار) نىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرى، ئارىئان (تەخمىنەن مىلادىنىڭ 95 — 175 - يىللىرى) نىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى»، سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 63 - يىلدىن مىلادى 20 - يىللارغىچە) نىڭ «گېئوگرافىيە» ئەسىرى، پتولمى (تەخمىنەن مىلادى 90 — 168- يىللار) نىڭ سەككىز تومىلۇق «گېئوگرافىيە» ئەسىرى، تارىخچى سۇفېن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 430 — 354 - يىللار) نىڭ «يىراققا يۈرۈش خاتىرىسى» ئەسىرى، جۇغراپىيىچى پلونېنىڭ «تەبىئەت تارىخى» ئەسىرى، تارىخشۇناس كوئېنتوس كورتىئوسنىڭ «ئىسكەندەرنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ، جۈملىدىن پامىر ۋە تاشقورغان رايونىغا ئائىت كۆپلىگەن خاتىرىلەر ئۇلارنىڭ يىپەك يولىدا سەپەر قىلغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ماركوپولودىن ئىلگىرى نۇرغۇن ئىسلام تەرغىباتچىلىرى پامىردىن ئېشىپ شىنجاڭ رايونىغا كىرىپ دىن تارقاتقانلىقى ھەممىگە ئايان. شۇڭا، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كىرگەن ۋاقتىنى ماركوپولودىن باشلاپ

هېسابلاش تارىختىن بىخەۋەرلىكىنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك.

بۇ يەردە بىز قەدىمكى زامانلاردا تاشقورغان رايونىغا كەلگەن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر قىسىم چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەزكۇر رايونىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا قالدۇرۇپ كەتكەن خاتىرىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

1) مائېس تىتايانۇس ۋە ئۇنىڭ سەپىرى توغرىسىدىكى ۋاستىلىك خاتىرىلەر

مائېس تىتايانوس ماكىدونىيىلىك چوڭ سودىگەر. ئۇ مىلادىنىڭ I ئەسىردە، يېپەك يولى ۋە بۇ يولنىڭ بويلىرىدىكى سودا ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە ئادەم ئەۋەتكەن. بۇ ئادەملەر ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى سۇرىيەنىڭ پايتەختى ئانتىئوكىيە شەھرىدىن تاكى سىرىس دۆلىتىگىچە بولغان سودا يولىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگەن. شۇ چاغلاردا تروياناللىق مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى مارىنوس بولسا مائېس تىتايانوسنىڭ يىراق سىرىس دۆلىتىگىچە قىلغان سەپەر ئەھۋالىنى بىلەن تۆھپىلىرىنى خاتىرىلىگەن. كېيىنرەك گرېك جۇغراپىيە ئالىمى پتولېمى ئۆزىنىڭ «گېئوگرافىيە» ناملىق داڭلىق ئەسىرىدە، مائېس تىتايانوسنىڭ سەپەر تەپسىلاتىنى بايان قىلغان. پتولېمىنىڭ خاتىرىلىشىچە، بۇ سەپەر جەمئىي يەتتە ئايلىق مۇساپە ئىكەن. ماكىدونىيىلىك سودىگەرلەر پېرسىيىدىن ئېگىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەمەدان، چاھسرود، مەرۋ‌ى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ قەدىمكى باكتىرىيە پايتەختى پاكترا (بەلخ شەھرى) غا كەلگەن. ئاندىن پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ تاشقورغاندىكى قەدىمكى تاش شەھەرگە بارغان. تاش شەھەر شۇ چاغلاردا كاتتا سودا مەركىزى بولغان ئىكەن. غەرب سودىگەرلىرى بىلەن سىرىس دۆلىتى سودىگەرلىرى مۇشۇ تاش شەھەردە ئۆزئارا مال ئالماشتۇرىدىكەن. فرانسىيىلىك مەشھۇر تارىخشۇناس ل. بويلىنوس ئۆزىنىڭ «يىپەك يولى» ناملىق ئەسىرىدە مائېس تىتايانوس بارغان تاش شەھەر تاشقورغاندىكى تاش شەھەر دەپ دەللىلىگەن.①

ل. بويلىنوسنىڭ يۇقىرىدىكى دەللىلىشى ئاساسسىز ئەمەس. مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىللىرى گرېكچەرەس سەلۇك خاندانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىللىق جاكارلىغان باكتىرىيە خانلىقى ئۆز ۋاقتىدا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنى كونترول قىلغاندى. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ھازىرقى تاشقورغانغىچە يېتىپ كەلگەن. «تارىخشۇناس راۋلىنسۇن ئۆزىنىڭ باكتىرىيە تارىخى ناملىق ئەسىرىدە، باكتىرىيە كونترول قىلغان دائىرە جۇڭگونىڭ چېگرىسىغىچە كېڭەيگەنلىكىگە ئىشەنمەيدۇ. ئۇ، سترابوننىڭ دېمەكچى بولغىنى باكتىرىيىنىڭ تەسىرى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسىغا جايلاشقان تاشقورغانغىچە يېتىپ كەلگەن دېگەندىن ئىبارەت دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ يەنە ئۇلارنىڭ مەقسىتى سودا ئۈچۈن دېڭىزدىن چىقىش ئېغىزى ئىزدەش ئىكەنلىكى ئېنىق. ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا بارىدىغان چوڭ يولنى كونترول قىلماقچى بولۇشمۇ شۇ مەقسەت ئۈچۈن دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ تاشقورغاندىن ئىبارەت چەت چېگرا رايونىنى ساك ۋە باشقا كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغدىشىمۇ سودا ئۈچۈن بولغان.»②

2) ماركوپولو ۋە «ماركوپولو خاتىرىسى» دىكى تاشقورغان مەلۇماتلىرى

سۇ شەھىرى ۋېنېتسىيەدە تۇغۇلغان مەشھۇر سەيياھ ماركوپولو مەشرىق ئېلى جۇڭگوغا قىلغان سەپىرىدە پامىردىكى تاشقورغان تەۋەسىگە كىرگەن. ئۇ بۇ يەردە ئارغىماقلارغا مىنىپ، تىلسىمات كوھىستاننىڭ مەنزىرىسىدىن ھوزۇر ئالغان. پامىرنىڭ ھاۋا ئىقلىمى، گىياھ - ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ھايۋاناتلىرى توغرىسىدىكى

---

① ل. بويلىنوس: «يىپەك يولى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 58، 59 - بەتلەر.

② «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1993 - يىل نەشرى، 128 - بەت.

كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى «ماركوپولو خاتىرىسى» گە كىرگۈزگەن. ماركوپولو پامىردا تۇرغان چېغىدا، دۇنيادا كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان ئېسىل ھايۋان — پامىر ئارقىرىنى كۆرگەن ھەمدە ئۇنى تۇنجى قېتىم ياۋروپاغا تونۇشتۇرغان. شۇنىڭدىن بېرى دۇنيادىكى نۇرغۇن سەييياھلار، زوئولوگلار، مەرگەنلەر ئارقا - ئارقىدىن تاشقورغانغا كېلىپ، پامىر ئارقىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. «ماركوپولو ئارقىرى» دەپ سۈپەتلىنىدىغان پامىر ئارقىرى بۈگۈنكى كۈندە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە دۆلەت تەرىپىدىن نۇقتىلىق ئاسرىلىدىغان ئېسىل ھايۋانلارنىڭ بىرىدۇر.

3) ئاۋرېل ستەيىن ۋە ئۇنىڭ ئارخېئولوگىيە خاتىرىسىدىكى تاشقورغان ئۇچۇرلىرى

ئاۋرېل ستەيىن (1862 — 1943) ۋېنگىرىيەنىڭ بۇداپېشت شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1904 - يىلى ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. ئۇ دۇنياغا مەشھۇر ساياھەتچى، ئارخېئولوگ ۋە تارىخشۇناس بولۇپ، ئۇنىڭ «قەدىمكى خوتەن»، «غەربىي يۇرت»، «ئاسىيا كىندىكى» («غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەندەك يىرىك ئىلمىي ئەسەرلىرى، تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى، ئىلمىي لېكسىيىلىرى ۋە ماقالىلىرى بار، ستەيىننىڭ شىنجاڭ رايونىدىن يىققان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى، يازما يادىكارلىقلار، ئاساره - ئەتىقىلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى، بايقىلىشىنىڭ يېڭىلىقى بىلەن پۈتۈن دۇنيا ئىلىم ئەھلىنى ھەيران قالدۇرغان. خۇددى مەشھۇر شەرقشۇناس ۋىنسېنت سىمىتنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ ماتېرىياللار شۇ قەدەر كۆپ، مەزمۇنى شۇ قەدەر مولكى، ئۇلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى ھېچقاچان تاماملىغىلى بولمايدۇ. ئونلىغان ئىقتىدارلىق مۇتەخەسسىسلەر بىرنەچچە ئەۋلادقىچە تەتقىق قىلسىمۇ، ئۇنى تۈگىتىشكە كۆز يەتمەيدۇ.

ستەيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا قىلغان تۆت قېتىملىق ساياھىتىدە ئۇچ قېتىم تاشقورغاندىن ئۆتكەن. بۇ جەريانداۋ ئۇ تاشقورغاننىڭ مەشھۇر مەدەنىي يادىكارلىقلىرى بولغان مەلىكە قورغان ۋە قەدىمكى تاش شەھەرده ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسى بىلەن بۇ ئىككى خارابىلىقنىڭ رەسمىنى ئۆزىنىڭ ئارخېئولوگىيە خاتىرىسىگە كىرگۈزگەن ھەم مەلىكە قورغان رېۋايىتىنى دۇنياغا تونۇشتۇرغان. بۇددا دىنىنىڭ كامالەت ئىگىسى شۈەن زاڭنىڭ ماڭغان يولىنى دەلىللىگەن ھەمدە ئۇلۇغ مۇزتاغ ئاتا مەنزىرىسىنى سەيلە - تاماشا قىلغان. ستەيىن ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە، تاشقورغاندىكى سەپەر سەرگۈزەشتىسى بىلەن كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى مۇنداق قىزىقارلىق بايان قىلغان: «مەن 1900 - يىلى تۇنجى قېتىم تاغدۇمباش پامىردىن ئۆتۈپ جۇڭگو تۈپرىقىغا كەلگەنىدىم. ھازىر يەنە بىر قېتىم بۇ يەرگە كېلىشىم. بۇ ئېگىز تاغ باغرىدىن ماكان تۇتقان سەرىكوي (تاشقورغاننىڭ ئەنئەنىۋى نامى) كىشىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يەردە قىش پەسلى 10 ئاي، ياز پەسلى پەقەت ئىككى ئايلا بولىدىكەن. مىلادىنىڭ 642 - يىلى شۈەن زاڭ ھىندىستاندىن قايتىش سەپىرىدە بۇ يەردە ساياھەتتە بولغانىكەن. ئىلگىرى مەن بۇ راھىبنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، نۇرغۇن بۇددا ئىزنالىرىنى تاۋاپ قىلغانىدىم. ھازىرمۇ مەن ئۇنىڭ ئىزى بويىچە مېڭىپ تېخىمۇ شەرقە قاراپ سەپەر قىلىۋاتىمەن. مەن تاغ يولىدىن پەسكە قاراپ چۈشۈۋاتقىنىمدا بىر قەدىمكى قورغانىنى ئۇچراتتىم. يول باشلىغۇچىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قورغان ھەققىدە بىر قىزىقارلىق قەدىمكى رېۋايەت بار ئىكەن. رېۋايەت قىلىنىشىچە، ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردا خاقانى چىنىنىڭ مەلىكىسى يىراق مەشرىقتىن پارسقا سەپەر قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەنىكەن. بۇ قورغان ئەنە شۇ مەلىكە ئۈچۈن ئاتاپ سېلىنغانىكەن. بىر ئېگىز تاغ چوققىسىدا ياسالغان بۇ قەدىمكى قورغان تاغدۇمباش دەرياسى ئۆتىدىغان جىلغىنىڭ يان تەرىپىدىكى بىر

چوققىدا ئىكەن، يەرلىك خەلق ئۇنى «قىز قورغان» دەپ ئاتايدىكەن، مەنىسى «مەلىكە قورغان» ئىكەن. بۇ قورغان شۇەن زاڭ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن چاغدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ بۇ ھەقتە خاتىرە قالدۇرغان، ناھايىتى ئۇزۇن زامان ئۆتكەچ، قورغان ھازىر خارابلىققا ئايلىنىپتۇ. لېكىن بۇ يەرنىڭ كېلىماتى قورغاق بولغاچقا، قورغاننىڭ سىپىللىرى ۋە قورغان ئىچىدىكى تورازخانىلەرنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا ئېنىق كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. قورغاننىڭ سىپىللىرى لاي كېسەك ۋە شاخ - شۇمبۇللار بىلەن ئارىلاش قوپۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن خېلىلا بىجىرىم ساقلىنىپتۇ. قورغاننىڭ ياسلىش ئۇسلۇبى تېخىمۇ شەرققە ماڭغاندا مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان سەددىچىن سىپىلىنىڭ ياسلىش ئۇسلۇبىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنى مەلىكە قورغانمۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى قەلئەچىلىك ئۇسلۇبى بويىچە ياسالغان.

مەن ئۇ يەردىن سەرىكۆينىڭ بازىرى پولى (تاشقورغان) گە كەلدىم. بۇ يەردە مەن يەنە بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى سايا‌ھەت قىلدىم. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ دائىرىسى خېلى چوڭ بولۇپ، تۆت ئەتراپى تاش - كېسەكتىن قوپۇرۇلغان سىپىل ئىكەن، ئوتتۇرىسىدا غايەت زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان جۇڭگو قەلئەسى بار ئىكەن، ھازىر ئۇ بىر كىچىك كەنتكە ئايلىنىپتۇ، خالاس. ئۇ يەردىن شەرقىي شىمال مەنزىلى بويىچە بەش مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى چېچەكلىك داۋانىدىن ئۆتۈپ ئالتە كۈن مېڭىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدۇق.

جۇغرافىيە ۋە ئارخېئولوگىيە خاتىرىسىدىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ ماڭغان بۇ يولىمىز بۇنىڭدىن XI ئەسىر ئىلگىرى مېنىڭ جۇڭگولۇق بۇددىسىت ئۇستازىم شۇەن زاڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، قىلچىمۇ خاتاسى يوق.»① ئەگەر ستەيىنىنىڭ يۇقىرىدىكى بايانىدىكى مەلىكە قورغان توغرىسىدىكى قاراشلىرى دەللەشتىن ئۆتۈپ، ھەقىقىيلىكى ئېنىقلانسا، ئۇ چاغدا، مەلىكە قورغاننىڭ تارىخى 2000 يىلغا سوزۇلىدۇ.

4) سۇەن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ تاشقورغان رايونىدىكى ئەمەلىي تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى

سۇەن ھېدىن (1865 — 1952) شۋېتسىيىنىڭ جاھانشۇمۇل كاتتا جۇغرافىيىچىسى، خەرىتىشۇناسى ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىسى. ئۇ ئۆمرىدە تۆت قېتىم غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا (جۇملىدىن شىنجاڭ)، ھىمالايا تېغى، موڭغۇل دالاسى قاتارلىق جايلاردا جۇغرافىيىلىك، گېئولوگىيىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك، ھايۋاناتشۇناسلىق ۋە كېلىماتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» ناملىق ئىككى تومлۇق ئەسىرى، «1889 — 1902 - يىللاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرى» ناملىق سەككىز تومлۇق ئەسىرى، «ھىمالايادىن ئۆتۈش» ناملىق ئۈچ تومлۇق ئەسىرى ۋە1937- يىلدىن باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنغان «دوكتور سۇەن ھېدىن پېتەكچىلىكىدە جۇڭگو - شۋېتسىيە تەكشۈرۈش ئۇمىكىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» ناملىق 55 تومлۇق ئەسىرى مەزمۇنىنىڭ يېڭىلىقى، ئىلمىيلىكى ۋە ماتېرىياللىق قىممىتى بىلەن دۇنيا ئىلىم - پەن تارىخىدا سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

سۇەن ھېدىن شىنجاڭ رايونى ساياھىتىدە ئۇچ قېتىم تاشقورغانغا بېرىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ، مۇز تاغ ئاتا چوققىسى (دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز) نىڭ 6300 مېتىر ئېگىزلىكىگىچە چىقىپ قايتىپ چۈشكەن. ئۇ 1894 - يىلى 10 - ئايدا، تاشقورغان رايونىدا پامىر تاغلىرى توغرىسىدا مەخسۇس جۇغرافىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، كۆپلىگەن

① شياڭدا تەرجىمە قىلغان «ستەيىنىنىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى». جۇڭخۇا كىتابچىلىق نەشرىياتى بىلەن شاڭخەي كىتابخانىسىنىڭ 1987 - يىل نەشرى، 33 - ، 34 - بەتلەر.

يېڭىلىقلارنى بايقاپ، جۇغراپىيە ئىلمىدا نۇرغۇن بوشلۇقلارنى تولدۇرغان، بىر قىسىم كەمتۈكلەرنى تۈزەتكەن. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىلىرى ئىلىم - پەن تارىخىدا ئەبەدىيلىك ئابىدە بولۇپ ساقلانغۇسى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەسەۋۋۇپ شائىرى ۋە جاھان كەزدى دەرۋىش باباراھىم مەشرەپ كېينىكى ئۆمرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئايلىنىپ، تاشقورغانىنىڭ چېچەكلىك داۋىنىغا كەلگەندە، قاتتىق جۇت - شۈرغانغا ئۇچرىغان. بالا - قازادىن ئامان - ئېسەن قالغان شائىر باباراھىم مەشرەپ ئۆزىنىڭ بۇ سەرگۈزەشتىسىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«چېچەكلىكتەك مەرەزنى كۆرگىنىم يوق،
خۇداھىم ھازىر ئىكەن ئۆلگىنىم يوق.»

شائىرنىڭ بۇ شېئىرى تاجىك خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

بېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ياپونىيىلىك نۇرغۇن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر، ئاخباراتچىلار، ھەربىي سەركەردىلەر ئارقا - ئارقىدىن تاشقورغان رايونىغا كېلىپ، ئوخشىمىغان مەقسەت ۋە مەۋقەدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، تاشقورغان رايونى، جۇملىدىن تاجىك خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىغان. بۇلاردىن پائول پېللىر (فرانسىيلىك)، ئالبېرت فون لېكوك (گېرمانىيىلىك)، ھنوتېستومۇ (ياپونىيىلىك)، ئۆۋېن لاتېمور (ئامېرىكىلىق)، داگۇگۇاتىروي ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى (ياپونىيىنىڭ) قاتارلىقلار ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. چۈنكى بۇلاردىن بولۇپمۇ پائول پېللىر، ئالبېرت فون لېكوك، داگۇگۇاتىروي قاتارلىقلار دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە نوپوزلۇق ئالىملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭ رايونى، جۇملىدىن تاشقورغان ھەققىدىكى يازما خاتىرىلىرى تەتقىقاتتا مۇئەييەن قىممەت ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. قەدىمكى دەۋردە تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر قالدۇرۇپ كەتكەن خاتىرە - ئىزنالارنىڭ تارىخى ۋە ئىلمىي قىممىتى

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا ئالەمشۇمۇل رول ئوينىغان 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى يىپەك يولىدا شەرق ۋە غەربنىڭ سان-ساناقسىز ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى شىنجاڭ رايونى، جۇملىدىن پامىر ۋە تاشقورغاندىن ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى نوم ئېلىشقا كەلگەن بولسا، بەزىلىرى ئەلچىلىككە كەلگەن. بەزىلىرى ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئاسارە - ئەتىقە يىغىشقا كەلگەن بولسا، بەزىلىرى جاسۇسلۇق، ئىشپىيونلۇق ۋە ئاخبارات ئوغرىلىغىلى كەلگەن. ئىشقىلىپ، بۇ رايونلاردىن ئۆتكەنلەرنىڭ مەقسىتى، نىيىتى ۋە مۇدداسى بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ، مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى شۇنداقلا تارىخىي رېئاللىق. مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ، ھەربىر ئېكسپېدىتسىيىچى بۇ رايونلاردا ئۆز پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈش بىلەن بىرلىكتە، مەزكۇر رايونلارنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى توغرۇلۇق ناھايىتى كۆپلىگەن يازما خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. ھالبۇكى، بۇ يازما خاتىرىلەر زور تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بولۇپمۇ تاشقورغاندەك تەبىئىي بېكىنمە رايونغا نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە.

بىرىنچىدىن، تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرى مەزكۇر رايوننىڭ قەدىمكى زامان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى خېلىلا روشەنلەشتۈرۈپ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنى بۇ ھەقتە بىلىش، يېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئەگەر بۇ يازما

خاتىرىلەر بولمىسا، تاشقورغان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى يېپىق هالەتتە تۇرغان بولاتتى. بىز مۇشۇ يازما خاتىرىلەرگە تايىنىپ، ئالدىنقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «پولى بەگلىكى»، كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «دارا بەگلىكى»، ئۇچ پادىشاهلىق دەۋرىدىن تارتىپ تاكى تاڭ خاندانلىقىنىڭ كەيىنكى يىللىرى (مىلادىنىڭ 713 — 727 - يىللىرى) غا قەدەر 500 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن «قىرپانە بەگلىكى»، تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەكىمىسىگە قارام «سۇڭلىڭ بوقالى»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «سەرىكۈي مۇسۇلمانلار مەكىمىسى» بىلەن «پولى مەكىمىسى» نىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي تارىخىنى، قەدىمكى تاشقورغان رايونىدىكى زەردوشت دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنى، مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن قەدىمكى تاش شەهەر، مەلىكە قورغان قاتارلىقلارنىڭ تارىخىنى، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تاشقورغان ئۆتۈشمىسىدە يۈز بەرگەن خىلمۇخىل سىياسىي - ئىجتىمائىي هادىسىلەرنى، تاجىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى «مەلىكە قورغان رىۋايىتى»، «دۇختەرى قەيسەرى چىن داستانى» قاتارلىقلار- نى بىلىپ چىقتۇق. كىشىلەر مۇشۇ تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسەن، تاشقورغان رايونىنى، جۇملىدىن تاجىك مىللىتى ئىجتىمائىي تارىخىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلما جازىسىنى تىكلىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرى بىلىش ۋە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئىككىنچىدىن، تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن شەرق ۋە غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى هەر خىل كىشىلەر بولسىمۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشت - كەچۈرمىشلىرى ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ هەممىسى مەدەنىيەت ئەلچىلىرىدۇر. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، هازىرقى تاجىك مەدەنىيىتى تەركىبىدە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، هىندى مەدەنىيىتى، ئەرەب مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەنزۇ مەدەنىيىتى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئامىللىرى كەڭ كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇلار ئەمەلىيەتتە قەدىمكى يىپەك يولىدا ئۆتكەنلەر ئارقىلىق تاجىكلار رايونىغا تارقىلىپ، يەرلىك مەدەنىيەتكە تەسىر كۆرسەتكەن. قەدىمكى يىپەك يولى ئارقىلىق يەنە تاشقورغان رايونىغا زەردوشت دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، جۇملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ شىئە ئىسمائىلىيە مەزهىپى ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ تارقىلىپ، مۇرەككەپ ئىدېئولوگىيە قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. هىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردىن سانسكرىت تىلى، ساك تىلى، سوغدى تىلى، توخار تىلى؛ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردىن قەدىمكى تۈرك تىلى، چاغاتاي تىلى، موڭغۇل تىلى؛ ئۇيغۇر تىلى، قىرغىز تىلى؛ ئۆزبېك تىلى خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردىن چاڭ قەبىلىلىرى تىلى، تۇبۇت تىلى، خەنزۇ تىلى؛ ئىسلام دىنى ئارقىلىق ئەرەب تىلى تاشقورغان رايونىغا كىرىپ، كۆپ تىللىق ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل مەدەنىيەت هادىسىلىرىنى ماهىيەتتە يىپەك يولىدىكى سودا كارۋانلىرى بىلەن سايالاشقان تارقاتقان. شۇڭا، كىشىلەر يىپەك يولىنى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۆۋرۈكى دەپ چىرايلىق سۈپەتلەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، تارىختا تاشقورغان رايونىدىن ئۆتكەن سەييالار بۇ رايونغا مەدەنىيەت

تارقاتقۇچىلار بولۇپلا قالماستىن، يەنە بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتىنىمۇ جاھانغا تارقاتقۇچى ئەلچىلەردۇر. تاشقورغان رايونىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن چوگىر چوققىسى، مۇز تاغ ئاتا، چېچەكلىك داۋىنى، ھايۋاناتلاردىن «ماركوپولو ئارقىرى»، تاغدۇمباش چوك قويرۇقلۇق قويى، پامىر قوتىزى جاھانغا داڭلىق. ئىجتىمائىي - مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن تاشقورغاندىكى قەدىمكى تاش شەھەر، مەلىكە قورغان، بۈركۈت نەي، «مەلىكە قورغان رىۋايىتى» قاتارلىقلارمۇ شەرق ۋە غەربكە مەشھۇر، ھالبۇكى، بۇلارنى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئۆز خاتىرىلىرى ئارقىلىق دۇنياغا تونۇشتۇرغان. بۇددا راھىبى شۈەن زاڭ بىلەن ئاۋرېل ستەيىننىڭ يازما خاتىرىسى بولمىغان بولسا، تاش شەھەر بىلەن مەلىكە قورغاننىڭ نام - ئاتىقى بەلكىم چىقماس ئىدى. ماركوپولو تونۇشتۇرمىغان بولسا، پامىر ئارقىرىنىڭ نامىمۇ ئۇ قەدەر مەشھۇر بولماس ئىدى. ئىشقىلىپ، قەدىمكى زامان ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تاجىك مەدەنىيىتىنىڭ نۇرغۇن ئېسىل دۇردانىلىرىنى خەلقىي ئالەمگە تونۇشتۇردى. بىز ئۇلاردىن زىيادە مىننەتدارمىز. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ نامى تاجىك مەدەنىيىتى تارىخىدا ئەبەدىي تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە ساقلىنىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىل نەشرى.

2. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى.

3. «قەدىمكى غەربىي يۇرت سەپەر نامىلىرى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل نەشرى.

4. ل. بويلىنوس: «يىپەك يولى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى.

5. «25 تارىخ»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى بىلەن شاڭخەي كىتابخانىسىنىڭ 1986 - يىل نەشرى.

6. «لوياڭدىكى ئىبادەتخانىلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1963 - يىل نەشرى.

7. «ستەيىننىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى بىلەن شاڭخەي كىتابخانىسىنىڭ 1987 - يىل نەشرى.

8. «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى سايا‌ھەتچىلەر»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتىنىڭ 1993 - يىل نەشرى.

9. «جۇڭگو تاجىكلىرى»، شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى.

10. مۇشۇ تېمىغا ئالاقىدار مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرناللاردىكى ماقالىلەر.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

«بۇگۇر» دېگەن نامنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە مۇھاكىمە

يۇنۇسجان ئىلى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلىنغان بىرنەچچە قول ماتېرىياللارغا ئاساسەن، «بۇگۇر» دېگەن نامنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىنى نامىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىنىش جەريانى ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بۇگۇر شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭدىكى تەبىئىي شارائىتى بىر قەدەر ياخشى ناھىيىلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن قەدىمكى دەۋردىلا شىنجاڭ تارىخىدا يۇز بەرگەن بىر قاتار زور سىياسىي، تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن بىرگە تارىخ سەھنىسىگە چىققان. شۇ سەۋەبتىن يازما مەنبەلەردە، بۇگۇر توغرىسىدا خېلى بۇرۇنلا خاتىرە قالدۇرۇلغان. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات بېرىلگەن:

شۇ يىلى يازدا، خەن خاقانلىقى 20 مىڭدىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولغان. ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن، لېكىن، بۇ چاغدا خاقان ۋۇدى پەرغانىگە جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. چۈنكى، پەرغانىدەك كىچىككىنە بىر دۆلەتنى ئۇرۇشۇپ ئالالمىسا، باكتېرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر خەن خاقانلىقىنى كۆزگە ئىلماي قويىاتتى. پەرغانە ئېتى زادىلا قولغا كەلمەيتتى. ئۇيسۇن، بۇگۇر (仑头) قاتارلىق بەگلىكلەر خەن ئەلچىلىرىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلماي مەسخىرە قىلاتتى.①

بۇنىڭدىن بۇگۇرنىڭ ئەسلىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە دەسلەپتە «لۇنتۇ» (仑头) دەپ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ خېلى بۇرۇنلا ھونلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى جاي بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «خەننامە. جياڭ چيەن، لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمھالى» دىكى مەزمۇنلارمۇ ئاساسەن يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت بۇگۇرنىڭ خەنزۇچە نامىلا ھازىرقى ئاتلىشى بويىچە «لۇنتەي» (轮台) دەپ يېزىلغان.

لېكىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا، لۇنتەي دېگەن نام ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئىككى جايدا كۆرۈلگەچكە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ تۈزۈلگەن بەزى قورال كىتابلاردا، ئىككىسى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. مەسىلەن، «خان

تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىنىڭ تەزكىرىسى» دە، «لۇنتەي ئايمىقى بېشبالىقتا قاراشلىق 23 تۈتۈق مەھكىمىنىڭ بىرى، ناھىيىگە قارىغاندا كىچىكرەك ئىدى. ھەر ئىككىلىسى بېشبالىقتا تەۋە بولۇپ، ئەسلىدىنلا ئىككىسى جايى ئەمەس» ② دېيىلگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى قايتا نەشر قىلىنغان «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» دا، لۇنتەي «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە ۋە ئايماق قىلىنىپ، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئورنى شىنجاڭنىڭ ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىدە» ③ دېيىلگەن. يېقىندىن نەشر قىلىنغان تۆت تومлуق «سىيۈەن» دە، «يەرلىك نامى يۇگۇر ياكى بۇگۇر دەپ ئاتىلىدۇ، خەن ۋۇدىنىڭ دەۋرىدە چېرىكچى بەگ بۇيەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۈەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ناھىيە قىلىنغان. ئورنى شىنجاڭنىڭ مىچۈەن ناھىيىسىدە» ④ دېيىلگەن. بۇنداق قاراش تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى ئىككى لۇنتەينىڭ نام جەھەتتىكى ئوخشاشلىقىغا ئاساسەنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئىككىسى باشقا - باشقا ئىككى جاينىڭ نامى ئىدى.

تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى لۇنتەينىڭ شىنجاڭنىڭ ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى دائىرىسىدە ئىكەنلىكى «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دە ئاللىقاچان كۆرسىتىلىپ بېرىلگەن. يازما ماتېرىياللاردىن كۆرە، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندىمۇ، خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى 1928 - يىلى بۇگۇرگە كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 20 كېلومېتر كېلىدىغان چوللۇقتىكى قەدىمكى شەھەر كۆيۈك شەھىرىنى تونجى بولۇپ قەدىمكى لۇنتەي بەگلىكىنىڭ ئورنى دەپ يەكۈن چىقارغان: «تەخمىنەن بەش كېلومېتر يول يۈرگەندىن كېيىن يەنە بىر قەدىمىي شەھەرگە يېتىپ باردۇق، شەھەرنىڭ نامى كۆيۈك شەھەر ئىكەن، يەنى ئوتتۇرا كۆيۈپ كەتكەن دېگەن مەنىدە ئىكەن. شەھەر سېپىلى خارابلىشىپ، سېپىلنىڭ ھۆللا قالغان، تۆت چاسا شەكىلدە سېلىنغان، پۈتۈن ئايلانمىسى تەخمىنەن 933 مېتر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا توپا تۇر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئالته مېتردىن ئاشىدۇ، پۈتۈنلەي توپىدىن ياسالغان. ساپال پارچىلىرى پۈتۈنلەي تېشى قىزىل، ئىچى قارا كاھىش پارچىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئارىلىرىدا تېگى قىزىل، قارا گۈللۈك رەڭلىك ساپال پارچىلىرىمۇ تېپىلىدۇ، بۇ شەھەر خېلى بۇرۇن بىنا قىلىنغان بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇنتۇ (永合) بەگلىكىنىڭ قەدىمكى ئورنى بولۇشى مۇمكىن.» ⑤

خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ ئېلىگىرى ئەنگلىيىلىك ستەينمۇ بۇگۇرگە كەلگەن بولۇپ، ئۇ كورلىدىن كۇچاغا ئۆتۈش سەپىرىدە بۇگۇردە تۇرۇپ، قىسمەن تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان. لېكىن ئۇ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىغاچقا، قەدىمكى لۇنتەي بەگلىكىنىڭ ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى دائىرىسىدە ئىكەنلىكىدىن سەل شۈبھىلىنىپ، بەقەت ئاھالىلەر رايونىغا يېقىن جايلاردىكى قۇمлуقلاردىلا ئاز - تولا قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن:

«مەن كورلىنىڭ غەربىدىن بەش ئۆتەڭلىك يول بولغان بۇگۇر قۇمлуقىنىڭ «خەننامە» دە تىلغا ئېلىنغان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى جايلاشقان لۇنتەي ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمەن، بىراق بۇ يەردە قەدىمكى دەۋرگە ئائىت ھېچقانداق يادىكارلىق تېپىلغىنى يوق. ھالبۇكى، مەن بۇ جايدىن كۇچاغا بارىدىغان توپا ئارىلاش قۇمлуقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى بويلاپ مېڭىپ، غايەت زور چوڭلۇقتىكى بىر بۆلەك تۇر ئىزلىرىنى چېلىقتۇردۇم. بۇ، بەلكىم، قەدىمكى جۇڭگودىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان چوڭ يولنىڭ چوقۇم مۇشۇ يول بىلەن ئۆزئارا بىر يول ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرسە كېرەك.» ⑥

ئازادلىقتىن كېيىن، ئوبولۇپمۇ 1980 - ۋە 1981 - يىللىرى، ئاپتونوم رايونلۇق موزېينىڭ

مەدەنىي يادىكارلىقلار ئەترىتى بىلەن بۇگۈر ناھىيىلىك مەدەنىي مائارىپ ئىدارىسىدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە چارلاش ئەترىتىدىكىلەر بۇگۈر ناھىيىسى دائىرىسىدە مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. ئېلان قىلىنغان تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قەدىمكى شەھەر كۆيۈك شەھىرى توغرىسىدا چىقىرىلغان يەكۈنىدە: «خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ ئېيتقانلىرىغا يەنى يىغىۋېلىنغان قىزىل ۋە قارا رەڭدە نەقىش چىقىرىلغان رەڭلىك ساپال قاتارلىق بۇيۇملار ئۇستىدىكى كۆزىتىشكە ئاساسلانغاندا، خېلى بۇرۇن بىنا قىلىنغان بۇ شەھەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇنتۇ بەگلىكىنىڭ قەدىمكى ئورنى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالغان. بىزنىڭ كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈشىمىز ۋە يىغىۋېلىنغان بۇيۇملار ئۇستىدىكى كۆزىتىش، تەھلىللىرىمىزگە ئاساسلانغاندىمۇ، قەدىمىي شەھەرنى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە بىنا قىلىنىپ تاشلىۋېتىلگەن دېگەن ھۆكۈمدە ئانچە چوڭ خاتالىق يوق» ⑦ دېيىلگەن. دېمەك، قەدىمكى شەھەر كۆيۈك شەھىرىنى قەدىمىي لۇنتۇ ۋە لۇنتەي بەگلىكىنىڭ ئورنى دەپ ھېسابلاش ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالدى. بۇنداق قاراشنىڭ توغرىلىق ئېھتىمالى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، بۇنىڭ سىماچىيەننىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

«شۇڭا ئېرشى سانغۇنى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، ئەسكىرى كۆپ، ھەيۋىسى چوڭ بولغانلىقتىن، يول بويى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ئاشلىق بېرىپ ئەسكەرلەرنى تەمىنلىدى. لۇنتۇغا بارغاندا، قارشىلىققا ئۇچراپ، بىرنەچچە كۈن جەڭ بولۇپ، قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ مېڭىپ 30 مىڭ خەن ئەسكىرى پەرغانىگەتىنچ - ئامانىيېتىپ باردى.» ⑧

بۇنىڭدىن لۇنتەي بەگلىكىنى تەسلىم بولمىغانلىقتىن، بىرنەچچە كۈن جەددىي جەڭ بولۇپ، شەھەر ۋەيران قىلىنىپ، زور قىرغىنچىلىق بولغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، قەدىمكى لۇنتەي بەگلىكىنىڭ ئورنىنىڭ دەل مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن تاشلىنىپ قالغانلىقى بىلەن ئاھالىلەرنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمدى تەكشۈرىتاغنىڭ شىمالىدىكى لۇنتەيگە كەلسەك، بۇ توغرىسىدىمۇ ئىلگىرى خېلى كۆپلىگەن كىشىلەر مۇھاكىمە ئېلىپ بارغانىدى. دۆلەتنىڭ ئىچىدە روسىيىلىك خالىستوي ئەپەندىنىڭ قول يازمىلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن ساك يېزىقىدىكى «خېشىغا قىلىنغان ئەلچىلىك خاتىرىسى» ⑨ توغرىسىدىكى ئۇچۇر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، تەكشۈرىتاغنىڭ شىمالىدىكى لۇنتەينىڭ ھازىرقى ئۇرۇمچى تەۋەسىدە ئىكەنلىكى مەلۇم دەرىجىدە ئايدىڭلىشىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ دەل ئۇرۇمچىنىڭ ساك تىلىدىكى ئاتىلىشىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن سۆز ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكىدەك، تەكشۈرىتاغنىڭ شىمالىدىكى لۇنتەينى بىرقانچە جايدىن ئىزدەپ كۆرۈش خاھىشى ئاستا - ئاستا پەسەيدى. ئەمما بۇنىڭدىكى ئۇقۇشماسلىق «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىكى «ئىلگىرى غۇزلارنىڭ يېشىبالىقتا بەش شەھىرى بولغاچقا، بەش شەھەرلىك ماكان دەپ ئاتالغانىدى. جېنگۇەننىڭ 14 - يىلىدىكى قۇجۇنى تىنجىتىشتىن كېيىن ۋە يېشىبالىق ئايمىقى تەسىس قىلىنىشتىن ئاۋۋال، ئىزچىل تۇرده تۇركىلەر ماكان تۇتۇپ كەلگەنىدى. لۇنتەي دېگەن نامغا بولسا خەن دەۋرىدىكى لۇنتەينىڭ نامى قوبۇل قىلىنغان» ⑩ دېگەن سۆزنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسىدە، مېنىڭچە، بۇگۈرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» دېگەن سۆز بىلەن تەكشۈرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» نىڭ تۇپ مەنىسىدە ئىنتايىن زور ئوخشاشلىقلار بولسا كېرەك. چۈنكى «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىكى يۇقىرىدىكى سۆز ھەرگىز ئاساسسىز ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەمەس، بۇنىڭدا تىل ۋە تارىخ جەھەتتىكى ئوخشاشلىقلارمۇ كۆزده تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، تەكشۈرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي»

ئۇرۇمچىنىڭ قەدىمكى نامىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، يەنە كېلىپ ئۇ ساك تىلىدىكى ئاتلىشىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان ئىكەن، ئۇ ھالدا، بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» دېگەن سۆزمۇ ساك تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇقەررەر. بىراق، ئىلگىرى مۇھاكىمە قىلىپ بارغانلاردىن چۈەن بوچۈەن ئېپەندىنىڭ قارىشى سەل باشقىچىرەك بولۇپ، ئۇ «مەن ئۇلارنى باشقا مىللەت تىلىدىكى سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئەسلى ئاھاڭنى سۈرۈشتۈرگەندە «ئۇرۇمتاي» مىكىن دەپ گۇمان قىلىمەن»⑪ دەپ قارىغان. كېيىن شۆزىڭجىڭ ئېپەندى ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى تولۇقلاپ: «چوڭقۇر تەتقىق قىلغاندا، لۇنتەي دېگەن نام ھونچە ياكى تۈركچە سۆز ئەمەس، بەلكى قەدىمكى ساكچە سۆزدۇر، ئۇنىڭ مەنىسى «ياخشى جاي» ئەمەس، بەلكى «يۇقىرى ئېقىم رايونى» ياكى «دېھقانچىلىق رايونى» دېگەن سۆزدۇر»⑫ دەپ يازدى. ئومۇمەن مەيلى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» بولسۇن ياكى بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» بولسۇن، بۇ توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ھەممىسىدە، بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان.

يېقىندا مەن «خوتەن ساك تىلى تېكىستلىرى» نى كۆرۈش جەريانىدا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» نىڭ ساك تىلىدىكى ئاتلىشى بولغان «irumcina» دېگەن سۆزگە يېقىن كېلىدىغان «iru» دېگەن سۆزنى ئۇچراتتىم. ئەنگلىيىلىك ساك تىلى مۇتەخەسسىسى خ. ۋ. بەيلي ئەپەندى ئۇنى «خاس ئىسىم»⑬ دەپ ئىزاھلىغان. «خوتەن ساك تىلى لۇغىتى» گە ئاساسلانغاندا، «iruncina» دېگەن سۆز «irum» ۋە «cina» دىن ئىبارەت بولۇپ، قارىماققا ھەر ئىككىلىسى بىرلامەنىنى، يەنى «تال ۋە ئورمان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. «irum» دېگەن سۆزدىكى «m» تاۋۇشى بولسا، ئىسىم خاراكتېرىگە ئىگە ئۇلانما بولۇپ، ئادەتتە باشقا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغىمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» نىڭ تۈپ مەنىسى ئاساسەن «iru» دېگەن سۆز بىلەنلا خاراكتېرلەنگەن بولۇپ، يۇندىق ئالاھىدىلىك بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» دېگەن سۆزدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، «irumcina» دېگەن سۆز بىلەن «iru» دېگەن سۆز ئايرىم - ئايرىم ھالدا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» بىلەن بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» نىڭ ئەسلى ئاھاڭى بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچ روشەن دەلىلى شۇكى، بۇگۇرنىڭ «لۇنتەي» دىن كېيىنكى يەنە بىر قەدىمكى نامى بولغان «ۋۇلپي» (乌垒) دېگەن سۆزمۇ مۇشۇ «iru» دېگەن سۆزنى مەنبە قىلغان بولۇشى ئېھتىمال. قەدىمكى لۇنتەي بەگلىكىنىڭ لى گۇاڭلى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى جەريانىغا ئاساسلانغاندا، «ۋۇلپي» (乌垒) دېگەن نام تارىخىي ماتېرىياللارغا تەخمىنەن غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن بىرگە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال چۈەن بوچۈەن ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئاراملىق، تىرىكچىلىك، ئۇزىنى ئوڭشاشلار ئارقىلىق ئەسلىدىكى لۇنتەي بەگلىكىنىڭ قىرىلىپ توگەشكە تاسلا قالغان ئاھالىسى يەنە كۆپىيىدۇ، دۆلەت تۈزۈمىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ»⑭ دېگەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ بىر خىل نامنىڭ ئورنىنى يەنە بىر خىل نامنىڭ ئىگىلىشى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ ئورۇننىڭ بىرلىك نامىنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغىنىدەك «بەش قولدەك مەلۇم بولۇش» ھادىسىسى ئىدى. قىسقىسى، بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» دېگەن سۆز «iru» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، دەسلەپ «لۇنتەي» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. كېيىن خەن ئەلچىلىرىنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ زېمىنى، تاغ - دەريالىرى، بەگلىكلىرى، ئاھالىسى، يولىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى» توغرىسىدىكى

بىلىملىرىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، بىر قەدەر يېقىن ئاھالە تەرجىمە «ۋۇلېي» (乌垒) دېگەن شەكىلدە تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك يېرى بەگلىكىنىڭ نامى، يېرى شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، ۋاقىت جەھەتتىن، ئىلگىرى - كېيىندەك بولسىمۇ، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنىڭ راۋاجى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق. مەسىلەن، مىلادى 91 - يىلى غەربىي يۈرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى كۈسەننىڭ دائىرىسىگە يۆتكەلگەندە، بۇگۇر «ۋۇلېي» دېگەن نام بىلەن كۈسەننىڭ زېمىن دائىرىسىگە قوشۇلغان. مىلادى 648 - يىلى تاڭ سۇلالىسى كۈسەن تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندا، ئۇنىڭ قارمىقىدىكى بىر ئايماق يەنە مۇشۇ «ۋۇلېي» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ تاكى «بۇگۇر» دېگەن يېڭى نام مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر، مەزكۇر ئۇرۇنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ كەلگەن.

«كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى لۇنتەي بىلەن بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان لۇنتەينىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بايانمۇ، تامامەن يۇقىرىدىكى جەريان بىلەن بىردەك بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆزدە تۇتۇلغىنى ئىككى لۇنتەينىڭ ئەسلى ئاھاڭى جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئوخشاشلىق، يۇقىرىدا بىز كۆرسەتىپ ئۆتكەن «iru» دېگەن سۆزنىڭ تۇپ مەنىسىدىكى ئوخشاشلىقتا گەۋدىلەنگەن، خالاس. شۇڭا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «لۇنتەي» نىڭ ئەسلى ئاھاڭىنى «irumcina»، بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامىنى «iru» دەپ ئېيتىش تارىخىي پاكىتقا ئويغۇن. «ۋۇلېي» بولسا «iru» نىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى يېقىن تەرجىمىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئانچە چوڭ پەرق يوق. ئەمما تارىخىي ماتېرىيالىلاردىكى لۇنتەي بەگلىكى بىلەن ۋۇلېي شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى ئايرىم پەرق، لۇنتەي بەگلىكى مۇنقەرز بولۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تارىخىي جەريانىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ۋەقەدىن كېيىن لۇنتەي بەگلىكىنىڭ ئاھالىلىرى ھازىرقى بۇگۇرنىڭ جەنۇبىدىن شەرقىگە يۆتكىلىپ، «ۋۇلېي» دېگەن نام بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى قايتا تىكلىگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا ئېرىشىلگەن ماتېرىيالىلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى لۇنتەي بەگلىكىنى ئاپىرىدە قىلغۇچىلارنىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان، ساك قوۋملىرى بىلەن مەلۇم ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغان خەلق ئىكەنلىكىنى بىلىش ئانچە تەس ئەمەس. 1985 - يىلى 9 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئارخېئولوگلار بۇگۇر ناھىيە بازىرىنىڭ 18 كىلومېتر غەربىي شىمالىدىكى چۇمپاق يېزىسى دائىرىسىدە قەدىمكى قەبرىلەردىن تۆت قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرگەن. ئېلان قىلىنغان ئىككىنچى، ئۈچىنچى قېتىملىق قېزىش دوكلاتىدا، «ئۇنىڭ مەدەنىيەت خاراكتېرى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق قېزىش دوكلاتىدا، بۇگۇرنىڭ چۇمپاق يېزىسىدىكى قەبرىلەر بىلەن خېجىڭنىڭ چاپغا جىلغىسىدىكى قەبرىلەردە نۇرغۇن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەر بار، ئۇلار ئوخشاش بىر خىل مەدەنىيەتكە يەنى چاپغا مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغاندۇق. ئىككىنچى، ئۈچىنچى قېتىملىق قېزىشلار ئارقىلىق، بۇ خىل قاراشنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى ....» ⑮ دېيىلگەن. چاپغا مەدەنىيىتى خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ قارامودۇن دېگەن جايىدىن تېپىلغان ئۆزگىچە بىر خىل يەرلىك مەدەنىيەت تىپى بولۇپ، «قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارغا قارىغاندا، چاپغا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرە مەدەنىيىتى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ئالغۇي جىلغىسىدىكى مەدەنىيەت ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ» ⑯. دېمەك، بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چۇمپاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئەكس ئېتىلگەن مەدەنىيەت، ساكلارنىڭ يالدامىسى بولغان ئالغۇي جىلغىسىدىكى مەدەنىيەت بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىقلارغا ئىگە بولۇپ، گۆرنى تىك كولاپ، ياغاچ ساندۇق ياكى ياغاچ قۇرۇلما بىلەن دەپنە

قىلىش ئادىتى ساكىلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى بولغان. بۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك تەرەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «لۇنتەي» دېگەن سۆزنىڭ ماتېرىيال ئاساسىنى ساك تىلىدىن ئىزدەشنىڭ توغرىلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«بۇگۇر» دېگەن نامغا كەلسەك، بۇ توغرىسىدىمۇ خېلى كۆپلىگەن تالاش - تارتىشلار مەۋجۇت. بۇلار شۇ‌ئۇ‌ڭ يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دە ئۇتتۇرغا قويۇلغان «بۇگۇر» دېگەن سۆز «ئىستېھكامغا يېقىنلىشىپ، باتۇرلارچە ئالغا يۈگۈرۈش» دېگەن سۆزدىكى «يۈگۈر» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش؛ «بۇگۇر ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە ئۇتتۇرغا قويۇلغان «بۇگۇر دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇركۈت دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان» دېگەن قاراش؛ نيۇ‌رۇجېن يازغان «شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابتا ئۇتتۇرغا قويۇلغان «بۇگۇر (轮台) بازىرىنى ئۇيغۇرلار بۇگۇر دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆز «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئەقىللىق، دانىشمەن دەپ چۈشەندۈرۈلگەن» دېگەن قاراش؛ سۇ‌ببېخەي ئەپەندى يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى» دە ئۇتتۇرغا قويۇلغان «چۈنكى بۇگۇر دېگەن سۆز، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى بارغۇت قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش ئاھاڭدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ. تارىختىكى بۇگۇ (仆骨)، بۇكە، بۇگۇر دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى بىر خىل ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر» دېگەن قاراش. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقىنى «بۇگۇر بۇكە دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان» دېگەن كېيىنكى قاراشتۇر.

دەرۋەقە «بۇگۇر» دېگەن نام شىنجاڭ رايونىنىڭ تۈركىلىشىشىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا ئوتتۇرغا چىققان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي سەۋەبى بار. تارىخشۇناسلىق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتە بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئاساسەن ئۇيغۇرلار بولسىمۇ، ئەمما تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى رايونلارنىڭ تۈركلىشىشى مىلادى 840 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن خېلى ئىلگىرى باشلانغان. يەنى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۇ رايونلارغا كېلىپ ماكانلىشىشىنى، مىلادى 487 - يىلىدىكى قاتقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ، ئالاھىزەل غەربىي تۈركىلەرنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، زور بۇرۇلۇش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇچۇن ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغان. بۇ خىل ئالدىنقى شەرت شۇ مەزگىلدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى رايونلاردىكى بوستانلىقلارغا زور ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كېلىش بىلەن بىرگە، يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ يېڭى بىر ۋارىسلىق دەۋرىنى ياراتتى. يەر - جاي نامىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشمۇ تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ كېيىنكى ئۆتمۈشىنى بىلىشتىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، «بۇگۇر» دېگەن نام دەل مۇشۇنداق ئۆتكۈنچى جەريانىنىڭ مەھسۇلى.

ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «لۇنتەي» دېگەن نامىدىن كېيىن «ۋۇلبي» بىر مەھەل بۇگۇرنىڭ يېڭى جۇغراپىيىلىك نامىغا ئايلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنى دەپ قارالغان ئەشمىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئاردىدن ئۆزۈن ئۆتمەي شور ۋە قۇمنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان. بۇنداق ھالەت خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋام قىلغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ۋۇلبي ئايمىقى» نى بۇگۇرنىڭ شەرقىدە ئەمەس، غەربىدە تەسىس قىلىشى، بەلكىم مۇشۇنداق ئېغىر ئاقىۋەت بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭچە، تاڭ سۇلالىسى 648 - يىلى «ۋۇلبي ئايمىقى» نى تەسىس قىلغاندا، «بۇگۇر» دېگەن نام دەسلەپكى قەدەمدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. چۈنكى بۇ غەربىي تۈركىلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ھاكىم

مۇنەۋەللىق دەۋرىگە خاتىمە بېرىلىش چاغ بولۇپ، ئۇنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى كۆرۈلۈشى، تامامەن رەسمىي يەر- جاي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىشى ئىدى. بۇ ھەرگىز ئۇنىڭ رەسمىي قوللىنىلغان ۋاقتىدىن دېرەك بەرمەستىن، بەلكى ئاللىقاچان تاكامۇللىشىپ بولغان جاي نامى بولۇپ قالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇگۇر سۆزىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قەدەر توغرا يورۇتۇپ بېرىلگەن بولۇپ، مەھمۇت قەشقىرى «بۇگۇر، كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قورۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا» ⑰دەپ كۆرسەتكەن. ناھايىتى روشەنكى، مەھمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ سۆزىدە، بۇگۇرنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئۇنىڭ شەرقىدىكى مۇھىم شەھەر كۆچانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ۋە پاسىل بولغان بىر قەلئە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىلگەن، بۇ ئىنتايىن مۇھىم ئۇچۇر بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ۋۇلېي شەھىرى» بىلەن قارا خانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى «بۇگۇر قەلئەسى» نىڭ ئورنىنى تېپىشنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئىلگىرى بەزى ئالىملار «بۇگۇر قەلئەسى» نىڭ ئورنىنى، ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا دەپ قارىغان. مەسىلەن، ياپونىيىلىك ئابېئوتاكېئو قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەرقىتكى چېگرىسى كۆسەن توغرىسىدا توختىلىپ: «Bukur ئۇنىڭ سەل شەرقىدىكى بۇگۇر ياكى بۇگار بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىغا يېقىن بولغان تاغنۇ مۇشۇنداق ئاتالغان. ئومۇ بۇگۇر دەپ ئاتىلىدۇ»⑱ دەپ كۆرسەتكەن. بۇنداق قاراش ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن بولۇپ، مېنىڭچە، چۇمپاق يېزىسىنىڭ ئاقيار كەنتىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى لايسۇ ئېقىنىنىڭ قىرغىقىدىكى قەدىمىي شەھەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋۇلېي شەھىرىنىڭ ئورنى بولۇشى مۇمكىن. بۇ جاي ھېلىمۇ كۆچا ناھىيىسى بىلەن بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردىمۇ دەريا - ئېقىنلار بىلەن تاغلار ئوخشاشلا چېگرا ۋە پاسىل قىلىنغان. مەسىلەن، قۇمۇلدىكى بەش شەھەرنىڭ ئىككىسى بولغان ئاستانە بىلەن تۇغۇچى شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدىمۇ بۇگۇر ناملىدىكى بىر كىچىك كەنت بولۇپ، بۇ كەنت قارلۇق غولىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان بولغاچقا «قۇمۇل كىچىكى ۋە ئۇتتىكى» دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە قۇمۇلدا يۈز بەرگەن ھەربىي توقۇنۇشلاردا، «بۇگۇر كىچىكى» نى كىم ئاۋۋال تىزگىنلىۋالسا، شۇ ئۇستۇنلۇكنى قولغا كەلتۈرگەن. يەنە كېلىپ «بۇگۇر كەنتى» نىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، پەلەمپەي شەكلىدە بولغاچقا، ستراتېگىيىلىك ئورنىمۇ مۇھىم دەپ قارىلىپ، ئاستانە بىلەن تۇغۇچىنىڭ پاسىلى قىلىنغان. لايسۇ قەدىمىي شەھىرى لايسۇ ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەھەر ئۈزۈنچاق تۈت بۇرجەك شەكىلدە سېلىنغان. شەھەرنىڭ ئورنى سېرىق توپىلىق قاپتالدا بولۇپ، سېپىلىنىڭ كۆپ قىسمىنى كەلكۈن سۈيى بۇزۇۋەتكەن. شەھەر ئورنىنىڭ دەريانىڭ قىرغىقىغا ئورۇنلاشقانلىقىدىن قارىغاندا، ستراتېگىيىلىك ئورنى كۆزدە تۇتۇلۇپ، كېيىنچە كۇچار شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىق چېگرا ۋە پاسىل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئالاھىدىلىك مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «بۇگۇر قەلئەسى» توغرىسىدا بەرگەن ئۇچۇرىدىكى «تاغ ئۇستىگە قورۇلغان قەلئە» دېگەن ئېنىقلىما سۆزى «بۇگۇر قەلئەسى» نىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتكەندە، بۇ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى «بۇگۇر قەلئەسى» لايسۇ قەدىمىي شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان دائىرىدە دېگەنلىكتۇر. ھازىرقى چۇمپاق يېزىسىنىڭ ئالاساي كەنتى تەۋەسىدە «بۇگۇر دۆڭ كەنتى» دەيدىغان بىر كىچىك كەنت بار. بۇ كەنت چۇمپاق يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇنىنىڭ سەل شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، يەر شەكلى ئاساسەن ئېگىزلىككە مەنسۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان

ئورنىمۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، «بۇگۇر قەلئەسى» نىڭ ئورنى مانا مۇشۇ «بۇگۇر دۆڭ كەنتى» دە ياكى ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى يېقىن بىر جايدا بولۇشى مۇمكىن. «بۇگۇر قەلئەسى» تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ۋۇلىي شەھىرى» خاراب بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ «چېگرا ۋە پاسىل» لىق رولىغا ئەملىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، «بۇگۇر قەلئەسى» جايلاشقان مۇشۇ دائىرىمۇ ئوخشاشلا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن كۇچا شەھىرى ئارىلىقىدىكى «چېگرا ۋە پاسىل» قىلىنغان.

بۇگۇر سۆزىنىڭ تۆپ مەنىسىگە كەلسەك، مېنىڭچە، «بۇگۇر» سۆزى بىلەن «لۇنتەي» ۋە «ۋۇلىي» نىڭ ئەسلى ئاھاڭى بولغان «iru» دېگەن سۆزدە ئىزچىللىق مەۋجۇت. «خوتەن ساك تىلى لۇغىتى» بىلەن «خوتەن ساك تىلى تېكىستلىرى» گە ئاساسلانغاندا، «iru» سۆزىنىڭ «تال، ئورمان» دېگەن مەنىسى بولسىمۇ، ئۇنىڭ يەنە «چوققا»⑲ دەيدىغان كۆچمە مەنىسىنىڭ بارلىقىمۇ مەلۇم. بۇ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇگۇر سۆزىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى توغرىسىدا بەرگەن يۇقىرىدىكى بايانغا بىرقەدەر يېقىن كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، «تاغ ئۇستىدىكى قەلئە» دېگەن سۆزنى «چوققا، دۆڭ، قاپتال ئۇستىدىكى قەلئە» دەپمۇ چۈشىنىشكە بولىدىغاندەك قىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى دائىرىسىدە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەندە، ئەسلىدىكى «لۇنتەي بەگلىكى» بىلەن «ۋۇلىي شەھىرى» نىڭ ئەسلى ئاھاڭىنىڭ تۆپ مەنىسىگىمۇ ھۇرمەت قىلىپ، بۇگۇرنىڭ يېڭى بىر جۇغراپىيىلىك نامىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئەگەر پەرەز توغرا بولىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا بۇگۇر سۆزىنىڭ تۆپ مەنىسىنى «تاغ، چوققا، دۆڭ، ئېگىزلىك، قاپتال ئۇستىدىكى قەلئە» دېگەن مەنىدە دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئەمما بىر نۇقتا ئايانكى، بۇگۇرنىڭ تارىختىكى قەدىمكى نامىلىرىنىڭ ھەممىسى، تامامەن بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى خەلقلەرنىڭ تارىخىدىكى زور ئىزچىللىق گەۋدىلەنگەن. بۇ ئىزچىللىقنىڭ ئىزنالىرى يالغۇز بۇگۇرنىڭ قەدىمكى نامىلىرىدىلا گەۋدىلەنگەن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ تارىخىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئىزاھلار:

①⑧ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، 510 - 512 - بەتلەر.

② «خان تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 13 - كىتاب، مەركىزىي مىللەتلەر داشۇسى كۇتۇپخانىسى كۆچۈرۈپ باستۇرغان خەنزۇچە نۇسخىسى.

③ «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، سودا نەشرىياتىنىڭ 1933 - يىل 5 - ئاي نەشرى، 1199 - بەت.

④ «سىيۇەن»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق نەشرىياتى نەشرى، Ⅳ توم، 3028 - بەت.

⑤ خۇاڭ ۋېنبى: «بۇگۇردىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە خاتىرە»، خۇاڭ لېي تۈزگەن «خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر

توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى نەشرى، 234 - بەت.

⑥ «ستەيىننىڭ غەربىي يۇرتتا ئارخېئولوگ-يىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى»، شياڭدا ئەپەندى تەرجىمىسى، خەنزۇچە نەشرى، 198 -، 199 - بەت.

⑦ «بۇگۈر ناھىيىسىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سانى.

⑨ قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشرى، 178 - بەت.

⑩ «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 40 - جىلد.

⑪⑭ چۇەن بۇ چۇەن: «لۇنتەينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئۇرۇمچى دېگەن نامنىڭ مەنبەسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق خەنزۇچە 1 - سانى.

⑫ شۆزىڭجىك: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇنتەي دېگەن نامنىڭ توغرىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سانى.

⑬ خ. ۋ. بەيلى: «خوتەن ساك تىلى لۇغىتى»، كەمبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ ئېنگلىزچە نەشرى، 34 - بەت.

⑮ «شىنجاڭنىڭ بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ چۇمپاق يېزىسىدىكى قەبرىلەرنى ئىككىنچى، ئۈچىنچى قېتىملىق قېزىش دوكلاتى»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق خەنزۇچە 8 - سانى.

⑯ ئابدۇقەييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 38 - بەت.

⑰ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، I توم، 468 - بەت.

⑱ ئابىئو تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، سوك شياۋيىڭ قاتارلىقلار تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە نەشرى، 351- بەت.

⑲ خ. ۋ. بەيلى: «خوتەن ساك تىلى تېكىستلىرى»، كەمبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ ئېنگلىزچە نەشرى، III توم، 147 - بەت.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «قىسقىچە ئىجتىمائىي پەنلەر لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت كىتابلىرى نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، 70-، 324-، 609-، 610-، 911 - بەتلەر.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

تۇرپانشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا

ئەركىن ئەرشىدىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تۇرپانشۇناسلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى، چەت ئەل ۋە ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ھەم تۇرپانشۇناسلىقنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ دىيار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىكى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى. دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» دەل مۇشۇ دىيارنى كېسىپ ئۆتەتتى.

ئوت يۇرتى دەپ نام ئالغان بۇ دىيار ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ بىر پارچە گۆھەر زېمىنى بولۇشقىلا مۇناسىپ بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە دۇنيا مەدەنىيەت ساھەسىدە جۇلالىنىپ تۇرىدىغان مەرۋايىت زېمىن بولۇشقىمۇ مۇناسىپ.

بۇ دىيار ئۆزىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتۈش جەريانىدا تارىخى ئۇزۇن، زېمىنى كەڭ، تەسىر دائىرىسى زور بولۇشتەك ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، قەدىمكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيەت - سەنئىتى، قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيەت- سەنئىتى، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيەت- سەنئەتلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆزئارا ئۇچراشتۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، تارىخ، ئەدەبىيات، سەنئەت، دىن، ئېتنوگرافىيە، پەن - تېخنىكا قاتارلىق ساھەلىرىدىمۇ زور ئۆتۈق ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر ئۇلۇش تۆھپە قوشقان.

بۇ دىيارنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشتە جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، شانلىق مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن مەدەنىي مىراسلىرى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۆلچەرلىگۈسىز ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۇرپان رايونىنىڭ ھاۋا كېلىماتى قۇرغاق بولۇپ، بۇ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ئىزنالىرىنىڭ ياخشى ساقلىنىشىنى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن.

تۇرپان رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقاش ۋە تەكشۈرۈش ئىشلىرى ئالدى بىلەن چەت ئەللىكلەردىن باشلانغان.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە،

ياپونىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر تەبىئىي مۇزىي دەپ نام ئالغان بۇ دتياردىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. ئېلىپ كېتىلگەن بۇيۇملار ناھايىتى نەپىس سىزىلغان تام رەسىملىرى، نەپىس ئىشلەنگەن ھەيكەللەر، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ ھۈججەت - خەت ئالاقىلىرى، تارىخا پۈتۈكلەر، تاش ئابىدىلەرگە ئويۇلغان خەت ۋە سۈرەتلەر، قەبرە تەزكىرلىرى، يۇقىرى ماھارەتتە توقۇلغان يىپەك ۋە يۈك توقۇلما بۇيۇملار، سەنئەت بۇيۇملىرى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل بۇيۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ زور دەرىجىدە دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان ھەمدە بۇ ساھەدە تەتقىقات ئىشلىرى باشلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر خىل مەخسۇس ئىلىم شەكىللىنىپ، بۇ ئىلىم «تۇرپانشۇناسلىق» دەپ ئاتالغان. بۇ ساھەدىكى ئىلىم ئىدىقۇتنى تەتقىق قىلىشنى مەركەز قىلغاچقا، يەنە «ئىدىقۇتشۇناسلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇرپانشۇناسلىق دېگەن بۇ ئاتالغۇ توغرىسىدا ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يىپەك يولى مۇتەخەسسىسى جىن شەنلىن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «دۇنخۇاڭشۇناسلىق ۋە تۇرپانشۇناسلىقنىڭ جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە، «تۇرپانشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ يېڭى بىر ئاتالغۇ بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەرب ۋە شەرقنىڭ بىر قىسىم ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى، شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدىن زور مىقداردىكى يازما ماتېرىيال - ھۈججەتلەرنى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. نۇرغۇن ئەللەردىكى ئالىملار مۇشۇ ساھەدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ساھە بىر دەك تۇرپانشۇناسلىق دەپ ئاتالغان. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنۇمۇرسال ئىلىمدىن ئىبارەت» ① دەپ كۆرسىتىدۇ.

تۇرپانشۇناسلىق خۇددى دۇنخۇاڭشۇناسلىققا ئوخشاشلا پۈتۈن دۇنيادىكى ئىلىم ساھەسىدىكى ئالىملارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ، خەلقئارالىق تەتقىقات تۈرىدىكى قىزىق نۇقتىغا ئايلاندى.

نۆۋەتتە بۇ ساھەدىكىلەر تۇرپانشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشىنى بىر دەك ھالدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ تۇرپان دىيارىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى «تەكشۈرۈشى» دىن باشلانغان دەپ قارىۋاتىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا بۇ ساھەگە تۇنجى بولۇپ قەدەم باسقان دۆلەت روسىيە ئىدى. 1879 - يىلى پېتربۇرگتكى پادىشاھلىق ئۆسۈملۈكلەر باغچىسىنىڭ مۇدىرى رېيگىل تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ، نۇرغۇن ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىنى توپلايدۇ ھەمدە قەدىمكى خارابىزارلىقلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، «تۇرپاننى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نى يېزىپ چىقىپ، «پېتمان جۇغراپىيە ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ 1881- يىللىق 27- سانىدا ئېلان قىلىدۇ. ئۇ قەدىمكى شەھەرلەرنى تونۇشتۇرۇپ «ئۇ يەردە جۇددى رەم شەھىرىگە ئوخشايدىغان خارابە ئىزلار بار» دەپ يازغان.

1893 - يىلى، چارروسىيە يەنە ماپوروۋېسكىي، كوزلوۋ باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى تۇرپانغا ئەۋەتىپ، تۇرپان رايونىدا ھاۋارايى پونكىتىنى قۇرۇپ، ھاۋا رايىنى كۆزىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە بۇ يەردىن ناھايىتى نۇرغۇن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازمىلارنى ۋە باشقا يېزىقلاردىكى بۇددا نوملىرىنى يىغىپ كېتىپ، 1900 - يىلى «روسىيە جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتى تەشكىللىگەن ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈش كۆمىكىنىڭ تاپشۇرۇقلىرى (1893 — 1895)» دېگەن كىتابچىنى نەشر قىلدۇرىدۇ.

1897 - يىلى پېتربۇرگ پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن كېلىمنىز باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپانغا كېلىپ، مىڭ ئۆيلەردىكى تام رەسىملىرىنى، خەت ئۇيغۇلغان ئابىدىلەرنى ھەمدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، سانسكرىتچە يېزىقلاردىكى قول يازما

هۇججەت، خەت - چەك، بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كېتىپ، «تۇرپان ۋە ئۇنىڭدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلدۇ.

1899 - يىلى رېمدا ئۆتكۈزۈلگەن «ئون ئىككىنچى نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنى»دا، روسىيەلىك تۇركولوگ رادلوۋ كېلىمنىز تۇرپاندىن ئېپىكەلگەن يادىكارلىقلارنى تونۇشتۇرۇپ، يىغىنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغايدۇ. يىغىندا يەنە «ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش روسىيە كومىتېتى» دېگەن ئىلمىي ئورگان تەسىس قىلىنىدۇ.

1902 - يىلى ھامبۇرگدا ئۆتكۈزۈلگەن ئون ئۈچىنچى نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا، يىغىنغا قاتناشقۇچىلار «روسىيە كومىتېتى» دېگەن نامنى «ئوتتۇرا ئاسىيا يىراق شەرق تارىخ - ئارخېئولوگىيە - تىلشۇناسلىق - مىللەتشۇناسلىق خەلقئارا ئىلمىي جەمئىيىتى» گە ئۆزگەرتىپ، پېتربۇرگدا باش ئورگانىنى، ھەرقايسى ئەللەردە شۆبە ئورگانلارنى تەسىس قىلدۇ. مەزكۇر جەمئىيەت كېيىن، چار پادىشاھنىڭ تەستەقلىشىغا ۋە خراجىتىگە ئېرىشىدۇ. ئودىنبۇرگ مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

1909 - يىلى ئودىنبۇرگ «ئوتتۇرا ئاسىيا يىراق شەرق خەلقئارا ئىلمىي جەمئىيىتى روسىيە كومىتېتى» نامى ئاستىدا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى تەشكىل قىلىپ، قەشقەر ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىپ، نۇرغۇنلىغان قەدىمكى بۇيۇملارنى، قەدىمكى پۇللارنى، رەسىم، ئويما بۇيۇملار ۋە ھۇججەت، خەت - چەكلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ. كېيىن ئېلان قىلىنغان دوكلاتتا ئاشكارىلىنىشىچە، تۇرپاندا تارتىلغان فوتو سۈرەتنىڭ ئۆزىلا سەككىز مىڭدىن ئاشىدىكەن.②

روسىيەلىك ئالىملارنىڭ تۇرپاندىكى پائالىيەتلىرى گېرمانىيەلىكلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ.

1902 - يىلى، بېرلىن ئانتروپولوگىيە مۇزېيىنىڭ خادىمى گروندۋېل گېرمانىيەدىكى بىرقانچە چوڭ مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى تەشكىل قىلىپ، روسىيە ئارقىلىق تۇرپانغا كېلىدۇ، ئۇ تۇرپاندا بىر تەرەپتىن مىڭ ئۆي غارلىرىنى تەپسىلى خەرىتىگە چۈشەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن ئۇرۇنلاردا قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلاردىكى قول يازمىلار، مانى دىنى نوملىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئويما مەتبەئە پارچىلىرى قاتارلىق زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلايدۇ. ۋە ئۇلارنى 46 سانduqqa قاچىلاپ، 1903 - يىلى دۆلىتىگە قايتىدۇ ھەم بېرلىندا «1902—1903-يىللىغىچە ئىدىقۇت قەدىمكى شەھرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئەھۋالىدىن دوكلات» دېگەن كىتابچىسىنى نەشر قىلدۇ.

1904 - يىلى گېرمانىيەنىڭ لىكوك باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپانغا كېلىدۇ. ئۇلار تۇرپاندىكى بېزەكلىك، تۇيۇق قاتارلىق ئورۇنلاردىكى مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىنى پۈتۈن قومۇرۇپ ئالىدۇ ھەمدە ئىدىقۇت شەھەر خارابىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ تۆھپىلىرى خەت قىلىنىپ ئويۇلغان تاش ئابىدىلەرنى، مانى دىنىغا ئائىت تام رەسىملىرىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نوملارنى ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ قېتىم لىكوكنىڭ ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئىككى يۈز سانduqqtinn ئاشىدۇ.

1905 - يىلى 2 - ئايدا گروندۋېل - لىكوك باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يەنە تۇرپانغا كېلىپ داۋاملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئىككى تۇركۈمگە بۆلۈپ، يەنى 1906 - يىلى لىكوك 30 سانduqqنى، 1907 - يىلى گروندۋېل 174 سانduqqنى گېرمانىيەگە ئېلىپ كېتىدۇ. كېيىن لىكوك قولىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن «ئىدىقۇت» دېگەن كىتابنى يېزىپ نەشر

قىلدۇرىدۇ.

روسىيە ۋە گېرمانىيىلىك مۇتەخەسسىس-لەرنىڭ تۇرپاندىن ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەنلىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيىلىك مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ.

فرانسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ باشلىقى مەشھۇر خەنزۇشۇناس پىللىئوتنىڭ ئاساسىي نىشانى كۆچار، دۇڭخۇاڭ بولۇپ، ئۇ بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان ئىدى. ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شېنيۇەن ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىبى داگوگۇاڭرۇي باشچىلىقىدا بۇددا دىنى ئورۇنلىرىنى سايا-ھەت قىلىش دېگەن نام بىلەن تۇرپان رايونىغا كېلىپ، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن ھۆججەت، خەت - چەك، ۋەسىقىلەرنى، جەسەت بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن بۇيۇملارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. 1913 - يىلى، جەنۇبىي شاۋېيلاڭ ئاستانە قەبرىستانلىقىدا يەنە بىر قېتىم قېزىش ئېلىپ بارىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا پەقەت داگو نامىدا ئېلان قىلىنغان «داگو ھۆججەت، خەت-چەكلىرى» نىڭ ساقلاش نومۇرىلا 7733 گە يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىقىدىكىسى 4830 پارچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىسى 978 پارچە، سانسكرىت، تىبەت، موڭغۇل، تاڭغۇت يېزىقلىرىدىكىسى 425 پارچە، خەنزۇچە بىلەن باشقا يېزىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغان ھۆججەتلەر 530 پارچىدىن ئارتۇق بولغان.

ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىن كېيىن، ئەنگلىيىلىك ستەيىن 1914 - يىلى 11 - ئايدا تۇرپانغا كېلىپ، بېزەكلىك مىڭ ئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى كېسىپ قومۇرۇش، بۇددا نوملىرىنى يىغىشتۇرۇن سىرت، ئاستانىدە قەدىمكى قەبرىلەرنى قازدۇ، يارغۇل شەھرىنى خەرىتىگە ئالىدۇ. بۇ قېتىم ئۇ تۇرپاندىنلا 182 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېتىدۇ.

1928 - يىلى ستەيىن نەشىر قىلدۇرغان «ئاسىيانىڭ مەركىزى» دېگەن تۆت تومлуق كىتابتا تۇرپان بۆلۈگىلا ئۈچ بابنى ئېگىلىگەن. يۇقىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، تەتقىقات سەۋىيىسىدە پەرق زور بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە روسىيىنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسى نىسبەتەن تۆۋەن بولغان. روسىيىلىكلەرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاساسەن پېتېربۇرگتىكى ئاسىيا مۇزېيىدا يەنى «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىمقىدىكى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتى لېنىنگراد داشۇسى» دە ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا، بولۇپمۇ ھۆججەت، ۋەسىقىلەرگە قارىتا 50 - 60 يىلدىن بۇيان ئومۇمىي يۇزلۈك رەتلەپ تەتقىقات يۈرگۈزۈشكە ئىقتىدارى يەتمىگەچكە، بۇ بىباھا بايلىقلار تولۇق يورۇقلۇقتا چىقىرىلمىدى.

1960 - يىلى يېگىرمە بەشىنچى نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنى موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن ۋاقىتتا، يىغىنغا قاتناشقان جامائەتچىلىكنىڭ بېسىمى ئاستىدا، لېنىنگراد شۆبىسى بىر قىسىم ھۆججەت - ۋەسىقىلەرنى كۆرگەزمە قىلىدۇ، قالغان بويۇملارنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكى تېخى نامەلۇم. پەقەت 1947 — 1963 - يىلغىچە ئۇلار ئىككى تومлуق «ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە يېزىقتىكى ھۆججەت - ۋەسىقىلەرنى چۈشەندۈرۈش مۇندەرىجىسى» نى تۈزۈپ چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرى تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەت - ۋەسىقىلەر ئىدى.

گېرمانىيىلىكلەر ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ھۆججەت - ۋەسىقىلەر تۇرىگە مەنسۇپلىرى بېرلىن پروسسىيە ئاكادېمىيىسىدە (كېيىن بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن)، تام رەسىملىرى ۋە باشقا سەنئەت بويۇملىرى بېرلىن ئېتنوگرافىيە (ئىرقشۇناسلىق) مۇزېيىدا ساقلانغان. 2 - دۇنيا

ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان تام رەسىملىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران بولىدۇ، ساق قالغان ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى شەرقىي بېرلىنغا يۆتكەپ كېتىپ، كېيىن سابىق گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

دەسلەپكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىسى 8000 پارچە، خەنزۇ - تىبەت يېزىقىدىكىسى 6000 پارچە بولۇپ، يەنە باشقا يېزىق تۈرلىرىدىكى ھۇججەت ۋەسىقىلەرمۇ خېلى كۆپ ئىكەن. ئۇرۇشتىن كېيىن پروفېسسور خاتمانىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۇ ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنى رەتلەش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ، سابىق شەرقىي گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان تۇرپاندىن تېپىلغان ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنىڭ سانى كۆپ بولغانلىقتىن، سابىق دېموكراتىك گېرمانىيە جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرق تىللىرى تەتقىقات ئىنستىتۇتى «تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش كومىتېتى»نى قۇرۇپ، ۋېنگىرىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەردىن خەنزۇشۇناسلارنى تەكلىپ قىلىپ، رەتلەش، تەتقىق قىلىشنى باشلاپ، «بېرلىندىكى تۇرپان يازمىلىرى مەجمۇئەسى»نى ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىدۇ.

ئەنگلىيىلىك ستېين 1914 - يىلى شىنجاڭ ۋە گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىنى تەكشۈرۈشكە كېلىش ھارپىسىدا، ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن توختام تۈزۈشكەن بولۇپ، توختامنامە بويىچە ھىندىستان ھۆكۈمىتى ستېينغە 3 مىڭ فوندىستىرلىڭنى خىراجەت قىلىشقا بەرگەن. شۇڭلاشقا ستېين بۇ قېتىم تۇرپاندىن ئەكەلگەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇيۇملىرىنىڭ بىر قىسمىنى بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىغا ئەۋەتىپ بەرگەندىن سىرت، قالغىنىنى يېڭى دېھلىدىكى ھىندىستان دۆلەتلىك مۇزېيىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

ستېين بۇ قېتىم ئېلىپ كەلگەن خەنزۇ تىلىدىكى ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنى فرانسىيىلىك خەنزۇشۇناس چاۋاننېسنىڭ ئوقۇغۇچىسى ماسبورىلنىڭ تەھقىقلەپ ئىزاملاپ بېرىشىگە بەرگەن بولۇپ، ماسبورىل «ستېينىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسى جەريانىدىكى ھۇججەت ۋەسىقىلەر» دېگەن كېتابچىنى يېزىپ چىقىدۇ، مەزكۇر كىتابچىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى بۆلۈملىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا دۇڭخۇاڭ، كروررەندىن تېپىلغان تارشا پۈتۈك، ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنىڭ مەزمۇنلىرى بولغاندىن سىرت، ئۇچىنچى بۆلۈمدىن سەككىزىنچى بۆلۈمگىچە بولغان مەزمۇنلار پۈتۈنلەي تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆكۈمەت، شەخسلەرنىڭ ھۇججەت - ۋەسىقىلىرى ۋە بۇددا ئايەتلىرىدىن ئىبارەت. قالغان ھۇججەت - ۋەسىقىلەرنى كېيىن ئەنگلىيىلىك تومشى دېگەن كىشى رەتلەپ تەتقىق قىلىپ، «جۇڭگو تۇركىستانىنىڭ تۇرپان ھۇججەت ۋەسىقىلەر توپلىمى»نى نەشر قىلدۇرىدۇ، ھۇججەت - ۋەسىقىلەردىن باشقا سەنئەت بويۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملار، قەدىمكى تامغىلار، ئويما ئابدىلەر توغرىسىدا ستېين ئۆزىنىڭ «ئاسىيانىڭ مەركىزى» دېگەن كىتابچىسىدا تەپسىلىي توختالغان ئىدى.

فرانسىيىلىكلەر گەرچە دەققىتىنى دۇڭخۇاڭغا مەركەزلەشتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ دۇڭخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكىنى كۆپىنچە بۇددا دىنىغا ئائىت ھۇججەت - ۋەسىقىلەر بولغاچقا، سىياسىي، ئىجتىمائىي ساھەلەرگە بۈۋاستە چېتىلىدىغىنى ئانچە كۆپ بولمىغان. شۇڭا ئۇلار دۇڭخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن بۇ بايلىقلارنى داۋاملىق دېگۈدەك تەتقىق قىلغاندىن سىرت، يەنە تۇرپاندىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنمۇ تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

ياپونىيىلىكلەر شىنجاڭدىن، بولۇپمۇ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىنى شىنيۈەن بۇتخانىسى ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۈپەيلىدىن سېتىۋېتىدۇ،

بۇنىڭ بىلەن بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمى ئەينى ۋاقىتتىكى ياپونىيەگە قارام بولغان ئېلىمىزدىكى لۇشۇن مۇزېيىغا ئېلىپ كېلىنىدۇ. يەنە بىر قىسمىنى ئەينى ۋاقىتتىكى چاۋشيەن باش گوبىرناتۇر مەھكىمىسىگە قاراشلىق خەنچىڭ مۇزېيى سېتىۋالىدۇ. ئەمما بىر قەدەر قىممەتلىك يۇقىرىلىرى يەنىلا ياپونىيەدە قالىدۇ، لۇشۇن مۇزېيى سېتىۋالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى رەتلىنىپ 1933 - يىلى ۋە 1943 - يىلى ئارقا - ئارقىدىن «لۇشۇن مۇزېيىنىڭ مۇندەرىجىلەر توپلىمى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنىدۇ.

چاۋشيەندە ساقلىنىۋاتقان قىسمى 1930 - يىلى «چاۋشيەن باش گوبىرناتور مەھكىمىسىگە قاراشلىق مۇزېي تەرىپىدىن «داگو توپلىغان غەربىي دىيار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇندەرىجىسى» دېگەن نامدا نەشر قىلىنىدۇ. ياپونىيەدە قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاز قىسمى ئايرىم - ئايرىم هالدا توكيو، ئوساكا مۇزېيلىرىدا ساقلىنىدۇ ۋە بۇ مۇزېيلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى ئىشلەپ چىقىپ نەشر قىلدۇرىدۇ. ياپونىيەدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ هەقىقىي قىممەتكە ئىگىلىرى شېنيۇەن ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، كېيىن بېككو ناهىيىسىدىكى ئەرلېجۇاڭ (二乐庄) تەتقىقات ئىنستىتۇتىغا يۆتكەپ رەتلەش ئېلىپ بارىدۇ، جۇرۇيچاۋ تۆت جىلدلىق «ئەرلې مەجمۇ ئەسى» نى تۈزۈپ چىقىپ، بىر قىسىم هۆججەت - ۋەسىقىلەرنى، مەدەنىيەت يادىكارلىق سۈرەتلىرىنى ئېلان قىلىدۇ، كېيىن ئەرلې تەتقىقات ئىنستىتۇتى تارقىلىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى شېنيۇەن ئىبادەتخانىسىنىڭ قارمىقىدىكى لوگگو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ.

1953 - يىلى 1 - ئايدا ياپونىيەدە «غەربىي دىيار مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتى» قۇرۇلۇپ، ياپونىيەدە ساقلىنىۋاتقان هۆججەت - ۋەسىقىلەر ئۈستىدە ئومۇميۈزلۈك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىدۇ. 1958 - يىلدىن كېيىن «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» مەجمۇئەسىدىن ئالتىسى نەشر قىلىنغان، كېيىن يەنە توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى ياپونىيە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئىنستىتۇتى قارمىقىدا «ياپونىيەدە ساقلىنىۋاتقان دۇكخۇاڭ - تۇرپان هۆججەت - ۋەسىقىلىرىنى تەتقىق قىلىش كومىتېتى» نى قۇرۇپ، مەخسۇس دۇنياڭ هەرقايسى جايلىرىدا ساقلىنىۋاتقان دۇكخۇاڭ - تۇرپان ۋە غەربىي دىيارغا ئائىت هۆججەت - ۋەسىقىلەرنى يىغىپ توپلاپ، قايتىدىن مۇكەممەللەشتۈرۈپ بولغان مۇندەرىجىنى تۈزۈپ چىقىشنى مەزكۇر كومىتېتنىڭ ئاساسىي خىزمىتى قىلدى، شۇنداقلا بۇ ساهەدە نۇرغۇن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان ياپونىيەدەتۇرپان-دۇكخۇاڭ يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلغان زور بىر تەتقىقات قوشۇنى بارلىققا كېلىپ مۇكەممەللەشتى، بۇ جەريانداغا ئۆزىنى مۇشۇ ساهەگە بېغىشلىغان نۇرغۇنلىغان مەشهۇر ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلار يېتىشىپ چىقتى.

دېمەك، نۆۋەتتە ياپونىيە تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىدا قىزغىنلىقى ۋە ئەھمىيلى كۈچى ئەڭ زور بولغان دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

1927 - يىلى ئېلىمىزدىكى بىر قىسىم خادىملارنىڭ ئىلمىي تەشەببۇسى ئارقىسىدا، شېۋېيتسىيىلىك سېۋېن هېدىن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «جۇڭگو ئىلمىي جەمئىيىتى بىرلەشمىسى غەربىي شىمال تەكشۈرۈش ئۆمىكى» تەشكىل قىلىندى، خۇاڭۋېنبى مەزكۇر ئۆمەكنىڭ ئەزاسى بولۇش سالاهىيىتى بىلەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، 1928 - 1930 - يىللىرى ئىككى قېتىم تۇرپانغا كېلىپ، قەدىمكى خارابىزارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، قەدىمكى قەۋرىلەرنى قېزىپ نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىپ توپلىغان. كېيىن بۇ ماتېرىياللارنى رەتلەپ، «ئىدىقۇت» قاتارلىق بىرقانچە ئەسەرلەرنى نەشر

قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۈچۈن ئاساس سالغان.

ئېلىمىزنىڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى، ئاساسەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن رەسمىي باشلاندى. 1953 - يىلدىن باشلاپ ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى خادىملار تۇرپان رايونىدىكى ئىدىقۇت، يارغۇل قەدىمكى شەھەرلىرىگە، بېزەكلىك، مۇرتتۇق مىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئېلىمىزنىڭ غەربىي دىيار مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەشھۇر ئالىملاردىن شياڭدا، خۇاڭژېنبى، سۈبەي قاتارلىقلار ئىلگىرى كېيىن تۇرپانغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىر تۈركۈم ئىلمىي ماقالىلەرنى ۋە ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى:

1959 - يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت - يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى خادىملار تۇرپان رايونىدىكى ئاستانە، قاراغوجا قاتارلىق ئككى گۇرۇندىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئون ئۈچ قېتىم كەڭ كۆلەمدە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، مىلادى V — VII ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى قەبرىلەردىن جەمئىي 456 نى قازدى (ئاستاندا- كىسى 310، قاراغوجىدىكىسى 146). يۇقىرىدىكى قەبرىلەرنىڭ قېزىلىش ئەھۋالى «تۇرپاندىكى ئاستانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قېزىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات» دېگەن تېمىدا «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1960 - يىللىق 6 - سانىدا ئېلان قىلىندى. «تۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاستانە، قاراغوجا يېزىلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر توپىنى رەتلەش ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات» «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1972 - يىللىق1- سانىدا، «تۇرپان ئاستانىدىكى 363 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ قېزىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات» «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1972 - يىللىق2- سانىدا ئېلان قىلىندى. شۇنىڭدەك كېيىن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش ئەھۋالى ئارقىلىق ئارقىدىن دوكلات يازغان قىسقا خەۋەر شەكىللىرى ئارقىلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى.

مەزكۇر قەدىمكى قەبرىلەرنى دەسلەپكى قەدەمدە رەتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قېزىپ ئېلىنغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا خوشاللىنارلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بولۇپمۇ قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان زور تۈركۈمدىكى ھۆججەت - ۋەسىقىلەرگە قارىتا دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى كۈچ تەشكىللەپ، رەتلەش ئېلىپ بېرىپ، «تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەت - ۋەسىقىلەر»نى ئون توم قىلىپ نەشر قىلىشنى پىلانغا كىرگۈزگەن ئىدى، ھازىرغا قەدەر سەككىز تومى نەشردىن چىقىپ بولدى، نەشر قىلىنغان بۇ ھۆججەت - ۋەسىقىلەر مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادا زور تەسىرگە ئىگە.

80 - يىللاردىن باشلاپ، ئېلىمىزنىڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدە يېڭىدىن يۈكسىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

1983 - يىلى جۇڭگو دۇنخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلدى ھەمدە مەملىكەت ئىچىدە بىرقانچە قېتىم خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى، بېيجىڭ، لەنجۇ ۋە ئۈرۈمچىلەردە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، دۇڭخۇاڭ تۇرپانشۇناسلىققا دائىر ماتېرىيال مەركەزلىرى قۇرۇلدى، مەملىكەت ئىچىدىكى بىرقانچە ئون ئالىي مەكتەپلەردە دۇڭخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىققا ئائىت دەرسلەر تەسىس قىلىندى، 1988 - يىلى 11 - ئايدا تۇرپان ۋىلايىتىدە جۇڭگو تۇرپانشۇناسلىق جەمئىيىتى ۋە ماتېرىيال مەركىزى قۇرۇلدى، 1990 - يىلى 3 - ئايدا يەنە «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئۈرنى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئۈرنى ئاساسىدا «تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزەي» قۇرۇلدى. بۇ نەتىجىلەر ئېلىمىزنىڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتەردى.

ئىزاھلار:

① «قىزىل بايراق» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 3 - سانى.

② چېن گوسەن: «تۇرپان ۋەسىقىلىرىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىدىكى قېزىلىش ۋە تەتقىقات ئەھۋالى»، «جۇڭگو تارىخى تەتقىقات ئۈچۈرى» نىڭ 1984 - يىللىق 6 - سانى.

③ جياڭ بوچىن: «چارروسىيىنىڭ دۇڭخۇاڭ ۋە تۇرپان ۋەسىقىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى توغرىسىدا»، «جۇڭشەن داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1980 - يىللىق 3 - سانى.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

مەشرەپنىڭ ئىلدىنقىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ھۈرمەتجان ئابدۇراھمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، شائىر مەشرەپنىڭ «ئاتېئىستىك شائىر» ئەمەس، بەلكى ئىشقى مۇھەببەت شائىرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت يېڭى كۆز قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ ھەقتە پەلسەپە نۇقتىسىدىن مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

غەزەللىرى خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇقاملارنىڭ تېكىستلىرىگە كىرگۈزۈلۈپ ئەسىرلەردىن بېرى سۆيۈپ ئېيتىلىۋاتقان، نامى ماۋارەئۇننەھردىن تاكى ئىلى، تۇرپان، قەشقەر، خوتەنلەرگىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردىكى خەلق ئارىسىدا ھۈرمەت بىلەن يادلىنىپ كېلىۋاتقان، ئەل ئارىسىدا «شائىر مەشرەپ» دەپ نام ئالغان بابارەھىم مەشرەپ XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر - ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا! كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندە، مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇپ شائىر.

ئۆزىنىڭ ئوچۇق مىسرالىرى بىلەن مەشھۇر بولغان ئاجايىپ تالانت ئىگىسى، ئەركىن پىكىرلىك ئىسيانكار ۋە ئىنسانپەرۋەر شائىر بابارەھىم مەشرەپ 1657 - يىلى ئەنجاندىكى بىر بوزچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە نەمەنگەن شەھىرىگە كۆچۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ دادىسىمۇ ئۇقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. مەشرەپ نەمەنگەندىكى مەدرىسىلەردە باشلانغۇچ تەربىيە ئالغاندىن كېيىن، دادىسى ئۇنى نەمەنگەندىكى داڭلىق ئىشانلاردىن بىرى بولغان موللا بازار ئاخوننىڭ تەربىيىسىگە بېرىدۇ. مەشرەپ ئۇ كىشىدىن ئەرەب، پارس تىللىرىنى ۋە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىدۇ. ئۇ پارس تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەندىن كېيىن، پارس كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولغان مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇپ شائىر جالالىددىن رۇمى (1206 — 1273) نىڭ «مەسنەۋى» سىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ. ئۇ بۇ ئەسەردىكى چوڭقۇر پىكىرلىك مىسرالارنىڭ ئىلھامى بىلەن قولىغا قەلەم ئېلىپ شائىرلىق ھاياتىنى باشلايدۇ.

مەشرەپ دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، تەسەۋۋۇپ ھەققىدىكى بىلىمىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ، مەشرەپ قەشقەرگە كەلگەن ۋاقىت سەئىدىيە خانلىقى زاۋالغا يۈزلىنىپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىۋاتقان، ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ئەۋجىگە چىققان، ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئاق تاغلىق خوجا - ئىشانلار تازا قوتراۋاتقان مەزگىل ئىدى.

كىچىكىدىنلا شېئىرىيەتكە ئىشتىياق باغلىغان بۇ ئوت يۈرەك شائىر ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى بىلەن ھەم جەمئىيەتتىكى ھەر خىل بۇزۇقچىلىق ۋە ئالدامچىلىقلارنى قاتتىق

قامچىلىغان ئاچچىق ھەجۋىي شېئىرلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا ناھايىتى تېزلا تونۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈگەن ئالدامچى خوجا ھىدايىتۇللا (ئاپئاق خوجا) شائىرنىڭ بىر كېنىزەك قىزنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، مەشرەپنى ئۆمۈرلۈك بەختسىز قىلىپ، ئۇنىڭ قەلبىنى جاراھەتلەندۈردۇ. تەسەۋۋۇپنى روھىي كامالەتكە يېتىشنىڭ يولى، ئەخلاقلىق، سەمىمىيلىك، ئىخلاسمەنلىكنى ئۆگىتىدىغان ئىلىم دەپ تونۇغان مەشرەپ ئەسلىدە ئاپئاق خوجىغا قول بېرىپ مۇرىت بولغانىدى. لېكىن بۇ يەردە ھەققانىيەتسىزلىك، ئالدامچىلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى، ئاپئاق خوجىنىڭ كىشىلەرگە مال - دۇنيا يىغماسلىقىنى، بۇ دۇنيانىڭ راھەت - پاراغىتىدىن ۋاز كېچىشنى تەرغىپ قىلىپ، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىپ دۇنيا يىغىپ، نادان خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىۋاتقانلىقىنى، يېتىم - يېسىر، ئاجىز بىچارىلەرگە جەبىر - زۇلۇم سېلىپ ئادالەتسىزلىك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «شەيتانغا دەرس بېرىدىغان» ئالدامچى ئىشاننىڭ دەرگاھى بىلەن خوشلىشىپ، جاھان كېزىشكە ئاتلىنىدۇ. ئۇ قەشقەردىن چىقىپ يەكەن، خوتەن، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ. ئاندىن خوجەنت، تاشكەنت، بۇخارالاردا سەرسانلىقتا ياشايدۇ.

شائىرنىڭ ئىدىيىسىدىكى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يارقىن ئىپادىلىرى بولغان ئىنسان ئۇلۇغلۇقى مەزمۇنىدىكى مىسرالار مۇتەئەسسىپ مۇللىلار تەرىپىدىن «كۇپۇرلۇق» دەپ ئەيىبلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن شائىر ئەشتارخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى ئەبۇلخەيرخان زامانىسىدا ئۆلىمالارنىڭ پەتۋاسى بىلەن بەلخ ھاكىمى مەھمۇت قاتاغاننىڭ ھۆكمىگە ئاساسەن 1711 - يىلى بەلختە دارغا ئېسىلىدۇ.

مەشرەپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار مۇتەپەككۇرى ۋە ئىسيانكار شائىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، يەنە ئۆز زامانىسىنىڭ تىپىك تارىخىي مۇھىتىنىڭ قەھرىمانى، شۇنداقلا ئۆز ئېتىقادىنىڭ قۇربانى ئىدى. شۇڭا ئۇ تەسەۋۋۇپ تارىخىدىكى مەشھۇر سىما مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولغانلىقىنى بايان قىلىپ: «مەنسۇر ھەللاجدەك ئىچىپ شەرابى ئەنتەھەر،

چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرۇرمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا» دەيدۇ.

مەشرەپ ئەسەرلىرىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى «دىۋانى مەشرەپ» ۋە «مەبدەئى نۇر» («نۇر مەنبەئى») قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «دىۋانى مەشرەپ» شائىرنىڭ غەزەللىرىدىن تۇزۇلگەن دىۋان بولۇپ، دىۋاندا شائىرنىڭ گۈمانىستىك ئىدىيىسى، زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە بولغان نەپرىتى، خەلقپەرۋەرلىك خاھىشى، ئىلاھىي ئىشق يولىدىكى جۇنۇن سۈيەت مەردانىلىقى ئەكس ئەتكەن. «مەبدەئى نۇر» شائىرنىڭ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى شەرھلەشكە بېغىشلانغان ئەسىرى بولۇپ، شائىر بۇ ئەسىرىدە ئۆزى بالا چېغىدىلا مەھلىيا بولغان مەشھۇر شائىر جالالىددىن رۇمىنىڭ مەسنەۋىلىرىنى ئىزاھلاپ، شەرھى يېزىش بىلەن بىرگە، ئۆزىمۇ ئىسقا - ئىسقا ھېكايەتلەرنى ئىستۇرۇش ئارقىلىق تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىي تەلىماتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن.

مەشرەپ تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغان- لىقى، ھەتتا ئۇنىڭ دىۋانى نەشر قىلىنمىغانلىقى ياكى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى بىر تەرەپلىمە چۈشىنىلگەنلىكى ئۈچۈنمۇ، مەشرەپ ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسمەن تەتقىقاتلاردا ئاز بولمىغان مۇجمەللىكلەر، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىدىيىسىنى، ئىجادىيىتىنى ئۇنىڭ ئىدىيىۋى زېمىنىدىن ئاجرىتىپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق مەشرەپ ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان خۇلاسىلەرنى چىقىرىدىغان، ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى ئىلاھىي ئىشق ئىستىكى ئەكس ئەتكەن مىسرالارنى دۇنياۋى مۇھەببەت تەسۋىرلىرى سۈپىتىدە تەلقىن قىلىپ، بۇلارنى شائىرنىڭ ئىدىيىسىگە ماس بولمىغان

قاراشلارنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە كۆرسىتىدىغان بىر تەرەپلىمە خاھىشلار ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېنىق ئېيتىش كېرەككى، «مەشرەپ شېئىرىيىتىنىڭ غايىۋى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي زېمىنى تەسەۋۋۇپ». ① ئۇنى بۇ زېمىندىن ئايرىپ تۇرۇپ ھەقىقىي يوسۇندا چۈشىنىش، تەنقىد قىلىش، مەشرەپنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى تولۇق يورۇتۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

دۇرۇس، مەشرەپ مۇتەئەسسىپ موللىلارنى، زاھىت - سوپىلارنى، رىياكار شەيخ - ئىشانلارنى، مەسچىت - خانىقاھلارنى سۆكىدۇ. مەي (بادە)، مەيخانىنى مەسچىتتىن، نامازدىن ئۈستۈن قويىدۇ. جانان بىلەن مەي بولمىسا جەننەتكىمۇ، ھەتتا كەئبىگىمۇ بارمايدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. بۇنىڭدىن بىلەن مەشرەپنى دىنغا قارشى تۇرغان، دىننى سۆكۈپ قامچىلىغان، خۇداسىزلىق خاھىشىنى ئىپادىلىگەن دېگىلى بولامدۇ؟

ۋەھالەنكى، مەشرەپ شېئىرىيىتىدىكى بۇنىڭغا ئوخشاش مەزمۇنلار يالغۇز مەشرەپ ياكى نەۋائىغىلا خاس بولماستىن، بەلكى بارلىق مۇتەسەۋۋۇپ شائىرلار ئۈچۈن، شۇنداقلا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بارلىق كلاسسىك شائىرلار ئۈچۈن ئورتاق ھەم ئومۇمىي بولغان مەزمۇنلاردۇر. بۇنداق مەزمۇنلار جالالىددىن رۇمى، پەريىددىن ئەتتار، شەيخ سانائى، شەيخ سەئدى، ھافىز شىرازى، نىزامىددىن گەنجەۋى، خۇسراۋ دەھلەۋى، ئۆمەر ھەييام، ئابدۇللا رۇداكى، ئابدۇللا ئەنسارى، مىرزابەدىل، فۇزۇلى ۋە باشقا بۇيۇك شائىرلارنىڭ شېئىرىيىتىدە ناھايىتىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇ مەزمۇنلار تەسەۋۋۇپتىكى رابىئەتۇل ئادەۋىيەدىن باشلانغان ۋە تەرەققىي قىلىپ تەسەۋۋۇپنىڭ ئەبۇ يەزىد بەستامى، جۇنەيد باغدادى، مەنسۇرھەللاجىغا ئوخشاش يىرىك سىمالىرى بىلەن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ئىلاھىي ئىشق قارىشىنىڭ ھەم تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدىكى مەۋجۇدىيەت قارىشى، ئىنسان قارىشى ھەققىدىكى ئاساسىي ئىدىيىلەرنىڭ ئىپادىلىرى ئىدى. دەل ئاشۇ تەسەۋۋۇپ قاراشلىرى تۇپەيلىدىن بەستامى ئۆز شەھرىدىن قوغلانىدى، ھەللاجى دارغا ئېسىلدى. ئۇلۇغ ئەزىربەيجان شائىرى ئىمادىددىن نەسىمىنىڭ تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسى سويۇلدى، باباراھىم مەشرەپمۇ ھەللاجىغا ئوخشاش پاجىئەگە دۇچار بولدى. ئۇنىڭ دارغا ئېسىلىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبىمۇ مۇتەئەسسىپ موللىلار تەرىپىدىن «دىنسىز كاپىر» دەپ ئەيىبلەنگەنلىكىدىن ئىدى.

ئەپسۇس، ئىلمىي تەتقىقاتلاردىمۇ مەشرەپ شېئىرلىرىدا «خۇداسىزلىق خاھىشىنى ئىپادىلىگەن، دىننى پاش قىلغان مەزمۇنلار بار» دېگەنگە ئوخشاش مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا ۋە ئۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك مىسرالار مىسال - دەلىل قىلىپ كۆرسىتىلمەكتە:

«بۇ تەنى خاكنىۋ روھىي راۋاننى نەقىلاي؟
بولمىسا قاشىمدە جانان بۇ جەھاننى نەقىلاي؟
يارسىز ھەم بادەسىز مەككىگە بارماق نەكېرەك،
قالغان ئىبراھىمدىن ئۆل ئەسكى دۇكاننى نەقىلاي؟
ئورايىنمۇ باشىمە سەككىز بىمشۇ دەۋزەخنى،
بولمەسە ۋەسلى ماڭا ئىككى جەھاننى نەقىلاي؟
زەررەئى نۇرى قۇياشىدەك بۇجەھان ئىچرە تامام،
ئاشكارە بولمەسە سىرى نىھاننى نەقىلاي؟
ئەرشنىڭ كۈنگىراسىن ئۇستىغە قويدۇم ئاياغىم،
لامەكاندىن خەبەر ئالدىم، بول مەكاننى نەقىلاي؟»

بۇ غەزەلنى «ئاتېئىستىك خاھىش» ئەكس ئەتكەن غەزەل دەپ تەھلىل قىلىش توغرا بولامدۇ؟ مەشرەپنى ھەققەتەنمۇ «خۇداسىزلىق خاھىشى» نى ئىپادىلىمەكچى بولغان دېيىشكە بولامدۇ؟

ھالبۇكى، شېئىردا ئىپادىلەنگەن ئەسلى مەنە تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە، يەنى ئۇنىڭدا خۇداسىزلىق خاھىشى ئەمەس، بەلكى خۇداغا بولغان ساداقەتمەنلىك ئىپادىلەنگەن. بۇنى غەزەلنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدا شائىر شۇنچە ئېنىق قىلىپ «لامەكاندىن خەبەر ئالدىم، بول مەكاندا نەقىلاي؟» دەپ يازغان.

«لامەكان» سۆزىنىڭ مەنىسى «ماكانسىز،

ماكانى يوق» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ سۆز كۆپىنچە «ئەبەدىي، چەكسىز، چېكىنسىز» دېگەن مەنىلەردىكى «لامىيەزەل» ياكى «لايەزەل» سۆزى بىلەن بىرلىكتە ئاللانىڭ سۈپەتنى ئورنىدا، يەنى ئاللانىڭ مۇئەييەن زامان ۋە ماكاندا بولمايدىغان لىنقىغا قارىتا قوللىنىلىدۇ. مەشرەپنىڭ بۇ مىسرا سىدىكى «لامەكان» دېگەن سۆز دەل ئاللاغا قارىتىلغان بولۇپ، شائىر، «جاياندىن يەنىنى ئاللادىن خەبەر كەلدى، بۇ ماكاندا نېمە قىلىمەن» دېمەكچى.

ئەمما يەسەۋىمۇ ھېكمەتلىرىدە ئۆزىنىڭ لامەكاندا ھەقتىن ساۋاق ئالغانلىقىنى بايان قىلىپ كۆپلىگەن ھېكمەتلەرنى ئېيتقانىدى. تۆۋەندىكى شېئىرنى شۇ ھېكمەتلەرنىڭ بىر مىسالى سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

«كۆڭۈل كۆزى يارۇتمايىن تائەت قىلسە،
دەرگاھىغا مەقبۇل ئىمەس بىلدىم مانا.
ھەققەتدە بۇ سۆزلەرنى پاك ئورگانىپ،
لامەكاندا ھەقتىن ساباق ئالدىم مانا.

ئىشق مەقامى تۇرلۇك مەقام ئەقلىڭ يېتمەس،
باشدىن ئاياغ جەبرۇ جەپا مېھنەت كېتمەس،
مەلامەتلەر، ئىھانەتلەر قىلسا تۆتمەس،
لامەكاندا ھەقتىن ساباق ئالدىم مانا.

ئىشق بالاسى باشقا تۇشسە نالان قىلۇر،
ئەقلىڭ ئالنى بىھۇش قىلىپ ھەيران قىلۇر،
كۆڭۈل كۆزى ئاچىلغان سوڭ گىريان قىلۇر،
لامەكاندا ھەقتىن سەباق ئالدىم مانا.»

مەشرەپ غەزىلىدىكى «لامەكان» دېگەن سۆز مانا شۇ يەسەۋى «سەباق ئالغان» لامەكان ئىدى. خۇددى يەسەۋىنىڭ لامەكاندا «كۆڭۈل كۆزى يارۇتماستىن تائەت قىلسە، دەرگاھىغا مەقبۇل ئېمەس بىلدىم مانا» دېگەن مىسرالىرىدا قارىغۇلارچە دورامچىلىق قىلىپ ئىبادەت قىلىشنىڭ ئاللاغىمۇ ماقۇل كەلمەيدىغانلىقىنى ھەققىدە «سەباق ئالغان» لىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىگە ئوخشاش، مەشرەپمۇ بۇنداق «سەباق لاردىن «خەبەر» ئالغان بولسا ئەجەب ئەمەس. شائىر ئۆز غەزىلىدە كەئىبەگە بارماسلىقنى تەرغىب قىلماقچى ئەمەس، بەلكى ئۇ كەئىبەگە ئىخلاس بىلەن، ھەقنى كۆرىدىغان «قەلب كۆزى» بىلەن بېرىش كېرەكلىكىنى، بولمىسا ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدىغانلىقىنى تەرغىب قىلماقچى. بۇنداق ئىدىيە نەۋائىنىڭ غەزەللىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇ:

«سەجدەقىلماق نېمىتاخاۋۇتكەئىبەياخود
بۇتقەكتىم،
قاش مېھرابى قايان، قىلسام سۇجۇد
ئۇتروۇدەدۇر.»

دېگەن مىسرالىرى بىلەن كەئىبەگە بېرىشنى ئىنكار قىلماقچىمۇ؟ بۇنداق مىسرالارغا قاراپ نەۋائىنى «دىنسىز» «خۇداسىز» دېگىلى بولامدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، ئۇلار پەقەت ئىبادەتنى چىن دىلىدىن قىلىشنى، رىياكارلىق قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلغان.

شۇنى بىلىش كېرەككى، مەشرەپ دۇنيا قارىشىنىڭ ئىدىيىسىنىڭ زېمىنى — تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى گۈمانىستىك روھقا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدىكى ئىنسان چۈشەنچىسى، مەۋجۇدىيەت قارىشىنىڭ ئاساسى بولغان «ۋەھدەتى ۋۇجۇد» («بارلىقنىڭ بىرلىكى») كۆز قارىشى يوشۇرۇنغان. ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە خۇددى جالالىددىن رۇمىنىڭكىگە ئوخشاش «ئىشق» كۆز قارىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇمى ئىشق شەيئىلەرنىڭ بىردىنبىر ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئىشق بولمىسا دۇنيا بولمايدۇ، ئىشق بارلىق ئىنسانلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ، توقۇنۇشلارنى توگىتىدىغان كۈچ دەپ قارىغان. بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىمۇ ئۇ ئىشقنىڭ بىلىشتىكى رولىنى (يەنى ھېسسىي بىلىشنىڭ رولىنى) يۇقىرى ئورۇندا قويىدۇ. ھەتتا ئۇ شېئىرلىرىدا:

«ئىشق بىزگە رەھنامە، راۋانلىمىزدۇر،

پەرى ئىشق دۇغاسىدۇر، ئىشق ئانىمىزدۇر.»
دەپ يېزىپ، ئۆزىنى ئانا ئەمەس، بەلكى ئىشق
(مۇھەببەت) تۇغقان دەيدۇ. شۇڭا جالالىددىن
رۇمى ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرى ئۆزلىرىنى سوپى
ئەمەس، بەلكى ئاشىق دەپ ئاتاشقانىدى.
مەشرەپمۇ ۋۇجۇدى «ھەق سۆيگۈسى» بىلەن
تولغان «دىدار تەلەپ» ئاشىق شائىر. شۇڭا ئۇ
غەزەللىرىدە:

«باشىمغا مىڭ بالا كەلسە تىلەرمەن ۋەسلىنى
زاھىد،
باشىم كەسسەڭ تەيارىم يوق دېگەن دىدارە
مەشرەپمەن.
.....
كۆكۈلدە زەررىچە دۇنيانىڭ مېھرى بولماس
مەندە،
سېنى دەپ ئىككى ئالەمدىن كېچىپ بىزارە
مەشرەپمەن.»

دەپ يازسا، نەۋائىمۇ:

«ئەي نەۋائى ئىككى ئالەمدىن كېچىپ تاپتىم
ۋىسال،
بۇ ئىككى بۇتخانەدىن بولمىش بۇ يولدا ئافەتىم.»

دەپ يازغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇنداق
«ئىلاھىي ئىشق» بىلەن مەست بولغان «دىدار
تەلەپ» ئاشىقلارنىڭ دىلىدا ۋىسالدىن ئۆزگە
خىيال، ئەندىشە بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇلارنىڭ
«جەننەتكىمۇ نەزەر سالمايدىغان»، «دوزاخقىمۇ
پىسەنت قىلمايدىغان»، «چىن ئاشىقلار»
ئىكەنلىكىنى، زاھىتلارنى رىياكار (ئىككى
يۈزلىمچى) دەپ قارايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇپ
پەلسەپىسى ھەققىدە ئەتراپلىقراق چۈشەنچە ھاسىل
قىلساقلا بىلۇالالايمىز. شۇڭا مەشرەپنىڭ
يۇقىرىدىكى غەزەللىرىگە، ياكى باشقا شائىرلارنىڭ
قاراپ، مەشرەپنىڭ ئىدىيىسى «ئاتېئىستىك
خاھىشقا» ئىگە دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش شائىرنىڭ
ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئەپسۇسكى، مەشرەپنىڭ:

«دۇنيانى كېلىپ لايغە بىلمەي پاتا قالدىم،
دەرمان يوقىدىن نەچچە ئېغىز سۆز قاتا قالدىم.
كۆردۈم مەن ئانى دۇشمەن روھى تەن ئىكەندۇر،
«لا» ئوقى بىلەن ئىككى كۆزىغە ئاتەقالدىم.»

دېگەن شېئىرغا پېرىلگەن ئىزاھتىمۇ يۇقىرىقىدەك
تەھلىللەرنى ئۇچرىتىمىز: «لا» — يوق دېگەن
مەنىدە، بۇ مىسرا ئارقىلىق شائىر ناھايىتى نازۇك
بىر پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ پىكىر شائىرنىڭ
خۇداسىزلىق خاھىشىنى كۆرسىتىدۇ.
روھانىيلارنىڭ مەشرەپنى «دەھرى» دەپ
ئەيىبلىشىگە سەۋەبچى بولغان شېئىرنىڭ بىرىمۇ
دەل ئەنە شۇ.②

بىز بۇ غەزەل ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشتىن
ئاۋۋال، غەزەلنىڭ داۋامىنى كۆرۈپ باقايلى:

«زاھىد ماڭا بىر شىشىدە مەي، ساڭا نامازلىك،
مىڭ تەقۋىنى بىر شىشەگە ساتا قالدىم.
ۋەھدەت مەيىنى پىرى مۇغان ئىلكىدىن ئىچتىم،
مەنسۇر كەبى دارغا باشىمنى ئاسا قالدىم.»

مەشرەپكە «ۋەھدەت مەيى» بەرگەن «پىرى مۇغان»
كىم؟ ئالدى بىلەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى
ئىزاھلايلى.

«پىر» — «ياشانغان، قېرى، بېتەكچى،
يولباشچى ...» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
«مۇغ» — (1) ئاتەشپەرەست، ئوتقا چوقۇنغۇچى؛
(2) مەيپۇرۇش، مەي ساتقۇچى دېگەندەك
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تەسەۋۋۇپتا ئاساسەن
كېيىنكى مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇپ
ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەردە «مۇغبەچە»
(مەيخانە خىزمەتچىسى)، «مۇغان» (مەيپۇرۇش)
ۋە «پىرى مۇغان» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچراپ
تۇرىدۇ.

«پىرى مۇغان» — مەيخانە باشلىقى، مەيخانە
خوجايىنى دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
مەلۇمكى، تەسەۋۋۇپتا مەي ئىلاھىي ئىشقنىڭ
رەمزى. شۇڭا تەسەۋۋۇپتىكى «پىرى مۇغان»
سۆزى — ئىلاھىي ئىشقا باشلايدىغان، ئىلاھىي
ئىشقا يېتىشتە ۋاستە بولىدىغان يول باشچى،
يېتەكلىگۈچى يەنى مۇرشىد دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ.

ئەمدى گەپنىڭ ئۇزۇنغا كەلسەك، مەشرەپكە «ۋەھدەت مەيى» بەرگەن «پىرى مۇغان» زادى كىم؟ بۇ سوئالغا ئەھمەد يەسەۋىنىڭ تۇۋەندىكىدەك شېئىرىدىن جاۋاب تاپالايمىز:

«پىرى مۇغان ھەق مۇستافا بىشەك بىلىك،
قايىدا بارساڭ ۋەسىتىن ئەيتىپ تارتىم قىلىك،
دۇرۇد ئەيتىپ مۇستافاغا ئۈممەت بولۇڭ،
ئول سەببىدىن ئاتەش ئۇچتە كىردىم يەرگە.»

يەسەۋى شۇنى دېمەكچىكى، پىرى مۇغان — ھەق مۇستافا، يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ھەققە ئېلىپ بارغۇچى يول باشچىسى. مەشرەپ بولسا «ۋەھدەت مەيى» (بىرلىك شارابى) نى پىرى مۇغان ئىلكىدىن ئىچكۈچى. دېمەك، «بىرلىك شارابىنى پەيغەمبەرنىڭ قولىدىن ئىچكەن» مەشرەپنى «ئاتېئىست» دېسەك ياكى «خۇداسىزلىق خاھىشى» نى ئىپادىلىگەن دېسەك، مەشرەپكە قۇۋال بولمايدۇ؟

ئەمدى مەشرەپنىڭ «نازۇك بىر پىكىرنى ئىپادىلىگەن» مىسرالىرىنىڭ مەنتىكە قايتايلى. بۇ تەسەۋۋۇپتىكى نەپسانىيەت چۈشەنچىسى بىلەن، قەلبىنى ھاۋايى - ھەۋەسلەردىن، نەپسانىيەتچىلىك بالاسىدىن تازىلاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك:

«دۇنياغا كېلىپ لايغە بىلمەي پاتا قالدىم،
كۆردۈم مەن ئانى دۈشمەنى روھى تەن
ئىكەندۇر،
«لا» ئوقى بىلە ئىككى كۆزىنى ئاتە قالدىم.»

دېگەن مىسرالاردا ھەق يولىغا ئىنتىلگەن، «ئىككى ئالەمنى قۇربان قىلغان» شائىر بۇ دۇنيانىڭ بىر پاتقاقلىق، ئىنسانىنى ھەقتىن يىراقلاشتۇرىدىغان لاي - پاتقاق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇ دۇنياغا كېلىپ ھەقىقە سادىق بولالماي، نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ لايغا پېتىپ قالغانلىقىنى، روھنىڭ دۈشمىنى تەن يەنى نەپسانىيەت ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى «يوق» قىلىش ئۈچۈن ئاتقانلىقىنى، يەنى نەپسىنى يەڭگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ، ھەرگىزمۇ «خۇدا يوق» دېگەن «نازۇك بىر پىكىرنى» ئىپادىلەۋاتقىنى يوق. ھەتتا مەشرەپنىڭ «ئانقەدەر دەريا بولۇپ مەن ئاسمانغا سىغمادىم، تاقى ئەرشۇ كۇرسىيۇ لەۋھى جەھانغا سىغمادىم.

» دەپ باشلانغان غەزىلىدىنمۇ ھېچقانداق «خۇداسىزلىق خاھىشى» چىقمايدۇ.

ئەگەر بىز تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىنى ۋە ئۇنىڭدىكى شېئىرىي تۈرلەر ھەققىدە چۈشەنچە ھاسىل قىلالىساقلا، بۇنىڭ تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىدىكى «دەۋرىييە» نىڭ ئۆزىنىڭكى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مەشرەپتىن نەچچە ھەسسە كۆچلۇك ۋە ئاشكارا ھالدا، ئالەم بىنا بولغاندىن تارتىپ يۇز بەرگەن بارلىق ۋەقە ھادىسىلەردە بار ئىدىم، بارلىق پەيغەمبەرلەر بىلەن بىللە ئىدىم، دەپ ھەزەل يازغان بۇيۇك تۈرك شائىرى يۇنۇس ئەمرانىڭ③ بۇ مەزمۇندىكى شېئىرلىرىنمۇ ھازىرغىچە مەيلى تۈركىيىدە بولسۇن، ياكى باشقا ئەللەردە يولسۇن، ھېچكىم «ئاتېئىستىك خاھىشىنىڭ ئىپادىلىرى» سۈپىتىدە تەلقىن قىلغىنى يوق. ھەتتا جالالىددىن رۇمىنىڭ:

«ئاياسىز جانچىكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھنى،
ئانى ئىزدەشكە ھاجەت يوق ئىلاھىي سىز، ئىلاھىي سىز.»

دېگەن مىسرالىرى ئۇچۇنمۇ ھېچكىم ئۇنى «ئۇچىغا چىققان دىنسىز» دەپ تەھلىل يۈرگۈزگىنى يوق ھەم ئۇنداق تەھلىل قىلغىنىمۇ بولمايدۇ.

ئەگەر شۇنداق ئۇزۇكى تەھلىل قىلىنسا، ئۇ ھالدا مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئاتېئىستلارنىڭ پېشۋاسى» دېيىشكە ئوغرا كېلىدۇ. شۇنداق بولىدىغان بولسا، ھەللاجنىڭ ئۆلۈمى ئۇچۇن قايغۇرۇپ قان يۇتقان ئەھمەد يەسەۋى، يۇنۇس ئەمرا ۋە باشقا ھەللاجنىڭ سادا قوشۇپ «مەنسۇر سۈپەت» بولغان كلاسسىكلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىدىيىسىدە «ئاتېئىستىك خاھىش» ئىپادىلەنگەن بولىمامدۇ؟ ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدە ھېچقاچان «ئاتېئىستىك خاھىش» ئىپادىلەنمىگەن.

ئوغرا، مەنسۇر ھەللاجى «ئەنەلھەق» ئۇچۇن دارغا ئېسىلدى. مەشرەپمۇ ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولدى. بۇلارنىڭ ئاساسلىق گۇناھى «كۇپۇرلۇق»، «دەھرىيلىك» ئىدى. شۇ «گۇناھلىرى» بىلەن دارغا ئېسىلغىنى، ئۇلۇمگە مەھكۇم قىلىنغىنى ئۇچۇنلا ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى «ئاتېئىستىك» ، «خۇداسىزلىق خاھىشى» نى ئىپادىلىگەن دەپ تەھلىل قىلىشمىز كېرەكمۇ؟

شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەككى، ھەر قانداق بىر دىن شۇ دىننىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزھەپ، گۇمپانىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇشى كىشىلەر ئادەت تۇسىنى ئالغان دىنىي ئەقىدىلىرىگە، دوگمىلىرىغا، مەنپەئىتىگە زىت

كېلىدىغان ھەرقانداق سۆز - ھەربىر تېنى، پائالىيەتنى «دەھرىيلىك، كۆپۈرلۈق، بىدئەتلىك» دەپ قارىلايدۇ ھەم بۇنداق سۆز - ھەرىكەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمايدۇ. شۇڭا بىز بۇ مەسىلىگە باھا بېرىشتە، ئۇنىڭ تاشقى ھادىسىلىرىگىلا قاراپ قالماستىن، بەلكى ئىچكى ماھىيىتىگە قارىشىمىز، ماھىيەتلىك تەرەپنى يورۇتۇپ بېرىشىمىز كېرەك.

تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىدىكىلەر گەرچە نۇرغۇن تەزىپلەردە ئەھلى سۈننەت ئەقىدىلىرىدىن خېلىلا چەتنىگەن، سىرتقى ئىپادىلىنىش جەھەتتە ئەھلى سۈننەت ئەقىدىلىرىگە زىت كېلىدىغان قاراشلارنى، پىكىرلەرنى مەيدانغا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ بۇ پىكىر - قاراشلىرى يەنىلا خۇدانىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى، ئۇلۇغلۇقىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتىنلا ئىبارەت، خالاس.

مەلۇمكى، ئاتېئىزم ھەرقانداق دىن، ئىلاھقا قارشى تۇرىدۇ. ھەرقانداق بىر ئىلاھىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدۇ. «ئاتېئىست» مانا شۇ خۇداسىزلىق تەلىماتىنىڭ ياقىلىغۇچىسى، تەرەپدارلىرىدىن ئىبارەت. تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىدىكىلەر بولسا ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئۇسۇلى، ئۆزىگە خاس شەكىللەر، سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق بىردىنبىر ھەقىقىي بارلىقنىڭ خۇدا ئىكەنلىكىنى دەلىللەشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ زېمىنى دىن بولۇپ، ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىسىدە ئاللا تۇرىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىجاد قىلىپ، تەسەۋۋۇپنىڭ ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئۇسۇللىرى، سىمۋوللىرى ئارقىلىق خۇداغا بولغان ئىنتىلىشتى ئىپادىلىگەن، ئەسلى ھەقىقىي بارلىقنىڭ يېگانە ئاللا ئىكەنلىكىنى ئىدىيىۋى مەزمۇن قىلغان بەزى ئەسەرلەر ۋە شائىرلارنىڭ ئىدىيىسى ئۇستىدە تەھلىل ئېلىپ بارغاندا، بۇ پىكىرلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەسىگە ئەھمىيەتسىز قاراپ، شائىرلارنىڭ شۇ ئوبرازىدا ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان خۇلاسىلەرنى، تەھلىللەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، بىزنىڭچە، ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس.

مەشرەپنىڭ ئىدىيىسىنى، ئىجادىيىتىنى ئۇنىڭ ئىدىيىۋى زېمىنىدىن ئايرىپ تۇرۇپ توغرا تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغىلى بولمايدۇ. مۇزىتى كەلگەندە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەشرەپنىڭ ئاپئاق خوجا تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى، «شەيتانغا دەرس بېرىدىغان» سوپى، ئىشانلار، زاھىتلارنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەنلىكى ئۈنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن تەسەۋۋۇپتىن يىراقلاپ، ئۆزۈل - كېسىل چەك - چېگرا ئايرىغانلىقىدىن دېرەك بېرەيدۇ. شائىر ئىدىيە جەھەتتىن ئۆمۈر بويى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىجاد قىلغان. بۇنى مەشرەپنىڭ شېئىرلىرى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ ئىدىيىسىدە ئىزچىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان ئىدىيىۋى يۆنىلىش تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى بولغان. بۇ نۇقتىنى ئېتىبارغا ئالماستىن، مەشرەپنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى، ئىدىيىسىنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىش قېيىن.

شۇڭا، مەيلى مەشرەپ ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا بولسۇن، ياكى ئىدىيىسىدە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن باشقا مۇتەپەككۇر شائىرلارنىڭ ئىدىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا بولسۇن، ئالدى بىلەن تەسەۋۋۇپنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي تەلىماتلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ ئاندىن تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ بۇرچىمىز ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدە بولمىغان نەرسىلەرنى ئۇلارغا زورلاپ تېڭىش ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ماھىيەتلىك تەرەپنى يورۇتۇپ بېرىشتىن ئىبارەت، ئەلۋەتتە.

بىز بۇ ماقالىدە، مەشرەپنىڭ پۈتۈن ئىدىيىسىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئەمەس، بەلكى مەشرەپ ئۇستىدىكى تەتقىقاتلارنى، تەھلىللەردە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلەرگە ياندىشىپ ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزدۇق. مەشرەپ تېخى ئەتراپلىق ئۆگىنىلمىگەن، تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغان شائىر. شۇڭا بۇ ھەقتە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① ئىبراھىم ھەققۇلۇ: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 170-بەت.

② «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدەبىلىرى» (توزگۈچى قادىر ئەكبەر)، 1989 - يىل، ئۈرۈمچى، 52 - بەت.

③ دوكتور فۇئاد كوپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتىدا ئىلىك مۇتەسەۋۋۇپلار»، 1991 - يىل، ئەنقەرە (7 - نەشرى)، 325 - بەت.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەد ھاجى

پەرغانە خانلىقى توغرىسىدا

چىمەن نەجمىدىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا، پەرغانە خانلىقىنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي تارىخى، ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

1. پەرغانە خانلىقىنىڭ نامى ۋە ئورنى توغرىسىدا

پەرغانە ئۆزبېكىستاننىڭ شەرقىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ پەرغانە رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، قاتناش ۋە مەدەنىيەت مەركىزى. جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتە، بۇ پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا، ئالاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. پەرغانە ئويمانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ تۆت تەرىپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان. قەدىمكى پەرغانە دۆلىتى دەل مانا شۇ پەرغانە ئويمانلىقىدا بارلىققا كەلگەن.

2. پەرغانە خانلىقىنىڭ قىسقىچە سىياسىي - ئىجتىمائىي تارىخى توغرىسىدا

پەرغانە خانلىقىنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي تارىخىغا ئائىت يازما خاتىرىلەر ئەڭ دەسلەپتە مەشھۇر جۇڭگو تارىخچىسى سىماچېەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر» دە ئۇچرايدۇ. «پەرغانە خەن خاندانلىقىدىن ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ھونلارنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، خەن خاندانلىقىنىڭ دەل غەربىگە توغرا كېلىدۇ. پەرغانىلىقلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى چىقىرىدىكەن. ئۇلاردا ئوبدان ئات كۆپ بولۇپ، بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى تۇلپار ئاتلاردىن كېلىدۇ. بەدىنىدىن قىزىل تەر تەپچىپ تۇرىدىكەن. شەھەر، قورغان، ئۆي - ئىمارەتلىرى بار ئىكەن، چوڭ - كىچىك 70 تىن ئوشۇق شەھەر قازايدىكەن. بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بار ئىكەن. بۇ دۆلەتتە، ئەسكەرلەر ئوقيا، نەيزە ئىشلىتىدىكەن. ئۇلار ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدىكەن. شىمالىدا كانگا، غەربتىدە چوڭ ياۋچى، غەربىي جەنۇبىدا باكتېرىيە، شەرقىي شىمالىدا ئۈيسۈن، شەرقىدە دەندان ئۆيلۈك، ئۇدۇن (خوتەن) بار ئىكەن». ①

«ئۈيسۈن پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن چارۋىچى ئەل ئىكەن». ②

«كانگا پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن چارۋىچى ئەل ئىكەن». ③

«ئۇلۇغ ياۋچىلار پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئىككى - ئۈچ مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىدا باكتېرىيە، غەربىدە ئارشاك،

شمالىدا كانگا بار ئىكەن». ④

دېمەك، «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى پەرغانە ئېلى كونترول قىلغان زېمىن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تارىم مەنبەدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، چوڭ - كىچىك 70 تىن ئارتۇق شەھىرى، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بولغان. پەرغانە خاقانلىقىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار بەنگۈنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىمۇ خېلى سەھىپىنى ئىگىلىگەن.

«پەرغانە خانلىقى، مەركىزى كاسان شەھىرى، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 12 مىڭ 550 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 60 مىڭ تۆتۈن، 500 مىڭ كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليق 60 مىڭ نەپەر، بىر نائېپخان، بىر يارەمچى خانى بار ئىكەن. پەرغانىنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4031 چاقىرىم، شىمالىدىن كانگانىڭ پىتېخەن شەھىرىگە 1510 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن ئۇلۇغ توخرىيلار خاندانلىقىغا 690 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمال تەرىپى كانگا، غەربىي جەنۇب تەرىپى ئۇلۇغ توخرىيلار خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ، پەرغانە خانلىقىنىڭ يېرى ۋە ئېقلىمى، بايلىقى، ئۆرپ - ئادىتى ئۇلۇغ توخرىيلار ۋە ئارشاك بىلەن ئوخشاش. پەرغانىدىن ئۈزۈم شارابى چىقىدۇ، بايلار 10 مىڭ كۈپتىن كۆپرەك مىقدارىدا شاراب ساقلايدىكەن. بۇ شارابلار بىرنەچچە ئون يىل تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدىكەن، پەرغانىلىقلار شارابخۇمار كېلىدۇ، ئاتلىرى بېدە يەيدۇ».

«پەرغانە خانلىقىدا 70 تىن ئارتۇق شەھەر بار. ئېسىل ئاتلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ ئاتلاردىن قان-تەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئاتلارنىڭ ئەسلى نەسلى تۇلپار ئىكەن». ⑤

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا قەدىمكى پەرغانە ئېلىنىڭ ئىجتىمائىيىتىدىن مول ئۇچۇر - مەلۇمات بېرىدىغان يىپ ئۇچلىرى بار. بىرىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى كاسان شەھىرى. بۇ شەھەر ئەمەلىيەتتە ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى نەمەنگەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى كاسانساي دېگەن يەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىنىڭ ئاھالىسى ۋە ئەسكىرىي كۈچى كۆپ، بىر نائېپخان، بىر يارەمچى خانى بار. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بىر قۇدرەتلىك خانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىنىڭ يېرى كەڭ، ئىقلىمى مۆتىدىل، بايلىقى مول. تۆتىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىدا ئۈزۈمچىلىك ۋە ئۈزۈم شارابى چىقىرىش ھۈنىرى تەرەققىي قىلغان. بەشىنچىدىن، پەرغانە ئېلىنىڭ ئات - تۇلپارلىرى داڭلىق بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە خەن خانلىقىنى مەھلىيا قىلغان. ئالتىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىنىڭ دائىرىسىدە 70 شەھەر بار بولۇپ، شەھەر قەلئەچىلىك مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان. يەتتىنچىدىن، پەرغانە خانلىقىنىڭ تىلى ئۇلۇغ توخرىيلار ۋە ئارشاكلارنىڭ تىلى بىلەن يەرقلىنىدىغان بولسىمۇ، ئۇلار بىر - بىرىنىڭ زۇۋانى - تىللىرىنى ئۇقۇشىدۇ. خۇددى «تارىخىي خاتىرىلەر»دە ئېيتىلغاندەك، «پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاكقىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن بىردەك ئىدى. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ گېپىنى ئۇقۇشاتتى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئادەملىرى ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەرچىلىككە ماھىر ئىدى. تىجارەتتە يېپتىن - يىڭنىسىغىچە ھېسابلىشاتتى. ئادەتتە ئاياللارنى قەدىرلەيتتى. ئەرلەرى ئاياللارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى». ⑥ يۇقىرىدىكى بايانلار قەدىمكى پەرغانە دۆلىتىنىڭ كەڭ مەنزىرىسى بىلەن ئىجتىمائىي تۈرمۇش شارائىتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ.

3. پەرغانە خانلىقىنىڭ مەركىزى توغرىسىدا

پەرغانە خانلىقىنىڭ مەركىزى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار بار. تارىخىي ماتېرىياللارغا

ئاساسەن، پەرغانە خانلىقىنىڭ مەركىزىنى كاسان شەھىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ، بۇنىڭ ئاساسلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە، پەرغانە بىلەن ئۇنىڭ قوشنىلىرى ئۈيسۈن، كانگا، ئۇلۇغ توخرىي قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئارىلىقى 2000 چاقىرىمچە كېلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن قارىغاندا پەرغانىنىڭ سىياسىي مەركىزى بولغان كاسان شەھىرىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونىغا جايلاشقانلىقى ئېنىق. خوجەندنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنىغا قارىغاندا، كاسان شەھىرى بۇ خىل ئەھۋالغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ.

(2) «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت سايا‌ھەت خاتىرىسى» 1 - جىلدتا: «ساكتۇر تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ئىسسىقكۆلگە ۋە شاشقىچە يارغىلى بولىدۇ. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 2100 چاقىرىم كېلىدۇ». «ساكتۇر تاغ ئېغىزىدىن ئىسسىقكۆلگىچە 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلەتتى» دېيىلگەن. دېمەك، ئىسسىقكۆل بىلەن شاش، يەنى بۈگۈنكى تاشكەنتنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 2100 چاقىرىم (ياكى 2200 چاقىرىم) بولۇپ، بۇنىڭدىن 400 چاقىرىمنى ئېلىۋەتكەندە 1700 ياكى 1800 چاقىرىم قالىدۇ. ئىسسىقكۆل بىلەن قىزىل قورغان شەھىرىنىڭ ئارىلىقىنى 500 — 600 چاقىرىم دەپ ھېسابلاپ، ⑦ 1800 چاقىرىمغا 600 چاقىرىمنى قوشۇپ ھېسابلىساق، 2400 چاقىرىم بولىدۇ. (بۇ شاش بىلەن قىزىل قورغان شەھىرىنىڭ ئارىلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە. جېنگىز مۇداپىئەسى قامۇسى» دا: «پەرغانە دۆلىتىنىڭ يەنە بىر نامى پەرغان (汗判) بولۇپ، پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 500 چاقىرىم ماڭغاندا شاش ئېلىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «شاشتىن خوجەندكىچە 200 چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن. ئۇنداق بولسا 2400 چاقىرىمدىن 500 چاقىرىمنى ئېلىۋەتسەك، 1900 چاقىرىم قالىدۇ، ياكى 2400 چاقىرىمدىن 200 چاقىرىمنى ئېلىۋەتسەك، 2200 چاقىرىم قالىدۇ. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دىكى «ئۇيسۇنلار پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 2000 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە» دېيىلگەن خاتىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئالدىنقىسىنىڭ چاقىرىم سانى تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ.

(3) گۈيشەن (贵山) نىڭ خوجەند (Khojend) نىڭ تەلەپپۇزى دەپ قاراش، مېنىڭچە، Kasan غا قارىغاندا ئانچە يېقىن كېلىپ كەتمەيدۇ.

«سۇينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «پەرغانە دۆلىتى مەركىزىي كۆكئارتنىڭ غەربىي تەرىپىگە 500 چاقىرىمدىن يىراقراق يەردە، قەدىمدە كوسو دۆلىتى (国搜) دەپ ئاتىلاتتى» دېيىلگەن. بۇ دەل پەرغانە دۆلىتىنىڭ مەركىزى كاسان (Kasan) شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى خەنزۇچە تەلەپپۇزدىكى «搜渠» دىكى «搜» خېتى، ئېنىقكى «سان» (san) بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. كاسان (Kasan) يەنە «خەنىنامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر» دە گۈيشەن (贵山)، «يېڭى تاڭنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە قېسەي (塞渴)، «غەربكە سايا‌ھەت» دە كېشەن (可伞)، «يۈەن تارىخى. غەربىي شىمال يەرلىك جايلىرى خاتىرىسى» دە كېسەن (柯散) دەپ يېزىلغان. ⑧ قەدىمكى يەر نامىلىرىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن مۇلاھىزە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدە ئوخشاشلىق بار، يەنى S تەلەپپۇز قىلىنغاندىمۇ X بىلەن ئوخشاش بولغان، يۇقىرىقى قانۇنىيەتكە ئاساسلانغاندا، Khojend ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە جۇجەنتى (提俱) دەپ يېزىلغان. «غەربكە سايا‌ھەت» تە، «كۇجەن» (盖苦) دەپ يېزىلغان. «يۈەن تارىخى. غەربىي شىمال يەرلىك جايلىرى خاتىرىسى» دە «ۋۇجەن» (毡忽) دەپ يېزىلغان⑨ بولۇپ، Z تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بىلەن ئوخشاش بولغان گۈيشەننى

S، X ياكى Z، j بىلەن ئۆزئارا سېلىشتۇرساق، ئالدىنقىسىنىڭ تەلەپپۇزى بىر قەدەر يېقىن كېلىدۇ.

(4) «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە: «ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلىنى پەرغانىگە يۈرۈش قىلغاندا، بۇيرۇق بويىچە 50 نەپەردىن ئارتۇق چېرىكچى بەگ چاقىرتىلغان ئىدى. پەرغانىنىڭ پايتەختىدە قۇدۇق يوق بولۇپ، ئۇلار پۇتۇنلەي شەھەر سىرتىدىن ئېقىپ كېلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلىنەتتى. شۇڭا خەن خاقانلىقى سۇ ئىشچىلىرىنى ئۆزىتىپ، شەھەر ئىچىدىكى سۇ يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، شەھەر دىكىلەرنى سۇسىز قالدۇردى. پەرغانە ئەندىشە ۋە باش قېتىنچىلىق ئىچىدە قالدى» ⑩ دېيىلگەن. ئەكسىچە، خوجەند Khojend سىر دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان، شۇڭا سۇ يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ پەرغانىنى ئەندىشە ۋە باش قېتىنچىلىق ئىچىگە سېلىش مۇمكىن ئەمەس. جۇغراپىيىلىك ئۇرۇن جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، لى گۇاڭلىنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سىر دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدىن شەكىللەنگەن كىچىك دەريالارنىڭ سۇ مەنبەلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، شەھەر دىكىلەرنى سۇسىز قالدۇرۇپ مۇھاسىرە قىلماقچى بولغانلىقى ئەينى ئەھۋالغا ئۇيغۇنراق كېلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، گۇيشەن (贵山) شەھىرىنىڭ كاسان (Kasan) شەھىرى ئىكەنلىكى ئېنىق. دېمەك، پەرغانىنىڭ مەركىزىنى كاسان شەھىرى دەپ ھۆكۈم قىلساق، بۇنىڭدىن كانگانىڭ مەركىزى پىتىيەن (卑阗) شەھىرىنىڭ كاسان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا 1500 چاقىرىمدىن 2000 چاقىرىمغىچە كېلىدىغانلىقىنى، كۆرۈڭلۈشقا بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، پىتىيەن شەھىرىنى تۈركىستان (Turkstan) ئەتراپلىرىدا دېسەك مۇۋاپىق بولىدۇ.

كانگانىڭ شەرقىي چېگرىسى تالاس دەرياسىنىڭ شەرقىدە ئىدى. «خەنناما: چىنتاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا: «چىچى تەڭرىقۇت ... كانگا خانىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىدى. كانگا خانىنىڭ قىزى، بەگلىرى ۋە بىرنەچچە يۈز پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنىڭ پۇت - قوللىرىنى كېسىپ، دۇلا (都剌水) دەرياسىغا تاشلىدى» ⑪ دېيىلگەن. بۇ يەردىكى دۇلا دەرياسى تالاس دەرياسى ئىدى.

«غەربىي يۇرتلىق مەلۇمات تەزكىرىسى» 4- جىلد «ئىلى يولى» بابىدىمۇ كانگانىڭ شەرقىي چېگرىسى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلۇپ، تالاس دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا پەرغانە بىلەن تۇتۇشىدۇ» ⑫ دېيىلگەن. دېمەك، بۇمۇ دەل پەرغانىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ.

پەرغانىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسى «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنناما» دە تىلغا ئېلىنمىغان. ئەمما «قانۇنلار. چېگرا مۇداپىئەسى قامۇسى» دا: «شاش، ئىلى ... مەركىزى جېشى (柘析) ... دائىرىسى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. بۇ يەر خەن دەۋرىدىكى پەرغانىنىڭ شىمالىي ياقىسىغا توغرا كېلىدۇ» دېيىلگەن.

فىلىك چېكىنىشىنىڭ «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ Tashkend دېگەن تارمىقىدا: «قەدىمكى نامى chaj شاش، 〈ۋېينامە〉 دە جېشى (者舌) دەپ ئاتالغان، 〈سۇيىنامە〉 دە شاش ئېلىنىڭ مەركىزى Binkath دەپ ئاتالغان، 〈غەربىي يۇرت خاتىرىسى〉 دە خېشى (赭时) دەپ ئاتالغان، «سەپەر خاتىرىلىرى» دە بۇ ئەلنىڭ بىر نامى خېجى (赭支) دەپ ئاتالسا، يەنە بىر نامى داۋەن (大宛) دەپ ئاتالغان، چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تاشكەنت (千塔什) دەپ ئاتالغان» دەيدۇ. ⑬ بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەن دەۋرىدىكى پەرغانىنىڭ چېگرىسى تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە يېتىپ باراتتى. بۇ توغرىدا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «قازاق تارىخى» دېگەن ئەسەردە: «تاشكەنت ئويمانلىقىدىكى بىرقانچە كىچىك قەبىلىلەرمۇ كانگا قەبىلىسىگە قاتناشقان» ⑭ دەپ يېزىلغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە، «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: «سوتېرشانا (那都沙)، يەنى Ura—tupe خەن دەۋرىدىكى پەرغانە ئېلىدۇر»⑮ دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەن دەۋرىدىكى پەرغانە دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسى تاشكەنتتىن تارتىپ Ura—tupe گىچە يارايتتى.

پەرغانىنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىسى ئۇلۇغ توخرىيلار ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ «ئۇلۇغ توخرىيلار خانلىقى» تارمىقىدا: «ئۇلۇغ توخرىيلار ئەسلىدە كۆچمەن خانلىق بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھونلارنىكىگە بىلەن ئوخشاش ... پاكىتىرىيە خانلىقىدا چوڭ ھۆكۈمدار يوق. شەھەرلەر كىچىك خانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا، خەلقى ئاجىز بولۇپ، ئۇرۇشتىن قورقاقچا، ئۇلۇغ توخرىيلار كۆچۈپ كېلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى»⑯ دېيىلگەن.

ئۇلۇغ توخرىيلار پۈتكۈل پاكىتىرىيىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، «پاكىتىرىيە بەش يابغۇلۇققا بۆلۈنگەن، بىرىنچىسى، شيۇمى يابغۇلۇقى، مەركىزى ۋاخان شەھىرى. ئىككىنچىسى، سياماكا يابغۇلۇقى، مەركىزى سياماكا شەھىرى. ئۈچىنچىسى، كۇشان يابغۇلۇقى، مەركىزى كاندوت شەھىرى. تۆتىنچىسى، شىدون يابغۇلۇقى ... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ توخرىيلارغا بېقىناتتى»⑰ بەش يابغۇلۇقنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى توغرىسىدا يېقىنقى زامان تارىخچىلىرى نۇرغۇنلىغان ئىسپاتلاش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بىراق مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىدىغان يەكۈنلەرنىڭ چىقىرالمىدى.

ھىندى ئالىمى K.A نارايىن بەش يابغۇلۇق يەرگىلىدە، توخرىيلارنىڭ ئىگىلىگەن رايونى ئاساسىي جەھەتتىن ئامۇ دەريانىڭ شىمالىدىكى سورخان دەريانى، كافىرخان (长菲尔甘河) دەريانى ۋە خىش دەريانى قىزىلسۇ دەريانى قاتارلىق دەريا ۋادىلىرى ۋە ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى كوكچا دەريانى ۋادىلىرى، ئامۇ دەريانى ۋادىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئىدى، جەنۇبتا ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتمىگەن، شيۇمى، كوشان ۋە شىدون قاتارلىق ئوچ يابغۇلۇق ئايرىم - ئايرىم ھالدا پەيزاباد چالا چايان قاتارلىق جايلارنىڭ ئەتراپلىرىدا بولغان، سياماكا يابغۇلۇقى شيۇمى يابغۇلۇقىغا يېقىن بولۇپ، ۋاخاننىڭ ئىشكاشىم ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ.⑱ شيۇمى يەنى ۋاخان (Wakhan) سانسكرت تىلىدا Vakkana، پارس تىلىدا Fermhstat دېيىلىدۇ. «كېيىنكى خەننامە» دە، شيۇمى (休密) بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىدىكى ۋاخان (Wakhan) دېيىلگەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ھەممىسى ئەينى دەۋردىكى ئۇلۇغ توخرىيلارنىڭ شەرقىي زېمىنى پەيزاباد (Faizabad) ۋە ۋاخان (Wakhan) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى دەپ قارايدۇ. دېمەك، قەدىمدە ئىككى خانلىق پەنج دەريانى بىلەن سىگنان دەريانىڭ ئامۇ دەريانىغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىنى تەبىئىي چېگرا قىلغاندى. پەرغانىنىڭ شەرقىي جەنۇب چېگرىسى توغرىسىدا، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، پەرغانىنىڭ شەرق تەرىپىدە رەت - تەرتىپ بويىچە شيۇشۇن (休循)، جۇەندۇ (捐毒) سۇلى بەگلىكلىرى بار ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا، جۇەندۇ بەگلىكى، «مەركىزى يانقۇن جىلغىسى بولۇپ، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9860 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 380 تۇتۇن، نوپۇسى 1100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر، شەرقىدىن قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2861 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭسا سۇلىغا بارغىلى بولىدۇ، جەنۇبى پامىر بىلەن تۇتۇشىدۇ، ئۇ يەردە ئادەم يوق. پامىردىن غەربكە ئۆتسىە شيۇشۇنگە بارغىلى بولىدۇ. غەربى شىمالدىن پەرغانىغىچە 1030 چاقىرىم كېلىدۇ...»⑲

دېيىلگەن.

دېمەك، ئۇنىڭ مۇساپىسى ۋە ئورنىغا قارىغاندا، جەنۇب تەرىپى كۆكئارت تېغى بىلەن، شەرق تەرىپى سۇلۇ (قەشقەر) خانلىقى بىلەن تۇتۇشاتتى. ئۇنىڭ بۇگۈنكى ئۇلۇغچات ئەتراپىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق.

شيۇشۇن بەگلىكى، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «مەركىزىي نياۋفېي قورغىنى بولۇپ، پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10 مىڭ 210 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 358 تۇتۇن، 1030 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 480 نەپەر، ئۇنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3121 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلۇغچات بەگلىكىنىڭ مەركىزى يانتۇن جىلغىسىغا 260 چاقىرىم، غەربىي شىمالىدىن پەرغانە خانلىقىغا 920 چاقىرىم، غەربىدىن ئۇلۇغ توغرىلار خانلىقىغا 1610 چاقىرىم كېلىدۇ ...» ⑳ دېيىلگەن، شيۇشۇن بەگلىكىنىڭ ئورنى توغرىسىدا تارىخ ساھەسىدە گەرچە ئوخشىمىغان قاراشلار بولسىمۇ، بىراق كۆپچىلىك ئالىملار ئۇنىڭ ئۆرنى كۆكئارت تېغى ئارىسىدا دەپ قارىشىدۇ. ئەگەردە جۇندۇ بەگلىكى بۇگۈنكى ئۇلۇغچات ئەتراپىغا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا شيۇشۇن بەگلىكى ئەلۋەتتە بۇگۈنكى ئەركەشتامنى كۆرسىتىدۇ.

ھەمىگە مەلۇمكى، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمال لىنىيىسى سۇلۇ - ئۇلۇغچات - ئەركەشتام تېرەك داۋان - ئوش - كاشان ئارقىلىق شىمالغا سوزۇلاتتى. بۇ يول توغرىسىدا «تارىخنامە»، «خەننامە» لەردە ئېنىق خاتىرىلەر يوق. لېكىن كېيىنكى كىشىلەرنىڭ قالدۇرغان ساياھەت خاتىرىسىدىن بۇ لىنىيىنىڭ زادىلا خارابلىشىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، «قەشقەرىيە» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى روسىيىلىك ئا. ن. كروپاتكىن دەل قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمال لىنىيىسىنى بويلاپ ماڭغان، 1876-يىلى، ئۇ پەرغانىنىڭ ئوش شەھرىدىن قەشقەرگە كەلگەندە، مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

«ئوشتىن تارتىق تاغ ئېغىزىغىچە 18 رۇس چاقىرىمى (12 ئىنگلىز چاقىرىمى) كېلىدۇ. تارتىق تاغ ئېغىزىدىن گۇلزا چازىسىغىچە 40 رۇس چاقىرىمى ($32\frac{1}{3}$ ئىنگلىز چاقىرىمى) كېلىدۇ. كۆكسۇدىن ئەركەشتامغىچە 23 رۇس چاقىرىمى ($15\frac{1}{3}$ ئىنگلىز چاقىرىمى) كېلىدۇ. ئەركەشتامدىن يېجىن (叶金) غىچە 20 رۇس چاقىرىمى ($13\frac{1}{3}$ ئىنگلىز چاقىرىمى) كېلىدۇ. يېجىندىن ئۇلۇغچاتقىچە 18 رۇس چاقىرىمى (12 ئىنگلىز چاقىرىمى) كېلىدۇ» ㉑.

دېمەك، بۇ مۇساپىغا ئاساسلانغاندا، ئەركەشتام بىلەن ئۇلۇغچاتنىڭ ئارىلىقى $25\frac{1}{3}$ ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدۇ. ئەگەردە بىر كېلومېتر 0.621 ئىنگلىز چاقىرىمىغا توغرا كېلىدىغان ئۇلچەم بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ ئىككى يەرنىڭ ئارىلىقى بۇگۈنكى 83 چاقىرىم (里) غا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

خەن دەۋرىدىكى شيۇشۇن بىلەن جۇەندۇنىڭ ئارىلىقى ئەگەردە 110=920—1030 چاقىرىم كېلىدىغان بولسا (خەن - تاڭ دەۋرلىرىدە بىر چاقىرىم بۇگۈنكى400 مېترگە توغرا كېلەتتى)، ㉒ ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بۇگۈنكى 88 چاقىرىمغا توغرا كېلىدۇ.

دېمەك، بۇ ئىككى دەۋردە خاتىرىلەنگەن مۇساپە ئىنتايىن پىقىنلىشىپ كېتىدۇ. ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەركەشتام دەل خەن - تاڭ دەۋرلىرىدە شيۇشۇن دەپ ئاتالغان زېمىنىنى، ئۇلۇغچات جۇەندۇ دەپ ئاتالغان زېمىنىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا پەرغانە خانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسى تېرەك داۋان ۋە گۇلزا چازىسىغچە بولۇپ، ئۇ ئۇلۇغچات، ئەركەشتام بەگلىكلىرىنىڭمۇ چېگرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى توغرىسىدا، «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە: «پەرغانە خەن خاندانلىقىدىن 10 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ ... شەرقىي

شمالىدا ئۇيسۇن بار» دېيىلگەن.

«خەننامە. چىن - تاڭ تەزكىرىسى» دە: «ھونلارنىڭ چېچى تەڭرىقۇتى غەربكە قاراپ كانگاغا قاچتى، (ئۇ) كانگا قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيسۇنلارغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىچكىرىلەپ كىرىپ قىزىل قورغانغا باردى. خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئۇيسۇنلار ئۇلارنى قوغلاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. نەتىجىدە ئۇيسۇنلارنىڭ غەرب تەرىپىدىكى مىڭ چاقىرىمغىچە يېرى ئادەمسىز بوش قالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، كۆپ سانلىق ئالىملار: «قىزىل قورغان ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مەلۇم جاينى كۆرسىتىدۇ» دەپ قارايدۇ. يۇقىرىقى ئەسەرلەردە: جىيەنجاۋنىڭ3-يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 36 - يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى گەنيەنشۇ بىلەن يارەمچى چىرىكچىسى چىڭ تاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ يولغا چىقتى ... «3000 دەك قورۇقچىبەگ ئەسكىرى ئونسۇدىن شىمالىي يول بىلەن قىزىل قورغانغا كېلىپ ئۇيسۇن ئارقىلىق كانگاغا كىرىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا يېتىپ باردى»㉓ دېيىلگەن. مېنىڭچە، بۇ، ئەسلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىسىنىڭ ئىسسىقكۆلدىن ئېشىپ كەتمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى بولمىغاندا ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي قىرغىقىدىن ئېشىپ كەتمەيدىغانلىقى ئېنىق، بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇمۇ پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، پەرغانىنىڭ خەن-تاڭ دەۋرلىرىدىكى زېمىن دائىرىسى مۇنداق ئىدى: شەرقىي شىمال چېگرىسى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي قىرغىقىغىچە، شىمالىي چېگرىسى تالاس دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغچە، غەربىي شىمال چېگرىسى تاشكەنتتىن تارتىپ ئوراڭ تۆپىلىكىگىچە، غەربىي جەنۇب چېگرىسى پەنج دەرياسى بىلەن سىگنان دەرياسىنىڭ ئامۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىغىچە، شەرقىي جەنۇب چېگرىسى تېرەك داۋان ۋە گۈلزا چازىسىغىچە ئىدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى كاسان شەھىرى ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ دۆلەت خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا« 大宛 » (بۇيۇك پەرغانە) دەپ ئاتالغان نامى بىلەن ئىسمى جىسمىغا لايىق ئىدى.

ئىزاھلار:

①②③④⑥⑩ «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 489 -، 490 -، 491 -، 507 -، 511 — 512 - بەتلەر.

⑤⑦⑨⑫⑰⑲⑳ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ1993- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 877 -، 872 — 873 -، 880 - بەتلەر.

⑦ ⑫ سۇبىخەي: «غەربىي يۇرت تارىخى جۇغراپىيىسى»، 1 - توم، شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە نەشرى، 11 -، 19 - بەتلەر.

⑧⑨ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى، 44 -، 50 - بەتلەر.

⑪㉓ «خەننامە. چىڭ تاڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە)، 580 — 581 -، 583 - بەتلەر.

⑬ ⑮ فېڭ چېڭجۇن «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى، 93 -، 89 - بەتلەر.

⑭ D. M ئەۋزوف (سوۋېت ئىتتىپاقى) قاتارلىقلار يازغان «قازاق تارىخى»، 1 - توم، ئالما ئاتا دۆلەتلىك نەشرىياتىنىڭ 1957 - يىل قازاقچە نەشرى، 47 - بەت.

⑱ ۋاڭ جىلەي يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، خۇنەن ماۋارىپ نەشرىياتى- نىڭ1986- يىل نەشرى، 125 - بەت.

㉑ ئا. ن. كروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 10 - بەت.

㉒ يۇتەيشەن: «پەرغانە ۋە كانگا خانلىقى توغرىسىدا»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 - يىللىق 1 - سان، 20 - بەت.

تەھرىرى: قەمبەرئىسا مۇھەممەدھاجى

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيەتىگە قەدەم قويغان ۋاقتى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئەنەيتۇللا قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېپىك ۋەكىلى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيەتكە قەدەم قويغان ۋاقتى، ئىجتىمائىي ئېڭى، ئەدەبىي ئىستىكى ۋە تۇرمۇش پەلسەپىسىنىڭ دەسلەپكى قاتلىمى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بالدۇر ئويغانغان ھەم ئىدىيە، ئاڭ ۋە ئەمەلىي پائالىيەتلەردە، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ خاھىشى، پىكىر قاتلىمىدا ئۆز دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەن شەخس، ئۇ ئىدىيە جەھەتتە كونا دېموكراتىزملىق ئىدىيىسىدىن قاراشلاردىن ئۆزگىرىش ياساپ، جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، مۇتەئەسسىپ ۋە جاھالەتپەرەس كۈچلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي - ئىجتىمائىي ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئەركىنلىك، ئازادلىق يولىغا يېتەكلەشنى ياشاش مىزانى قىلغان ئىلغار دېموكرات؛ كونا ئاڭ، بۇزۇلغان روھىيەت، مەۋجۇت تۈزۈم ۋە قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئۆزلۈكسىز كۈرەش قىلغان سىياسىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى؛ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنى ئىدىيىۋى مەزمۇن، تېما، تىل، بەدىئىي ئۇسلۇب ۋە شەكىل قاتارلىق جەھەتلەردە يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا ئېلىپ كىرگەن مەشھۇر ئەدەب ۋە تىل ئۇستىسى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيىۋى تەرەققىياتىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى قۇرۇق ھەۋەس ۋە ئىشتىياقتىن ئەمەس، بەلكى يۈكسەك غايە، بىجانىدىل ئىزدىنىش ۋە ئىلغار، سىياسىي ئىجتىمائىي ئاڭ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ سىستېمىلىق ئەدەبىي ئىجادىيىتى 14 ياش ئەتراپىدىلا باشلانغان بولۇپ، ئۇ بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپلا سىستېمىلىق تەربىيىلەنگەن ۋە ئەتراپلىق ئۆگىنىش، ئىزدىنىش شارائىتىغا ئىگە بولغان، ئۇ ئالىلىدە ۋە دىنىي مەكتەپتە ئەرەب - پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن، ئۇيغۇر ۋە شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدىكى بەدىئىي نەمۇنىلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى سەنئەت شەكىللىرى بىلەن تونۇشقان. بالىلىق چاغلىرىدا كىتاب ئوقۇشقا تولىمۇ ھېرىسمەن ئىدى، ئۇنىڭ بوندىق كىتابخۇمارلىقى شۇ دەۋردىكى تەڭتۇشلىرى ئارىسىدا خاسلىققا ئىگە ئالاھىدىلىك ھېسابلىناتتى، ئۇنىڭ بوۋىسى ھەر قېتىم سودا سەپىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭغاندا، ئابدۇخالىق ئۇنىڭغا كىتاب ئالغاچ كېلىشنى ئالاھىدە تاپىلايتتى، بىر قېتىم بوۋىسى ئۇنىڭغا قاتتىق مۇقاۋىلىق قىلىن بىر كىتابنى 300 تەڭگىگە سېتىۋېلىپ كەلگەندە، ئۇرۇق - تۇغقان،

قوشنا. قولۇملار تاك قىلىشىپ «بۇنىمۇ 300 سەر تەڭگە سېتىۋالغان بارمۇ» دەپ شكەندە، ئابدۇخالىق: «بۇ كىتابنىڭ ھەربىر بېتىدىن 300 سەر تەڭگە تۆكۈلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئايرىم بىر تەقچىلىق ئۆيى بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن كىتابلار، جۇملىدىن ناۋائىنىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق قىلىن قولىيازمىلار توپلىمى، ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلار توپلىمى، قاتارلىق كىتابلار بار ئىدى. ئۇندىن باشقا فىر دەۋسى، سەئىدى، لېۋ. تولستوي، لېرمونتوۋ، گوركى، ساۋشۇشېن، لۇشۈن قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە تۇركىيىدە نەشر قىلىنغان تۈركچە ژۇرناللارنىڭ 1910 - 1914 - 1915 - يىللىق توپلاملىرى، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ يىللىق توپلاملىرى، «شەرق ئەنزارى» ژۇرنىلىنىڭ بەزى سانلىرى، «رۇس تىلى لۇغىتى» قاتارلىقلار مۇ ساقلانغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىنسىي ساتتار ھاجىم، سىكلىسى خەلچىخان ھاجىم ۋە باشقا شاھىدلار شائىر قەتلى قىلىنغاندىن كېيىنكى (1933 - يىلى مارتتىكى) بىرىنچى قېتىملىق تالان - تاراج قىلىش ۋەقەسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، شائىرنىڭ كىتاب ماتېرىياللىرى ۋە ئىجادىيەتلىرىدىن بىرقانچە تاغار ماتېرىيالنى شېكە شىبەي ۋە ئۇنىڭ چىرىكلىرى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكىنى، شۇنىڭدىن بىر ھەپتە كېيىن ئەكبەرخان (شائىرنىڭ يېقىن دوستى) نىڭ ئابدۇخالىقنىڭ قولىيازمىلىرىدىن ئۈچ چوڭ تاغار ماتېرىيالنى شائىرنىڭ ئاپىسىدىن سوراپ ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان. كېيىن شائىر بىلەن باردى كەلدى قىلىشقان بۇرھان شەھىدنىمۇ خېلى كۆپ شېئىرلار ۋە فوتو سۈرەتلەرنى ئېلىپ كەتكەن. ئىككىنچى قېتىم، 1938 - يىلى شائىرنىڭ نۇرغۇن ماتېرىياللىرى يوقىتىۋېتىلگەن. 1967 - يىلدىكى «4 كونىنى يوقىتىش» ھەرىكىتىدە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» شائىرنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ساقلىغان بىر ئىشكاپ قولىيازما ۋە باسما ماتېرىياللارنى كۆيدۈرۈۋەتكەن.

دېھقان، پەنگە، يېڭىلىققا يېتىلىش كىتابىنى ماتېرىيال يىغىش ئۇنىڭ ئەڭ زور ئىستىكىگە ئايلانغان. پايدىلىق شارائىت ئىچىدە ئىستېمىلىق تەربىيىلىنىش بىلەن ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلاش ئاساسىدا يىلىمبىسى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ھەمدە كۆپ ئوقۇش، يادقا ئېلىش يولى بىلەن باشقا يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىش ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويۇشى ئۈچۈن بۇختا ئاساس بولغان.

ئۇنى تۇنجى قېتىم ئەدەبىي ئىجادىيەت قويىنىغا باشلىغان ئۇستازلىرىنىڭ بىرى ئۇنىڭ مومىسى ئەزەمسما خېنىم ئىدى، ئەزەمسما خېنىم ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن كۆپ كىتاب كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق ۋە خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتى بويىچە مول بىلىملىك ئايال ئىدى، بالا چاغلىرىدىنلا بوۋىسى مىجىت ھاجىم، مومىسى ئەزەمسما خېنىم سۆزلەپ بېرىدىغان ھېكايە، رىۋايەت، چۆچەك، خەلق داستانلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىنى ئىنتايىن زەڭ قويۇپ ئاڭلايدىغان ئابدۇخالىق خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتىغا ناھايىتى چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان ئىدى. ۋە خەلق ئىچىدە ئىجادىيەتلىرىگە دائىر نۇرغۇن قوشاق، داستان، چۆچەك، لەتىپىلەرنى توپلىغان ۋە ئۇلارنى يادلىۋالغان، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيەتلىرى بەدىئىي قۇرۇلما، پىكىر، رېتىمى، ھېسسىيات ئىزھارى جەھەتلىرىدە خەلق ئەدەبىياتى بىلەن قويۇق باغلىنىشلىق ئىگە بولغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 12 يېشىدىلا «بالا ھاپىز»، «تالىپ قوشاقچى» دېگەن نامنى ئالغان، ئۇنىڭ بالا ۋاقىتلىرىدىلا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قارىتىلغان ئەھمىيەتلىك تېمىلاردا قوشاق يېزىشى تەسادىپىيلىق ئەمەس. بۇنىڭدا ئۇنىڭ بالىدۇرلا پەيدا بولغان ئىسيانكارلىقى ۋە مەۋجۇت ھالەتتىن بىزار بولۇش روھىي ھالىتى، يېڭى ئىلغار ئېقىملارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتەك ئىنتىلىشچان پىسخىكىسى رول ئوينىغان دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا بۇنىڭدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي

ئۆزگىرىشىنىڭ گەۋدىلىك تەسىرىمۇ مەۋجۇت، ئەلۋەتتە. 1910 - يىللاردىن باشلاپ ئابدۇقادىر داموللا، قۇتلۇق ھاجى، شەۋقى يېتەكچىلىك قىلغان ماۋارىپ ئىسلاھاتى دولقۇنى قەشقەردىن ھالقىپ شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇشۇ مەزگىللەردە «شىنخەي ئىنقىلابى»، «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى»، «ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى»، «قۇمۇل تۈرپان دېھقانلار ئىنقىلابى» قاتارلىق ئىنقىلابلار بولدى. بۇنداق يېڭى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرى بىلەن تۈرپان ئويمانلىقىدىمۇ ئويغىنىش، يېڭىلىقنى ئىنتىلىش پارلىقنا كەلدى. بۇ ھال ئابدۇخالىقنىڭ كونا ماۋارىپنىڭ قاتمالىنىغا بولغان تۇنۇشىنى ئۇستۇرىدى. ئۇنىڭ «يەتتە يىللاپ تېنىم تاپماي ئوقۇيمىزا - ئوقۇيمىز، بابى ئىستىنجاغا كەلدى ئەمدى بىرنىڭ دەرىسىمىز» دېگەن قوشىقى مۇشۇ ئاساستا يارلىققا كەلگەن، بۇ قوشاقنى ئابدۇخالىق 1913 - يىلى 12 يېشىدا يازغان. شۇ يىلى ئۇ ئۇدا يەتتە يىل ئوقۇغان كونىچە ئوقۇشتىن ۋاز كېچىپ، يېڭىچە پەننىي مەكتەپكە يۆتكىلىپ ئوقۇيدۇ، ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندە ناھىيە ئاپىلى ئۇنى خىزمەتكە تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن ئۇ بۇنى رەت قىلىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ قىلمىتىنى خېلى بالدۇرلا تونۇپ يېتىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىغا كىرىشىپ كېتىدۇ.

1910 - يىللار ئەتراپىدا، شىنخەي ئىنقىلابى ۋە قۇمۇل تۈرپان دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ماۋارىپتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، مىللەتنى ئاڭ جەھەتتىن ئويغىتىش ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نۇقتىلىق تېمىغا ئايلانغانىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى مۇئەييەن قاراشقا، يېڭى ئىدىيىۋى ئاڭقا ئىگە قىلىدۇ. 1914- يىللار ئەتراپىدا ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە خەلقچىللىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسانىيلىق ئاكتىۋال روھ بولۇپ شەكىللىنىدۇ. بۇ ئالدى بىلەن، فېئودالىزمغا، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرگە قارشى تۇرۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ قاتمال ئېڭىنى ئۆزگەرتىش ئىستىكىنى تېكىلەيدۇ. ۋە ئۇزىنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى ئىجادىيىتىدە ئاساسلىق بۇ ئىستىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ دەۋرگە بولغان ئىلھامات ئىستىكىنىڭ باشلانمىسى ئىدى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە خېلى كېچىكلا قەدەم قويۇشىدا، ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىمۇ چوڭ رول ئوينايدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپىدە (堂学) دا ئوقۇغان ئىدى. «شۆتاك» مەكتەپلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئوقۇتقۇچى ئابدۇخالىققا ئۇنىڭ ئىسمىغا قابىلىيىتىنى ئاساس قىلىپ 哈文才 دەپ ئىسىم قويغان ئىدى. بۇ دەل ئابدۇخالىقنىڭ ئەدەبىي تالانت ۋە قابىلىيەت جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر «شۆتاك» دا ئوقۇۋاتقىنىدا خەنزۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئۇلگىلەر بىلەن تونۇشتى، لۇشۇننىڭ ئىجادىي ھاياتى بىلەن ئۇچراشتى، «سۇ بويىدا»، «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «غەربكە سايا ھەت» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەرنى ئوقۇپ خاتىرە يازدى، «3 مەسلەك» نى تەرجىمە قىلدى ۋە ئۇنى شەرھلەيدىغان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ماقالىلەرنى يېزىپ چىقتى، بۇ ھال شائىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە بەلگىلىك ئۇسلۇب يارىتىشى ئىگىلىشى ئۈچۈن چوڭ ياردەم بېرىدۇ.

ئۇنىۋېرسال قىلىپ ئېيتقاندا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۇرۇ ئىنجادىيىتىنى 13 - 14 ياشلىرىدىلا باشلىغان. ئۇنى بىز ئۇنىڭ ئەۋزەل ئائىلە مۇھىتى، سىستېمىلىق تەربىيىلىنىشى، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېغىزلاندۇرۇشى، شۇنداقلا شىنخەي ئىنقىلابى ۋە تۈرپان - قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى قاتارلىقلار بىلەن باغلاپ قارايمىز.

شائىرنىڭ ئىدىيە جەھەتتە بالدۇر ئويغىنىشى، مەۋجۇت ھالەتنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىش ئارقىلىق ئۇنى ئۆزگەرتىشتە ئەدەبىياتنى ۋاستە قىلىپ تاللىغانلىقى، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىكىسى يوكسەك مەقسەت ۋە غايىسىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

ئىما - ئىشارەت تىلىنىڭ ئالاقىلىشىشتىكى رولى توغرىسىدا

ئايشەم ئابدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىما - ئىشارەت تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدىكى يارەمچى ۋاستىلىك رولى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئىما - ئىشارەت تىلى بىر خىل تاۋۇشسىز تىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆزاق ئىجتىمائىي تۇرمۇشى جەريانىدا ئەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان ئالاھىدە بىر خىل ئالاقە شەكلى. ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ چىراي ئىپادىسى، بەدەن ھەرىكىتى ۋە زوھىي ھالىتىنى جەھەتتە كۆرۈلگەن تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق ھەر خىل ھېسسىيات ۋە ئەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ چىراي شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى، يۈز مۇسكۇللىرىنىڭ تارىيىشى ياكى كېڭىيىشى، كۆز، قاش، كىرپىك، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز، قول، پۇت قاتارلىق ئەزالىرىنىڭ تۇرلۇك ئىشارەتلىك ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلىشى، بەدەن قىياپىتى ۋە زوھىي ھالىتىنىڭ ھەر خىل ئۆزگىرىشلەردە بولۇشى ئارقىلىق خىلمۇ خىل مۇرەككەپ ۋە سىرلىق ئۇچۇرلارنى يەتكۈزىدۇ.

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىدە، ئىما - ئىشارەت تىلى تاۋۇشلۇق تىلنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر يارەمچى ۋاستىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇچۇر بەرگۈچى (سۆزلىگۈچى) ئۆزى سۆزلەۋاتقان سۆزۈنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ، ئىما - ئىشارەت تىلىدىن ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز سۆزىنىڭ مەنىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ ياكى تاۋۇشلۇق تىل بىلەن ئىپادىلەش قىيىن ۋە ئەپسىز بولغان بەزى مەزمۇنلارنى قارشى تەرەپكە ئاھايىتى ئېپچىللىك بىلەن ئېنىق يېتىدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆز بىلەن ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ بەزى توسالغۇلارغا ئۇچرىشى تۈپەيلىدىن، ئەمەلىيەتتە يەتكۈزگەن ئۇچۇرى ئەسلىدە يەتكۈزمەكچى بولغان ئۇچۇرغا ئوخشىمايدىغان (سۆزنى ئۇقۇشلۇق بولماي قالىدىغان) ئەھۋاللار يۈز بېرىپ قالىدۇ. ياكى تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئوي - پىكىرلەر ئەقلىي بىلىش كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئەقلىي بىلىش جەريانىدىن ئۆتۈپ پىششىقلاپ ئاندىن كېيىن

ئىپادە قىلىنغان ئوي - پىكىرلەرمۇ بەزىدە ئەسلى مەقسەتنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەي قالىدىغان (كۆڭۈلدىكى سۆز ئېيتىلماي قالىدىغان) ئەھۋاللار يۈز بېرىپ قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچى (ئاڭلىغۇچى) ئۇچۇر بەرگۈچىنىڭ تاۋۇشلۇق تىلىنىڭ ئىچىگە ياكى سىرتىغا يوشۇرۇنغان ئەسلى مەقسەتنى ئۇنىڭ ئىشارىتىنىڭ ياردىمى بىلەن بىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ.

ئالاقىلىشىش جەريانىدا، ئۇچۇر بەرگۈچىنىڭ ئىما - ئىشارەت تىلىلا كەم بولمايدىغان مۇھىم بىر ياردەمچى ۋاستە بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچىنىڭ ئۇچۇر قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئىپادىلىگەن چىراي ئىپادىلىرى ۋە بەدەن ھەرىكەتلىرىمۇ ئۇنىڭ ئېچكى دۇنياسى ۋە روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان مۇھىم بىر ياردەمچى ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، پىشقان ناتىقلار، بولۇپمۇ تەجرىبىلىك ئەدىبىيە خادىملىرى ئىما - ئىشارەت تىلىنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئۇچۇر قوبۇل قىلىش جاريانىدا ئىپادىلىگەن ئىما - ئىشارىتىگە قاراپ، ئۇچۇر بەرگۈچىنىڭ سۆز - ھەرىكىتى ۋە ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقىنى دەرھال مۆلچەرلەپ ئالايدۇ ۋە پىكرىنى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتىپ بارالايدۇ.

تاۋۇشلۇق تىلنىڭ ئاڭلىنىشى ۋە ئۇنىڭ رولىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئىما - ئىشارەت تىلىمۇ ئىنسانلارنىڭ قوشۇمچە تىلى سۈپىتىدە تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس فۇنكسىيە ۋە قۇرۇلمىغا ئىگە تىل بولۇپ شەكىللەندى ھەم ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ئەنئەنىسى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى. ئىما - ئىشارەت تىلى گەرچە تاۋۇشلۇق تىلغا ئوخشاش قولايلىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە تاۋۇشلۇق تىل ئوينىيالمايدىغان رولنى ئوينايدۇ. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مول، رولى چوڭ بولغاچقا، ھازىر ئۇ تۇرمۇشنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىدە، بولۇپمۇ ئەدەبىيە، دىپلوماتىيە، ئاممىۋى مۇناسىۋەت، تىنابەتچىلىك، قاتناش - تىرانسپورت، سەنئەت، ناتىقلىق ۋە بىناكارلىق قاتارلىق ساھەلەردە كەڭ قوللىنىلماقتا.

ئىما - ئىشارەت تىلىنىڭ ئالاقىلىشىشتىكى رولىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىما - ئىشارەت تىلى تاۋۇشلۇق تىلنىڭ ئەڭ ئاجىز ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. ئىما - ئىشارەت تىلى تاۋۇشلۇق تىلدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا زىچ ماسلىشىپ ئېچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش، تاۋۇشلۇق تىلنىڭ قايىل قىلىش ۋە جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاش ۋە ئۇلارقىلىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، روشەنلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ.

ئىككىنچى، ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ دۆلەت ۋە مىللەت تەۋەلىكىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە روھىي ھالىتى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىما - ئىشارەت ئادەتلىرى بولىدۇ. ۋە بۇ ئىما - ئىشارەت ئادەتلىرى كۆپ ھاللاردا شۇ مىللەتنىڭ سالاھىيىتىنى ھەم دۆلەت

تەۋەلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم بىر ۋاستە بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، «تىكىلىپ قاراش» ھەرىكىتىنى ئالساق، بۇنى جۇڭگولۇقلار بىر خىل قىلىقسىزلىق دەپ بىلىدۇ، ئەمما ئامېرىكىلىقلار مۇناسىۋەتنىڭ يېقىنلىقى ۋە ياخشى كۆرۈشنىڭ ئىپادىسى دەپ بىلىدۇ، ئەنگلىيەلىكلەر بولسا بىر خىل ئەدەب - قائىدىلىكنىڭ ئىپادىسى دەپ بىلىدۇ. ھىندىستانلىقلار «بېشىنى لىڭشىتىش» ھەرىكىتىنى «ياق» دەپ، «بېشىنى چايقاش» ھەرىكىتىنى «ھەئە» دەپ چۈشەنسە، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇنىڭ ئەكسىچە چۈشىنىدۇ. «سالاملىشىش» ھەرىكىتىنى ئىپادىلەشتە، جۇڭگولۇقلار باش لىڭشىتىش ياكى قول ئېلىشىش ئۇسۇلىنى، ھىندىستانلىقلار ئالىقانلىرىنى جۇپلەپ يۇزىگە يېقىنلاشتۇرۇپ ئىگىلىپ تەزىم قىلىش ئۇسۇلىنى، تۈركىيىلىكلەر ئىككى قولىنى گىرەلەشتۈرۈپ كۆكسىگە قويۇش ۋە ئىگىلىپ تەزىم قىلىش ئۇسۇلىنى، ياۋروپالىقلار بىلەن ئامېرىكىلىقلار قول ئېلىشىش ياكى قۇچاقلىشىپ سۆيۈشۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. «1» دېگەن سانىنى ئىپادىلەشتە، جۇڭگولۇقلار بىگىز بارمىقىنى چىقىرىدۇ، ياۋروپالىقلار بىلەن ئامېرىكىلىقلار باش بارمىقىنى چىقىرىدۇ ۋە باشقىلار. يەنە بىر مىسال ئالايلى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ناتسىستلار گېرمانىيەدىكى يەھۇدىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن قىرىپ تۈگەتمەكچى بولغاندا، يەھۇدىلار ئۆزلىرىنى غەيرىي يەھۇدى قان سىستېمىسىدىكى «ئاق تەنلىكلەر» دەپ جاكارلىغان. لېكىن ئۇلارنىڭ بەزى ئىما - ئىشارەتلىرى، بولۇپمۇ قول ھەرىكىتى نېمىسلارنىڭكىگە ئوخشىمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلار يەنىلا نېمىسلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇپ قالالمىغان. يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرنى ئوبدان بىلىدىغان ناھايىتى تەجرىبىلىك ئەدلىيە، دىپلوماتىيە ياكى مەخپىي ئاخبارات خادىملىرى يالغان پاسپورت بىلەن ھەر خىل قىياپەتكە كىرىۋالغان ھەم تۇرلۇك تىللاردا راۋان سۆزلىيەلەيدىغان چەت ئەل جاسۇسلىرىنى ئاسانلا بايقىۋالالايدۇ.

ئۇچىنچى، ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئورنى، كەسپىي ۋە شەخسىي سالاھىيىتىنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، ھەربىيلەر ئىچىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىلەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ياكى ئاددىي ئەسكەرلەرنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، تەقى - تۇرقى ۋە رويھىي ھالىتى ئوخشىمايدۇ. دېڭىز چىلارنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، تەقى - تۇرقى دېھقانلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئورنى ۋە كەسپىي ئالاھىدىلىكى ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، ھەرىكىتى ۋە رويھىي ھالىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، ئۆز كەسپىگە پىشقان تەجرىبىلىك ئەدلىيە، دىپلوماتىيە ۋە مەخپىي ئاخبارات خادىملىرى ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتلىرىنىڭ تۇرلۇك ئىما - ئىشارەتلىرىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ يوشۇرماقچى بولغان ھەقىقىي سالاھىيىتى ۋە كەسپىي ئالاھىدىلىكىنى ئاسانلا سېزىۋالالايدۇ.

تۆتىنچى، ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ سىرىنى ئاشكارىلاش رولىنى ئويناىدۇ. پسىخولوگىيىلىك قائىدىگە ئاساسلانغاندا، بىر كىشىنىڭ مۇئەييەن ئىچكى پائالىيىتى فىزىئولوگىيىلىك فۇنكسىيە جەھەتتە مەلۇم بىر شەكىللىك نەرسە ھالىتىدە ئەكس ئېتىدۇ، بۇ شەكىللىك نەرسە دەل ئۇنىڭ ئىما - ئىشارەت ئىپادىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئەدلىيە

خادىملىرى تەرىپىدىن سوراق قىلىنۇاتقان مەلۇم بىر جىنايەتچى ئەگەر ئۆزىنىڭ بارلىق جىنايى قىلمىشلىرىنى قىلچە يوشۇرماي ئەينەن تاپشۇرۇۋاتقان بولسا، ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسى، بەدەن ھەرىكىتى ۋە روھىي ھالىتىدە ھېچقانداق قورقۇش، ھودۇقۇش، تىترەش، تەزلەش، ئەپسىزلىنىش قاتارلىق غەيرىي نورمال ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ، ئۇ ئۆزىنى باشتىن - ئاخىر تەمكىن تۇتىدۇ، ئۇنىڭ بارلىق ئىما - ئىشارەتلىرى ئاغزىدىن چىقىۋاتقان سۆزلەرگە تەبئىي ھالدا ماسلاشقان بولىدۇ. ئەگەر بۇ جىنايەتچى ئالدامچىلىق ۋە ھىيلىگەرلىك قىلىپ جىنايىتىنى ئەينەن تاپشۇرمايلا يالغان سۆزلەۋاتقان بولسا، ھەرقانچە ئۇستاتلىق قىلىپ سەممىي قىياپەتكە كىرىۋالغان تەقدىردىمۇ، تۇلكە قۇيرۇقىنى يوشۇرالمىغاندەك، ئىما - ئىشارىتىنى كونترول قىلالمايدۇ. ئۇنىڭدا قانداقتۇر ئىختىيارسىز ھالدا بېشىنى ياكى گەدىنىنى قاشلاش، ئىڭەكلىرىنى سلاش، كالپۇكىنى چىشلەش، بۇرنىنى سلاش، قۇلىقىنى تۇتۇش، چېچىنى تاراش، ئاغزىنى يۇمۇۋېلىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر كۆرۈلىدۇ. قول ھەرىكىتى ئازىيىپ، ئولتۇرغان ئورنىدىن ئۇياق - بۇياققا قىمىرلاش ھەرىكىتى كۆپىيىدۇ، روھىي جەھەتتە جىددىيلىشىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ پۈتۈنلەي يالغان سۆزلەۋاتقانلىقىنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى بولالايدۇ.

بەشىنچى، ئىما - ئىشارەت تىلى بەزى ئالاھىدە ئەھۋالدا كىشىلەرنىڭ تاۋۇشلۇق تىلى بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن بولمىغان ئىچكى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر باسقۇنچىلىق جىنايىتىنى ئېنىقلاشتا، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشىنى سۆزلەپ بېرىشتىن خىجىل بولۇپ سۆزلىمەي تۇرۇۋالىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ روھىي ھالىتىدە «يۈزى قىزىرىش»، «يەرگە قاراپ ئولتۇرۇۋېلىش»، «تىرنىقىنى تاتىلاش»، «باشقىلارنىڭ كۆزىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش» ھەرىكەتلىرى كۆرۈلىدۇ. ئەدلىيە خادىملىرى بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، دېلونىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىشنىڭ مۇھىم بىر ئىسپاتىغا ئىگە بولىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىما - ئىشارەت تىلى كىشىلەرنىڭ چىراي ئىپادىسى، بەدەن ھەرىكىتى ۋە روھىي ھالىتىدىن تەركىب تاپقان بىر خىل تاۋۇشسىز تىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە ھەر خىل مۇرەككەپ ئىچكى ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مۇھىم بىر ياردەمچى ۋاستىسى بولۇش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا، ئىما - ئىشارەت تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى رولىنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى توغرىسىدا

ياري ئەبەيدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا يۇز بېرىدىغان بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە بۇ خىل ئاجىزلىشىشنىڭ شەرتلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ يېزىقتىكى ئىپادىسى قاتارلىقلار قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، بۇ ھەقتە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ماقالە - ئەسەرلەردە، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ياكى بۇ ھەقتە قىسقىچە توختاپ ئۆتۈلگەن بولسىمۇ، زادى ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا قايسى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىدىغانلىقى ياكى ئاجىزلاشمايدىغانلىقى، ئاجىزلاشسا، قانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلىشىدىغانلىقى، قانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلاشمايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ يېزىقتىكى ئىپادىسى دېگەندەك مەسىلىلەر ئوستىدە ئېنىق ۋە تەپسىلىيرەك بىر نەرسە دېيىلمىگەن. بۇ مەسىلىنىڭ ھەل بولماسلىقى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئېغىز تىلى ئوقۇتۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئاددىيسى ئۇيغۇر تىلىنى يېڭىدىن ئۆگىنىۋاتقانلار كىتابىي تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان ھالەت كېلىپ چىقىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، مۇشۇ جەھەتتە ھېس قىلغانلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، كەسىپداشلار بىلەن ئورتاقلىشىشنى لايىق تاپتۇق.

تەلەپپۇز جەريانىدا ئاۋاز (تاۋۇش) كۆچىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۆۋەندىكى، تاۋۇش تېمبىردا (تاۋۇش تۇسىدە ياكى سۇپىتىدە) ئۆزگىرىش بولۇش ھادىسىسى تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ. «ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقى ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزدا بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئېيتىلىش جەريانىدىكى رولى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئېيتىلغاندا، توسقۇنلۇق كۆچى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئۇزۇك تاۋۇش كۆچلۈك ئۇزۇك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ. توسقۇنلۇق كۆچى ئانچە يۇقىرى بولمىغان ئۇزۇك تاۋۇش ئاجىز

ئۇزۇك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ». ①شۇڭا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلگەندە، توسقۇنلۇق كۆچى كۈچلۈكرەك بولغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىزراق بولغان ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئايلىنىشىغا قارىتىلىدۇ. ئومۇمەن «توسقۇنلۇق كۆچى پارتلىغۇچى تاۋۇشلاردا، جارانگسىز تاۋۇشلاردا كۈچلۈك، سىيرىلانگۇ تاۋۇشلاردا، جارانگلىق تاۋۇشلاردا ئاجىز بولىدۇ» . پارتلىغۇچى تاۋۇشلارغا نىسبەتەن پارتلىغۇچى - سىيرىلانگۇ تاۋۇشلاردا توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىز بولىدۇ. پارتلىغۇچى - سىيرىلانگۇ تاۋۇشلارغا نىسبەتەن سىيرىلانگۇ تاۋۇشلاردا توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىز بولىدۇ. شۇڭا پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ پارتلىغۇچى - سىيرىلانگۇ تاۋۇشلارغا ياكى سىيرىلانگۇ تاۋۇشلارغا، پارتلىغۇچى - سىيرىلانگۇ تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلانگۇ تاۋۇشلارغا، جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جارانگلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئايلىنىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مۇشۇ بويىچە تۆۋەندە بىز ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى ئاساسىدا شەكىللىنىۋاتقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا قايسى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلىشىدىغانلىقى ياكى ئاجىزلاشمايدىغانلىقى ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q′]شۇ تۇردىكى سۆزلەرگە «ق» دىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان-تىل تەركىبلىرى ئۇلانغاندا، تەلەپپۇزدا [q′] تاۋۇشى سىيرىلانگۇ-غۇ ئۇزۇك تاۋۇش [x] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
توقلا -	[t′oxla—]
ئۇقتۇر-	[uxt′ur—]
سەكما	[sixma]
ساقچى	[saxtʃi]
ئاقسۇ	[axsu]
ساق - سالامەت	[sax—salamɛt′]
ئاق ساراي	[ax saraj]

لېكسىن، پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q′] بوغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە ۋە ياكى [q′] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى (بوغۇم ياكى قوشۇمچە) ئۇلانسا، [q′]تاۋۇشى سىيرىلانگۇ تاۋۇش [x]غا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

[Joq′—a]→[joqa—]
[siq — im]→[siqim]
[uq′—ival]→[uq′ival]
[aq′—q′an]→[aq′q′an]
[t′avaq′—qä]→[t′avaq′q′ä]
[tʃaq′—ɛ]→[tʃaq′ɛ—]

2. پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q′] بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۈرغۇن سۆزلەرگە ئېسىملارنىڭ شەخس (تەۋەلىك) قوشۇمچىلىرى ياكى «-لىق // -لۇق» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا، تەلەپپۇزدا سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [q′] تاۋۇشى ھەم سىيرىلانگۇ-لىشىدۇ، ھەم جارانگلىقلىشىدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتا شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. يەنى پارتلىغۇچى، جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇش [q′] سىيرىلانگۇ، جارانگلىق ئۇزۇك تەۋۇش [ʁ] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
چاتقىم	[tʃat′iʁim]
قىزىقى	[q′iziʁi]
قىرىقى	[q′iriʁi]
قاندىقى	[q′and′iʁi]
تۇراقلىق	[t′uraʁli q]
قۇرۇقلۇق	[q′uruʁluq]

لېكسىن، «ھوقۇق»، «ئىتتىپاق» دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [q′]تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن،

① ②لوغۇنيۇەن، جىن ياسىڭ: «قىسقىچە پراكتىكا فونېتىكىسى»، مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ نەشرىياتىنىڭ 1990 - يىل نەشرى، 154 - بەت.

«هوقوقى» ، «ئىتتىپاقسىز» دېگەندەك.

3. پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [K′] بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۈرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ياكى «-لىك // -لۈك» قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا، تەلەپپۇزدا شۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى پارتلىغۇچى، جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش [K′] ئاجىزلىشىپ، سىيرىلاڭغۇ، جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئېلىمېنتى بولغان [ɣ] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
ئۆتۈكۈم	[ɸtyɣym]
يىرىكى	[jiriɣi]
ئەللىكى	[ɛlliɣi]
بېزەكلىك	[b′ezɛɣlik′]
كۆڭلەكلىك	[k′ɸŋlɛɣliK]
كۆمۈكلۈك	[k′ɸmyɣlyk′]

ئەسكەرتىش: [K′] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان [ɣ] دىن ئىبارەت بۇ تاۋۇش ئېلىمېنتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەملىي تەلەپپۇزىدا پارتلىغۇچى، جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى [g′] دىن پەرقلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ تاۋۇش ئېلىمېنتى ئادەتتە خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيىدە [ɣ] تامغىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ تامغا سىيرىلاڭغۇ، جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئېلىمېنتىنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ.

4. پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [k′] بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە «ك» تاۋۇشىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى (بوغۇم ياكى قوشۇمچىلار) ئۇلانسا، [k′] تاۋۇشى نۇتۇقتا سىيرىلاڭغۇلىشىپ [ç] تاۋۇش ئېلىمېنتىنىڭ ئاجىزلىشىدۇ ([ç] تامغىسى خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيىدە پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى «ك» غا ئەمەس، بەلكى سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئېلىمېنتىنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ). مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
تىكلە	[t′içlɛ—]
ئۆكسۈپ	[ɸçsyp′]
كۆكرەك	[k′ɸçrɛk′]
كەكلىك	[k′ɛçlik′]
سەكىرە	[sɛçrɛ—]
ئەكچىمەك	[ɛçtʃimɛk′]
سەكسەن	[sɛçsɛn]

لېكىن، بوغۇم ياكى سۆز بېشىدا كەلگەندە ۋە ياكى «ك» تاۋۇشىدىن باشلانغان تىل تەركىبلىرى ئۇلانغاندا، [K′] تاۋۇشى [ç] تاۋۇش ئېلىمېنتىغا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن، «مەككە» ، «يەككە» ، «كۆككىنە» ، «بۆككە» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [k′] تاۋۇشى تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇلاشمايدۇ.

5. پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [P′] بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۈرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، تەلەپپۇزدا سۆز ئاخىرىدىكى شۇ [P′] تاۋۇشى ھەم سىيرىلاڭغۇلىشىدۇ ھەم جارانلىقلىشىدۇ، بۇ ئەينى ۋاقىتتا شۇ تاۋۇشنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. يەنى پارتلىغۇچى، جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش [p′] سىيرىلاڭغۇ جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇش [v] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
غەزىپىم	[ʁezivim]
تەرتىپى	[t′ert′ivi]
مەنسىپىڭ	[mɛnsiviŋ]
كاتىپى	[k′at′ivi]

لېكىن، «مائارىپ» ، «سىنىپ» دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [P′] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ.

ئەمدى، يېئىللارنىڭ «پ» لىك رەۋىشداش شەكلى بەزى يارىمچى يېئىللار بىلەن بىرىكىپ

كەلگەندە يۇز بېرىدىغان [P′] تاۋۇشىنىڭ [v]تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىش مەسىلىسىگە كەلسەك (مەسىلەن، يېزىپ + ئال = يېزىۋال دېگەندەك)، ئۇ تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ بىز توختىلىۋاتقان نۆۋەتتىكى ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دائىرىسىگە ئەمەس، بەلكى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دائىرىسىگە كىرىدۇ.

6. «باش»، «باغ» سۆزلىرى بىرىككەن سۆزلەردە ئىككىنچى (كېيىنكى) تەركىب بولۇپ كەلسە ياكى سۆز بىرىكمىسى (سان مىقدار بىرىكمىسى) دە كېيىنكى تەركىب (بېقىنىدۇرغۇچى سۆز) بولۇپ كەلسە، شۇ سۆزلەر تەركىبىدىكى پاتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [b′]تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [v]غا ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
قاپاقباش	[q′ap′aq′vaʃ]
يىگىتبېشى	[jig′it′veʃi]
كۆكياش	[k′φk′vaʃ]
كاتتىباش	[k′t′t′ivaʃ]
بەش باش (پىياز)	[b′ɛʃvaʃ]
بىرباغ (چىڭسەي)	[birvaʁ]
ئاق باش	[aq′vaʃ]
بەلباغ	[b′ɛlvaʁ]

7. پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [g′] بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، «ك» تاۋۇشىدىن باشقا تىل تەركىبلىرى (بوغۇم ياكى قوشۇمچىلار) ئۆلانسا، تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇلىشىپ [ɣ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
ئۆگزە	[φɣzɛ]
تۇغمەن	[t′yɣmɛn]
بەگلىك	[b′ɛɣlik′]
ئۆگرە	[yɣrɛ]
ئەگسە	[ɛɣsɛ]
تۇغمەك	[t′yɣmɛk′]

لېكىن، بوغۇم ياكى سۆزىنىڭ بولۇپ كەلسە يەنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى ئۆلانسا، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ɣ] غا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

[ɛg′—ip′]→[ɛg′ip]

[b′ɛg′—im]→[b′egim]

[ɛg′i—][ɛg—im]→[ɛg′—im]

[ty′g′—ɛ]→[t′ygɛ-]

ئەمدى، «ك» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۆلانغاندا بولسا، [g′] تاۋۇشى [K′]تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

[t′yg′+′kytʃɛ]→[t′y′kk′ytʃɛ]

[b′ɛg′+k′ɛ]→[b′ɛk′k′ɛ]

8. پاتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [dʒ] بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلسە، ئاجىزلىشىپ سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [ʒ] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
خەجلە -	[xɛʒlɛ—]
ئىجتىمائىي	[iʒt′imaji]
گەجگە	[g′ɛʒg′ɛ]
مەجبۇر	[mɛʒb′ur]
سەجدە	[sɛʒd′ɛ]
تاج	[t′aʒ]
كاج	[k′aʒ]

لېكىن، بوغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە [ʒ] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن، «جان»، «بېجى»، «تاجىم» دېگەندەك.

9. بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [tʃ] تەلەپپۇزدا ئومۇمەن سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʃ] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
كۆچمەك	[k′ɸʃmɛk′]
ئىچمەك	[iʃmɛk′]
ئۇچتۇرپان	[yʃt′urp′an]
ئاچپاقا	[afp′aq′a]
ئاچلىق	[aʃliq′]
چاچ	[tʃaʃ]

لېكسىن، بۇ ئۈزۈك تاۋۇشىمۇ بوغۇم ياكى سۆز بېشىدا بولۇپ كەلسە، [ʃ] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن، «چېچى»، «قېچىپ»، «ئۇچما» دېگەندەك.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېگەندە، ئاساسەن پارتلىغۇچى، جارانسىز تاۋۇش [q′] نىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ، جارانسىز تاۋۇش [x] غا؛ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ، جارانلىق تاۋۇش [ʁ] غا؛ پارتلىغۇچى، جارانسىز تاۋۇش [k′] نىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ، جارانلىق تاۋۇش [ɣ] غا، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ، جارانسىز تاۋۇش [ɕ] غا؛ پارتلىغۇچى تاۋۇش [b′]، [p′] لارنىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [v] غا؛ پارتلىغۇچى تاۋۇش [g′] نىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتتا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ɣ] غا؛ پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [dʒ] نىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʒ] غا؛ پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [tʃ] نىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʃ] غا ئاجىزلىشىشقا قارىتىلىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىنىڭ ھېچقايسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيدۇ.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

نەشرىياتچىلىقتىكى «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا

تۇرسۇن ئابدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇناسىۋىتى نەزەرىيە جەھەتتىن تەھلىل قىلىنىدۇ ھەمدە بۇ زىددىيەت مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق يۆنىلىشى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى زۆرۈرلۈكى ۋە مۇھىملىقى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ...ۇلمىسىنىڭ ئورنىتىلىشى، باشقا ساھەلەرگە ...شالا، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىغىمۇ غايەت زور ...ياتي كۆچ ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ...تتا، توغرا ھەل قىلىنمىسا بولمايدىغان بەزى ...لي مەسىلىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. نەشر ...ۇملىرىنىڭ ئىككى ئۇنۇمى (ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ...ەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمى) ئوتتۇرىسىدىكى ...ناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنى توغرا بىر تەرەپ ...لىش مەسىلىسى مۇشۇ ئەھلي مەسىلىلەر ...چىدىكى بىر مۇھىم مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ئىككى ...اقلىملىق خۇسۇسىيىتى ۋە «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ زىددىيەت مۇناسىۋىتى

...ەممىگە ئايانكى، نەشرىياتچىلىق ...زمىتىنىڭ ئۇنۇمى دېگەندە، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە ۋە نەشرىياتنىڭ ئۆزىگە ئېلىپ كېلىدىغان ئىجتىمائىي تەسىرى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نەشرىيات ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلات — نەشر بۇيۇملىرىنى ئۇنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ بىر خىل مەنىۋى مەھسۇلات بولۇپ، ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ۋاستىچىلىك رولىدىن ئېيتقاندا، ئۇ بىر خىل ماددىي مەھسۇلات بولۇپ، تاۋارلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق ئەملىگە ئاشىدۇ ھەمدە بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرىدۇ. نەشر بۇيۇملىرى مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولۇپ، قىممەت قانۇنىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ يۇقىرى بولۇشى ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىشقا پايدىلىق، ئىجتىمائىي ئۇنۇمنىڭ ياخشى بولۇشىمۇ يۇقىرى ئىقتىسادىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن شەرت ـ

شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، «ئىككى ئۇنۇم» بىرەكلىككە ئىگە بولۇپ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ خىل ئۆزئارا تەسىر قىلىش، ئۆزئارا ئۆزگىرىش، ئۆزئارا تەقەززا قىلىش، ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈش قانۇنىيىتى نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىدا ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى تەكتىلەش بىلەن بىرگە، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىمۇ ئەھمىيەت بېرىشنى، بىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، يەنە بىرىگە سەل قارىماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

دۆلىتىمىز — سوتسىيالىستىك دۆلەت. دۆلىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بىزنىڭ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمىزنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسىنى بەلگىلىگەن، ئۇنىڭدىن سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ فاكتورى ۋە يۆنىلىشى شەكىللەنگەن. سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ۋەزىپىسى خوددى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن 1983 - يىل 6 - ئايدا ئوتتۇرىغا قويغان «نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارار»دا كۆرسىتىلگەندەك: «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق پەن - تېخنىكا ھەم مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تارقىتىش، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتىن ئىبارەت». بۇنىڭدىن، ئىجتىمائىي ئۇنۇم بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئىجتىمائىي ئۇنۇمنىڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى ئىكەنلىكىنى، ئىقتىسادىي ئۇنۇم بولسا ئىككىنچى ئورۇندا، يەنى بېقىندىلىق ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ھەرقانداق ماددا شەكلىدىكى نەشرىيۇلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قىممىتى ئادەتتىكى ماددىي تاۋارلارغا ئوخشىمايدۇ. نۇرغۇن ئەھۋاللاردا ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئۇنۇمى بىردەك بولماي قالىدۇ. مەسىلەن، دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، بەلگىلىك قىممىتى ۋە ئۇنۇمى بولغان ياخشى نەشرىيۇلىرى كىتابخانىلارنىڭ ئىدىيىسىدە، خىزمىتىدە، تۇرمۇشىدا، ھەتتا پۈتكۈل جەمئىيەتتە ئاكتىپ تەسىر پەيدا قىلىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، بىر ناچار نەشرىيۇلىرى خەلقنى زەھەرلەيدۇ، جەمئىيەتنى بۇلغايدۇ، ئۇ جەمئىيەتكە قانچىلىك كۆپ تارقالسا، ئۇنى سېتىۋالغانلار قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ جەمئىيەتكە بولغان زىيىنى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ئادەتتىكى ماددىي تاۋارلار ئۆزىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، پەقەت بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ چەكلىك ماددىي تەلىپىنىلا قاندۇرىدۇ، نەشرىيۇلىرى بولسا كىشىلەرنىڭ تەرىپىدىن تەكرار پايدىلىنىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە روھىي قىياپىتىگە ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، نەشرىيۇلىرى بىر خىل ئالاھىدە تاۋار بولۇپ، تاۋارلىق خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدە ئىجتىمائىي تەسىردىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇ ھەم ماددىي مەھسۇلات سۈپىتىدە تاۋار ئوبوروتى ساھەسىگە كىرىپ، بەلگىلىك دەرىجىدە ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىدۇ، ھەم مەنىۋى مەھسۇلات سۈپىتىدە جەمئىيەتكە ۋە خەلقە پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تارقىتىپ، كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىدە تۇرتكىلىك رول ئوينايدۇ. شۇڭا ئەملىي خىزمەت جەريانىدا «ئىككى ئۇنۇم» ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كۆرۈلگەندە ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى، ئاندىن قالسا ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى تەكتىلەش لازىم.

2. «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ ماھىيەتلىك تەلىپى ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يوللىرىنىڭ تەكشۈرۈسىزلىقى

سوتسيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم قىلىپ، «ئىككى ئۇنۇم» نىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم. لېكىن ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا بۇ خىل تەلەپنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا ئەمەلگە ئېشىشى ھەرگىزمۇ سۈبيېكتىپ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدەك ئۇنچىۋالا ئوڭاي ئەمەس، ئۇ سۈبيېكتىپتىن ئوبيېكتىپقا ئۆتۈشتىكى ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدۇر.

بىرىنچى، ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئۇنۇم ئەھۋالى ئومۇمەن مۇنداق تۆت خىل ھالەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچى، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ئوخشاشلا ياخشى بولۇش. مەسىلەن، ئوبيېكتىي كۆپ، كىتابخانلار ئوڭاي چۈشىنەلەيدىغان ئاممىباب ئوقۇشلۇقلار، مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرى، چوڭلار مائارىپى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە ماتېرىياللىرى؛ ئىككىنچىسى، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ياخشى، ئەمما ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ياخشى بولماسلىق. مەسىلەن، كەسپىيلىكى كۈچلۈك، قاتلاملىقى بىر قەدەر يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر مەخسۇس ئەسەرلەر، پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرى، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەبىئىي پەنگە ئائىت ئوقۇشلۇقلىرى؛ ئۈچىنچى، ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ياخشى، لېكىن ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ناچار بولۇش. مەسىلەن، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پەس ئارزۇ - ھەۋەسلىرىگە ماس كېلىدىغان تېتىقسىز، شەھۋانىيلىق، شەھۋەتپەرەسلىكنى، قاتىللىق، زوراۋانلىقنى، فېئودال خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان ھەر خىل نەشر بۇيۇملىرى؛ تۆتىنچى، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ئوخشاشلا ياخشى بولماسلىق. مەسىلەن، مەزمۇنى ئادەتتىكىچە، سۈپىتى ناچار، كىتابخانلار ياقتۇرمايدىغان بىر قىسىم نەشر بۇيۇملىرى. سوتسيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپىگە ئاساسەن، يۇقىرىقى تۆت خىل ئەھۋال ئىچىدە بىزنىڭ تاللايدىغىنىمىز پەقەت بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىلدىكى ئەھۋالدىنلا ئىبارەت. «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ ئورگانىك بىرلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نۇرغۇنلىغان ئوبيېكتىپ شەرت - شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ زىددىيەت مۇناسىۋىتىنى تونۇش ۋە ئىگىلەش، بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىلەپ ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇنۇمى ياخشى بولغان نەشر قىلىش پىلانىنى تۈزۈش ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئاددىي ھالدا تەسەۋۋۇرغا تايىنىپلا ئورۇندىغىلى بولىدىغان ئىش ئەمەس، بۇ، ناھايىتى زور دەرىجىدە، كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدىكى بىلىشىنى ۋە سۈبيېكتىپ تىرىشچانلىقىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىش دەرىجىسىنىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق.

ئىككىنچى، نەشرىيات ئورۇنلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىگە ئېرىشىشى بىۋاستە، كونكرېت، رېئال بولىدۇ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە بولغان تەسىرىمۇ بىۋاستە ۋە رېئال بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، رىقابەت مېخانىزمىنىڭ رولى ۋە مەنپەئەت شەكلىنىڭ بۇلۇنۇشى ئوبيېكتىپ ھالدا ھەرقايسى نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي

مەنپەئەتكە بولغان ئىنتىلىشىنى كۈچەيتىدۇ. لېكىن ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى قوغلىشىشمۇ يەنە ئىجتىمائىي ئەمگەك ۋاقتىنى تېجەش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇشى، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى جارى قىلدۇرۇپ، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىش لازىم. نۆۋەتتە، بىر قىسىم نەشرىيات ئورۇنلىرىدىكى ئۇنۇمنىڭ يۇقىرى بولماسلىقىغا ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشقا ماھىر بولماسلىقى سەۋەب بولماقتا. ئىجتىمائىي ئۇنۇم بولسا بۇنىڭغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. ئادەتتىكىچە ئېيتقاندا، ئۇ ئىجتىمائىيلىقى كەڭ دائىرىلىك، ۋاستىلىك، ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە قاتلاملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بىر تەرەپتىن، نەشرىيۇملىرى كەڭ كۆلەمدە تارقالغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى ئۆگىنىپ، ئىگىلەپ ۋە ئەملىيەت جەريانىدا ئىشلەتكەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى جارى بولۇپ، ئۇنۇمى گەۋدىلىنىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىي ئۇنۇمنىڭ نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ پائالىيىتىگە بولغان تەسىرىمۇ قىسقا مۇددەت ئىچىدە گەۋدىلەنمەيدۇ. بىزدە، سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق مەزمۇنى ساغلام ۋە خىلمۇخىل، كۆپ قاتلاملىق نەشىر بۇيۇملىرىنى نەشىر قىلىش ئارقىلىق، جەمئىيەتكە ماركسىزم - لېنىنىزمنى تارقىتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولۇش ۋە پەن - مەدەنىيەت بىلىمىنى تارقىتىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، مەنۇي تۇرمۇشىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇشنى، قىسقىسى، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشنى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ مۇشۇنداق خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى بەلگىلىگەن. نەشر بۇيۇملىرى ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان مەھسۇلات بولۇپ، پەقەت ئوبوروت قىلىنىش ئارقىلىقلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ قىممىتىنى نامايان قىلالايدۇ، شۇڭا ئۇ تاۋار شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تاۋار شەكلىدە مەۋجۇت بولغانىكەن، مۇقەررەر ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا رىئايە قىلىشى، قىممەت قانۇنىغا بويسۇنۇشى لازىم. مانا بۇنىڭدىن نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ھال تەبىئىي ھالدا نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تەكىتلەشنى بەلگىلىگەن. نەشر بۇيۇملىرى ئادەتتىكى تاۋار بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمى ھەمىشە بىردەك بولىدۇ. لېكىن ئۇ ئالاھىدە مەھسۇلات، يەنى مەنۇي مەھسۇلات بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ «ئىككى ئۇنۇمى» ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا زىتلىق ياكى بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشتەك ئەھۋاللارمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇ ئادەتتىكى تاۋار بولغانلىقتىن، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ۋە ماددىي مەنپەئەتنى تەكىتلەش زۆرۈر. ئەمما ئۇ يەنە مەنۇي مەھسۇلات بولغانلىقتىن، ئۇنى تامامەن ماددىي ئۆلچەم بويىچە ئۆلچەشكە بولمايدۇ.

نەشرىياتلاردا ئىسلاھات يولىغا قويۇلغاندىن كېيىن، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ مەنپەئىتى بىلەن باغلاپ قويۇلدى. ئىقتىسادىي ئۇنۇم ياخشى بولغاندا، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە ماددىي مەنپەئەتكە ئېرىشەلىدى. ئىقتىسادىي ئۇنۇم ياخشى بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئېلىشقا تېگىشلىك مەنپەئىتى زىيانغا ئۇچرىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئىقتىسادىي ئۇنۇم كىشىلەرنىڭ جانجان مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت. ئىجتىمائىي ئۇنۇم بولسا، ئابستراكت نەرسە بولۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەتكە قارىتىلغان. ئۇ شەخسلەرنىڭ مەنپەئىتى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىقى يوق، يىراق كەلگۈسىدىكى مەنپەئەت. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، شەخسىي مەنپەئەت، كوللېكتىپ مەنپەئىتى، سوتسىيالىزملىق بىر پۈتۈن مەنپەئىتى ئومۇمىي جەھەتتىن بىردەكلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرى بىر تەرەپ قىلىنغاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تېخى يۇقىرى بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، كىشىلەر دائىم شەخسىي مەنپەئەت، كوللېكتىپ مەنپەئىتى ۋە كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتكىلا ئەھمىيەت بېرىدۇ، مانا بۇ «ئىككى ئۇنۇم» ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە چەتكە قېقىش ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبتۇر.

قىسقىسى، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ ئەڭ ياخشى بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم، بۇ بىر پۈتۈن ماھىيەتلىك تەلەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئەمەلىي خىزمەتتە بۇ ماھىيەتلىك تەلەپنى ئورۇنداش قىيىن، ئۇ نۇرغۇن ئوبيېكتىپ ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ھەم كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى، بىلىش ئىقتىدارى، ھۆكۈم قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىپادىسى غايىۋى تەلەپ بىلەن ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى مۇناسىۋەتتىدىن ئىبارەت. بەزىدە بىز ياكى بازار ئىگىلىكىنىڭ بەزى پرىنسىپلىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا چۈشىنىۋالىمىز، ياكى بىزنىڭ نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ قانۇنىيەتلىك تەلەپلىرى، بولۇپمۇ «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ ئۆلچىمىنى ئىگىلەشكە بولغان تونۇشىمىز قاتمال بولغانلىقى ئۈچۈن، دائىم ئۆزىمىزچە ئۇنۇمنى ياخشى بولىدۇ دەپ قارىغان، ئەمەلىيەت بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزدەك بولمايدىغان ئەھۋال يۈز بېرىدۇ، يەنە بەزىدە بىزنىڭ بىلىشىمىز «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ پرىنسىپىغا ئويغۇن بولسىمۇ، لېكىن پۈرسەت، شەرت، شارائىت قاتارلىق ئامىللارنى ئىگىلەشكە بولغان سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىقىمىزنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقىدىن، كۆتكىنىمىزدەك ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەسلىكىمىز مۇمكىن. دېمەك، ئوبيېكتىپ جەھەتتە «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۈپ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىش ئەمەس.

ئىجتىمائىي ئۇنۇم بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت — قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت، شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئۆزئارا ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بولىدۇ. پەقەت مۇشۇ قانۇنىيەتنى پۈختا ئىگىلەپ، قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرگەندە، ئاندىن «ئىككى ئۇنۇم» ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ياخشى تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ.

3. ئەمەلىيەت جەريانىدا «ئىككى ئۇنۇم»نىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش

نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى ئىجتىمائىي ئۇنۇم

بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ زىددىيەت ھەرىكىتى جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق مۇناسىۋىتى ئۇزلۇكسىز تەڭشىلىش ئارقىلىق ئالغا قاراپ راۋاجلىنىدۇ. بۇ خىل زىددىيەت ھەرىكىتى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدىكى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت بىلەن يىراق كەلگۈسىدىكى مەنپەئەت، رېئال مەنپەئەت بىلەن تۇپ مەنپەئەت، قىسمەن مەنپەئەت بىلەن بىر پۈتۈن مەنپەئەت، تارماقلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن دۆلەت مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ بىرلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدىكى «ئىككى ئۇنۇم» نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا، زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپىنى چىڭ تۇتۇشقا دىققەت قىلىش، سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپى بويىچە، ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ماھىيەتلىك تەلەپكە زىت كېلىدىغان تەرەپلەرنى ئۇزلۇكسىز تۈگىتىپ، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۇپ نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم.

«ئىككى ئۇنۇم» نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، سوتسىيالىستىك مەنسۇى مەسۇلات ئىشلەپچىقىرىش نىشانىنى ئاساس قىلىپ، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلىدىغان، دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيەسىنى تەشۋىق قىلىدىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە كوللېكتىپچىلىقنى، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەت، ئۇلۇغۋار غايىنى تەشۋىق قىلىدىغان، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنسۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان، دەۋرنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى مەدھىيىلەيدىغان نەشىر بۇيۇملىرىنى زور كۆچ بىلەن نەشر قىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنسۇى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۈپەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، يۇقىرى ئۇنۇم يارىتىش نىشانىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئەلا سۈپەتلىك، مول مەزمۇنلۇق پەن - تېخنىكا، ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە ئاممىباب ئوقۇشلۇقلارنى كۆپلەپ نەشر قىلىپ، جەمئىيەت ۋە خەلقنى ياخشى مەنسۇى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەش لازىم. مانا بۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەقەززاسى.

ئىككىنچى، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ۋە تارىخىي بۇرچ تۇيغۇسى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتە كەم بولسا بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان، سوتسىيالىستىك مەنسۇى مەدەنىيەتنىڭ تەلىپى ۋە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى نەشرىياتچىلىق تۈزۈلمىسىنى تىرىشىپ ئورنىتىپ، «ئىككى ئۇنۇم» نىڭ پايدىلىق بىرلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، بىر قىسىم ئېتىبار بېرىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، نادىر ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش فوندىنى تەسىس قىلىپ، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى يۇقىرى، ئەمما ئىقتىسادىي

ئۇنۇمى كۆتۈلدىكىدەك بولمىغانلىقتىن نەشىر قىلىنىشى توسالغۇغا ئۇچراۋاتقان بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ياردەم بېرىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىقىغا دائىر قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ تۈرلۈك مەشغۇلاتلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ ۋە ئۆلچەملەشتۈرۈپ، بارلىق ئىلغار، ئېسىل مەدەنىيەت مېۋىلىرىنىڭ كەڭ نەشر قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، مەزمۇنى ساغلام بولمىغان نەشر بۇيۇملىرىنىڭ نەشر قىلىنىشىنى چەكلەش لازىم.

ئۇچىنچى، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەكىتلەش لازىم. ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ھەرگىزمۇ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى كېرەك قىلماسلىقتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىش ئاساس قىلىنغان پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن بازار ئارقىلىق تەڭشەش ئاساس قىلىنغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە تۈپ ئاساسىدىن بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. بازار ئىگىلىكى، ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىگىلىكى بولغانلىقى، بازار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتى، ئەمەلىيەتتە تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، نەشرىيات ئورۇنلىرى ئىشلەپچىقارغان تاۋارلار — نەشر بۇيۇملىرى بازارغا سېلىنىپ، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىدۇ. نەشرىيات ئورۇنلىرىمۇ بۇ ئىقتىسادىي قىممەتكە تايىنىپ ئۆز - ئۆزىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، رونىق تاپقۇزىدۇ. ئەگەر ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە سەل قارالسا، نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ ئىشلەپچىقارغان تاۋارلىرى بازار تاپالمايى بېسىلىپ قېلىپ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى راۋاج تاپالمايى، ئاخىردا خانىۋەيران بولۇشتەك يامان ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. دېمەك، ئىجتىمائىي ئۇنۇم بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇم نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئىككى تۈگۈنى بولۇپ، ئىجتىمائىي ئۇنۇم يېتەكچى، ئىقتىسادىي ئۇنۇم جان تومۇر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككىسىدىن بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. بۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئۇنۇمنىڭ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىدىن ھەرگىز تەۋرىنىشكە بولمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن تەۋرەنمىگەندىلا، ئاندىن نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى پارتىيىنىڭ توغرا نەشرىياتچىلىق فاكىجىنى ۋە سوتسىيالىستىك نەشرىياتچىلىق يۆنىلىشىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلەتكىلى بولىدۇ.

تەھرىرى: كۇرەش مەھمۇتجان

ئىنگلىز تىلىدىكى Would نىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلىنىشى

ئابدۇرېشىت قادىر، ئۆمەرجان قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىنگلىز تىلىدىكى Would نىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىپادىلىنىشى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ.

ئىنگلىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس قانۇنىيەت ۋە گراماتىكىلىق شەكىللەرگە ئىگە. Would بولسا ئىنگلىز تىلىدا دائىم ئۇچرايدىغان يارەمچى سۆز بولۇپ ئوخشىمىغان زامان ۋە ئوخشىمىغان شەكىللەردە كېلىپ ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، ئىنگلىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ۋە كونكرېت ئىپادىلىنىش جەھەتتە ئۆزئارا پەرقلىنىدىغان بولغاچقا ئىنگلىز تىلىدا Wuold ئىشلىتىلگەن جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشىمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ.

1. Would نىڭ ھازىرقى زامانداكى قوللىنىلىشى

1، Would بەزىدە Will نىڭ ئورنىدا كېلىدۇ.

would ھازىرقى زامانداكى will نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەندە كەلگۈسى ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردە would نىڭ مەنىسى will غا ئوخشاش بولۇپ ئۇيغۇر تىلىدا كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى قوشۇمچىسى «ماقچى/مەكچى» ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

(1) I would (will) talk with Ahmet about it

مەن بۇ ئىش توغرىسىدا ئەخمەت بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن.

مەقسەت پېئىلى ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى

(2) He would (will) make a speech at the meeting

ئۇ بۇ يىغىندا سۆزلىمەكچى.

2، Would like شەكلىدە ھازىرقى زاماندا ئىشلىتىلىپ wish ۋە want قا ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق جۈملىلەر «غۇ»لىق ئىسىمداشقا «بار، يوق» سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى «ئا»لىق رەۋىشداش ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىنىڭ III شەخس قوشۇمچىسى «دۇ» نىڭ ئولىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

(1) I would like to go abroad.

مېنىڭ چەت ئەلگە چىققۇم بار.

(2) Tursun will do his home work tomorrow.

تۇرسۇن تاپشۇرۇقىنى ئەتە ئىشلەيدۇ.

2. Would نىڭ ئۆتكەن زاماندىكى قوللىنىلىشى

1، Would نىڭ ئاددىي ئۆتكەن زاماندىكى قوللىنىلىشى

would بۇ زامانda قوللىنىلغاندا ئۆتكەن زاماندا ئىزچىل تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ياكى ئادەتكە ئايلانغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى (بۇ شەكىل ئەسلى «ئار» لىق سۈپەتداشلارغا يارەمچى پېئىل «ئەر» نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «ئەردى» نىڭ قوشۇلۇشى ئاندىن شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان. لېكىن بۇ شەكىل تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئەسلىنى يوقاتقان). ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

I would go to the library every evening.

مەن ھەر كۈنى كەچتە كۈتۈپخانىغا باراتتىم (بارار ئىدىم).

2، Would نىڭ ئىزچىل ئۆتكەن زاماندىكى قوللىنىلىشى

would بۇ زامانda قوللىنىلغاندا ئۆتكەن زاماندىكى مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا بۇيرۇق - تەلەپ رايى قوشۇمچىسى «غاي/قاي/گەي/كەي» بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا «ئىدى» يارەمچى پېئىلى ئاندىن شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

He would be sleeping when you went to his home.

سىز ئۇنىڭ ئۆيىگە بارغاندا ئۇ ئۇخلاۋاتقان بولغىدى.

3، Would نىڭ ئۆتكەن پۈتكەن زاماندىكى قوللىنىلىشى

would بۇ زامانda قوللىنىلغاندا ئۆتكەن زاماندىكى مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە تاماملىنىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ تۈردىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا كېلىدىغان زامان سۈپەتداشلىرىغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىق» نىڭ قوشۇلۇشى، ئاندىن ئۇنىڭ ئىسىملارغا خاس تۈرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

Murat told me that he would have finished it by six oclock

مۇرات ماڭا سائەت 6 دىن بۇرۇن ئىشنى تۈگىتىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

3. Would نىڭ پەرەز شەرتلىك جۈملىلەردىكى قوللىنىلىشى

would بۇ خىل شەكىلدە ئىشلىتىلگەندە سۆزلىگۈچىنىڭ سۈبيېكتنىپ ئارزۇ - خاھىشىنى بىلدۈرۈپ ئەمەلگە ئاشمىغان ياكى ئەمەلگە ئاشمايدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ، بۇ خىل پەرەز - شەرتلىك جۈملىلەر ئىككى خىل بولىدۇ.

1، ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى

باش جۈملە	بېغىنىدى جۈملە
(پېئىلنىڭ ئەسلى شەكلى)v + would	ئۆتكەن زامان شەكلى

بۇنداق پەرەز جۈملىلەر شەكىل جەھەتتىن ئاددىي ئۆتكەن زاماندا ئىپادىلەنسىمۇ، مەزمۇن جەھەتتىن ھازىرقى ۋە كەلگۈسى زاماندىكى ئىش - ھەرىكەتنى ۋە ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

(1) I would certainly go if I had time.

ئەگەر ۋاقتىم بولسا چوقۇم بارات تىم (بارار ئىدىم).

(2) If she knew french, she would read it in the original.

ئەگەر ئۇ فرانسۇزچە بىلگەن بولسا، ئۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ئوقۇيتتى. (ئوقۇغان ئىدى)

2، پۈتكەن ئۆتكەن زامان شەكلى

باش جۈملە	بېغىنىدى جۈملە
ئۆتكەن زامان تارماق	ئۆتكەن زامان تارماق
would have + v	had + v

بۇ خىل شەكىلدىكى جۈملىلەر ئۆتكەن زامانداكى ھەرىكەت ۋە ھالەت توغرىسىدىكى پەرەز قىياسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

(1) Anwar would have come if he had not been so busy.

ئەنۋەر بەك ئالدىراش بولمىغان بولسا كەلگەن بولاتتى.

(2) If I had started a little earlier I would hawe caught the train.

ئەگەر بالدۇرراق يولغا چىققان بولسام پويىزغا ئولگۈرەلىگەن بولاتتىم.

4. Would نىڭ كۆچۈرمە تەركىبىنى ئۆزلەشتۈرمە تەركىبىگە ئايلاندۇرغاندا قوللىنىلىشى

ئىنگلىز تىلىدا مۇئەييەن شارائىتتا سۆزلىگۈچىنىڭ بىكىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتمەكچى شەرت ئاستىدا شەكلىنى ئۆزگەرتىپ قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق شارائىتتا جۈملىدە would ئىشلىتىلىدۇ.

1، ئەگەر كۆچۈرمە تەركىب ھازىرقى زاماندا بولسا ئۇنى ئۆزلەشتۈرمە تەركىبىگە ئايلاندۇرغاندا ھازىرقى زامان ئۆتكەن زامانغا ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا كېلىدىغان زامان سۆپەتداشلىرىغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «لىق» نىڭ قوشۇلۇشى، ئاندىن ئۇنىڭ ئىسىملارغا خاس تۇرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ite said: "If I catch the plane, I' ll be home by seven".

He said he would be home by seven, if he caught the plane.

ئۇ ئەگەر ئايروپىلانغا ئولگۈرەلىگەن بولسا، سائەت 7 دىن بۇرۇن ئۆيىگە كېلىپ بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

2، ئەگەر كۆچۈرمە جۈملە ئۆتكەن زاماندا بولسا ئۆزلەشتۈرمە تەركىبكە ئايلاندۇرغاندا زاماندا

ئۆزگىرىش بولىمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يەنىلا يۇقىرىقى شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

He said: "If I was free, I would go there".

He said that he would go there if he was free.

ئۇ بوش ۋاقتى بولسا ئۇ يەرگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

3، IF بىلەن باشلانغان شەرتلىك بېقىندى جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە تەركىبكە ئايلاندۇرغاندا زامانداش ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا شەرت رايى قوشۇمچىسى «ش»لىق ئىستىداش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

Abliz asked: "If the door is locked, what shall I do?"

Abliz asked whad would he do if the door was locked.

ئابلىز ئىشىك تاقاق بولۇپ قالسا قانداق قىلىشنى سورىدى.

5. Would نىڭ باشقا شەكىللىرىكى قوللىنىشى

1، Would + S + Wish شەكلى

Would بۇ خىل جۈملىلەردە قوللىنىلغاندا ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىنىڭ سۈزلىگۈچىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ خاھىشتا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ سۈزلىگۈچىنىڭ شۇ كۈنكىرىت ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئۆكۈنۈش ۋە ئەپسۇسلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا شەرت رايى قوشۇمچىسى «سا/سە» بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «چۇ» يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

I wish she would write to me more often

ئۇ ماڭا دائىم خەت يېزىپ تۇرسىچۇ!

If only + Would شەكلى

would بۇ خىل شەكىلدە كەلگەندە مەلۇم ئىش ھەرىكەت توغرىسىدىكى خۇرسىنىش ۋە ئەپسۇسلىنىشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا شەرت رايى قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا يارەمچى پېئىل «بول» نىڭ ئۆتكەن زامان ھېكايە خەۋەر ئايرىمىنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلى (بولۇپ تۇرۇ ئىكەن) نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

If only he would driwe more slowly.

ئۇ ماشىنىنى ئاستىراق ھەيدىسە بوپتىكەن.

3، Would نىڭ Unless بىلەن باشلانغان شەرتلىك بېقىندى جۈملىدە قوللىنىلىشى

would بۇنداق جۈملىدە قوللىنىلغاندا مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا بولغان شەرتنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا شەرت رايى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «لا» ئولانمىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

We would go unless it rains tomorow.

ئەتە يامغۇر ياغمىسلا بارىمىز.

4، Would مەقسەت بېقىندى جۈملىدە

قوللىنىشى

would بۇ خىل شەكىلدىكى مەقسەت بېقىندى جۈملىدە كېلىپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىدىكى مەقسەتنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل جۈملىلەر «ش» لىق ئىسىمداشقا «ئۇچۇن» تىركەلمىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

He spoke loudly and clearly so that everyone would be able to understand him.

باشقىلارنىڭ چۈشىنىشى ئۈچۈن ئۇ ئۇنلۇك ھەم ئېنىق سۆزلىدى.

5، Would + Otherwise شەكلى

If sth would بۇ خىل شەكىلدە كەلگەندە شەكلىنىڭ (doesn't, hadn't, didn't) happen ئورنىغا كېلىپ مۇلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا «ئار» لىق سۈپەتداشلارغا «ئىكەن» يارەمچى پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

I used my calculator otherwise I would have taken much longer.

مەن ھېسابلاش ماشىنىسىنى ئىشلەتتىم، بولمىسا كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلارىكەنمەن.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. <A Practcal English Grammar>. A. j. Thomson A. V. Martinent
2. <Longman English Grammae>. L. G. Alexander
3. <Practical English Usage> Michael Swan
4. 张道真．实用英语语法
5. 王高生．简明英语语法
6. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى». (خەمىت تۆمۈر)
7. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى
8. تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (3). مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

ئائىلە تەربىيىستىڭ مەكتەپ تەربىيىسىدىكى ئورنى توغرىسىدا

گۈلزەپەر مۇھەممەد

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مەكتەپ تەربىيىسىدىكى مۇھىم ئورنى ۋە ئائىلە تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

تەلىم - تەربىيە ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدا ئەۋەزسىز پائالىيەت بولۇپ، ئۇ ئائىلە تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسى ۋە جەمئىيەت تەربىيىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئۈچ خىل تەربىيە ئىچىدە ئائىلە تەربىيىسى ئىپتىدائىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، كىيىنكى ئىككى تەربىيە ئۈچۈن ئاساس سېلىش رولىنى ئويناپدۇ، مەكتەپ تەربىيىسى بىلەن جەمئىيەت تەربىيىسى بولسا، ئائىلە تەربىيىسىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇنى تولۇقلاش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ.

ئائىلە — ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئورتاقلىقىدىن تەشكىل تاپقان ئىجتىمائىي بىرلىك، شۇنداقلا ئۇ يەنە ياش - ئۆسمۈرلەر ئۆسۈپ يېتىلىدىغان ئەڭ دەسلەپكى ئىجتىمائىي مۇھىت. ئادەمنىڭ پەزىلىتى، مىجەز - خاراكتېرى ئائىلىدىن ئىبارەت بۇ بۆشۈكتە يېتىلىدۇ، شۇڭا ئىنسان پەزىلىتىنىڭ يېتىلىش بۆشۈكى بولغان ئائىلە مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان، ئائىلە ئەزالىرىدىن تەركىب تېپىشى لازىم.

ئائىلە تەربىيىسى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ، ئۇ ئىپتىدائىي مائارىپنىڭ ئاساسى، ئىنسان ھاياتىدىكى تۇنجى دەرسخانا، بۇ دەرسخانا تەربىيىسى كوللېكتىۋىزملىق روھ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىيات، مىللەتپەرۋەرلىك ئاڭ يىلىن يۇغۇرۇلۇشى، ئاتا - ئانا بولغۇچى سۆز ۋە ھەرىكىتى بىلەن ئۈلگە بولۇشى كېرەك، چۈنكى بالىلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلۇق، ئەخلاق - پەزىلەتلىك، ساپ دىل، خۇش مۇئامىلىلىك بولۇپ يېتىلىشى ئائىلە تەربىيىسىگە باغلىق.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئادىتىدە بالىلارنى ياخشى تەربىيىلەش، ئۇلارغا كۆيۈنۈش، مەسئۇل بولۇشتەك ئېسىل پەزىلەت ساقلانغان بولۇپ، بالىلارنى ياخشى خۇلقلۇق، بىلىملىك، ئەدەب - قائىدىلىك قىلىپ تەربىيىلەش ئاتا - ئانىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم مەجبۇرىيىتى دەپ قارىلىدۇ.

بۇ توغرىدا ئۇلۇغ ئالىم ۋە شائىرلىرىمىزنىڭ

نۇرغۇن دانا ھېكمەتلىك بايانلىرى بار. XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ قامۇس خاراكتېرلىك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە پەرزەنتنى قانداق تەربىيىلەش ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن:

4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزەڭلا بول.
4505 ئېرىڭ ياخشىنى ئال ئىنىگە قىلىپ،
ئوغۇل - قىز ئۆسەر پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

بۇ ئايەردە ئالىم بالىلار ئۈچۈن ئەڭ دەسلەپكى تەربىيىچىنىڭ ئاتا - ئانا ئىكەنلىكىنى، بالىلارنى بىجىرىم، ساغلام ئۆستۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇلارنى بىلىملىك، يارامليق قىلىپ تەربىيىلىسە، بالىلارنى مەڭگۈلۈك بەختكە ئىگە قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن يولسا،

1223 كىمنىڭكى بولۇر ئەركە ئوغۇل - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.
1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭلە ئوغۇلغا كۆپ،
بولۇر ئۇ ئوغۇلنىڭ خوي - پەيلى خوپ.
1224 كىچىك چاغدا ئوغۇلنى قويسا ياۋاڭ،
ئوغۇلدا گۇناھ يوق ئاتاغا جاپا.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق، بالىلارنى ئەركە ئۆگىتىپ قويۇشتىن كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتنىڭ يامانلىقىنى، كۆيۈنۈش بىلەن چىڭ تۇتۇشنىنى بىرلەشتۈرۈپ، بالىنى كىچىكىدىن باشلاپ ياخشى تەربىيىلەش لازىملىقىنى، ئەكسىچە بولغاندا، ئاتا - بالا ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆمۈر بويى زىيارەت چېكىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ئالىم يەنە:

1486 ئوغۇل - قىز سەۋەبى ئاتا ھەم ئانا،
بۇزۇلسا قىلىقى تۇزەلسە يەنە.
1225 ئوغۇل قىز خوپى - پەيلى بولسا يامان،
ياماق قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق بالىلارغا ياماق خۇلق، ياماق مىجەزنىڭ ئاتا - ئانىدىن يۇقىدىغانلىقىنى كۆرسەتسە،

1226 قىسىپ تۇتسا ئوغۇلنى ئاتا ئۆگىتىپ،
ئوغۇل - قىز سۆيىنەر چوڭايسا تولۇپ.
1227 ئوغۇلنى قىسىپ تۇت ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۇلمسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.
1220 ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۆزگەن كۆڭۈل.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشتە قاتتىق قول بولۇپ، ئۇلارنى چىڭ تۇتۇپ تەربىيىلىسە، كەلگۈسىدە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن خوش بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ئائىلە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى بىرىنچى ئىجتىمائىي مۇھىت ھېسابلىنىدۇ، ئائىلە تەربىيىسى بولسا، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى، بىلىم ئېلىشى، مىجەز خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ، بۇ پۈتۈن جەمئىيەت ۋە ھەر بىر ئەدەمنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە دۇنيادىكى داڭلىق ئالىملارمۇ ناھايىتى دانا ھېكمەتلەرنى قالدۇرغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىسى گورکى «بالىسىغا كۆيۈنۈشنى مېكيانمۇ بىلىدۇ» دېگەن بىراق بالىلارنى ماھىرلىق بىلەن تەربىيىلەش لازىم. مانا بۇ دۆلەتنىڭ چوڭ بىر ئىشى، بۇ پاراسەت ۋە مول تۇرمۇش بىلىملىرىنى تەلەپ قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. بىتخوۋېن «بالاڭلارنى ئاساسلىقى

ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيىلەشكە، ئادەم پۈل بىلەن ئەمەس، پەقەت ئەخلاق بىلەنلا بەختلىك بولالايدۇ، بۇ مىنىڭ تەجرىبەم» دەپ كۆرسەتكەن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مائارىپچىسى كروپسكايا (لېنىننىڭ رەپىقىسى): «ئاتا- ئانىغا نىسبەتەن ئېھتىياتسىز، ئائىلە تەربىيىسى ئالدى بىلەن ئۆزىنى تەربىيىلەشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك» دېگەن.

مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، روھىي ھالىتىنى يېڭىلاپ، دۇنياۋى مەدەنىيەت يۇكسەكلىكىگە يېتىش ئۈچۈن ئاۋۋال شەخسىيەتچىل، چاكىنا ئىللەتلەرنى تۈگىتىپ، مۇكەممەللەشكەن ئائىلە تەربىيىسى ئارقىلىق جەمئىيەت ۋە مەكتەپنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىشىمىز كېرەك.

ھازىر ياشلار ئارىسىدىكى ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق قىلىش قاتارلىق تۈرلۈك يامان ئىللەتلەر كىشىنى قاتتىق ئېچىندۇرىدۇ ۋە غەم- ئەندىشىگە سالىدۇ، بۇ خىل يامان ئادەتلەرنى قارغۇلارچە پۈلغا بېرىلىشتىن، چەت ئەلنىڭ چاكىنا ئادەتلىرىنى قارغۇلارچە دوراشتىن كېلىپ چىققان دېگەن تەقدىردىمۇ، بۇنى يەنىلا ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىچكى ئامىلدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

بەزى ئاتا- ئانىلار بالىلىرىغا قارىتا پەقەت بېقىش مەجبۇرىيىتىنىلا ئادا قىلىپ تەربىيىلەش مەجبۇرىيىتىگە سەل قارايدۇ، ھەتتا تەربىيىلەش ئەكتەپنىڭ ئىشى دەپ قارايدۇ، بەزى ئاتا- ئانىلار بالىلىرى يولدىن چىقىپ يارىماس ئادەم بولۇپ قالسا ئۇنىڭ جاۋابكارلىقىنى مەكتەپتىن، جەمئىيەتتىن كۆرىدۇ، بۇ جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ئېغىر مەسئۇلىيىتىنى بارلىقىنى ئويلاپمۇ قويمايدۇ، ئۆز پەرزەنتىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، ئەھۋالنى سۈرۈشتۈرمەيلا بالىسىغا، مەنمۇ سىنى ئاش- نان بېرىپ باققان، نېمىشقا بوزەك بولىسەن؟ سەنمۇ ئۇر، سەنمۇ تىللا، دەپ تەربىيە قىلىدۇ، بۇنداق سەلبىي تەربىيە بالىدا قىساس ئېلىش ئىدىيىسىنى ئۆستۈرۈپ قويىدۇ. بەزى ئاتا- ئانىلار بالىلىرىنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش، بىلىم ئېلىش ئىستىكى بىلەن سورىغان سۇئاللىرىغا جاۋاب بېرىشتىن باش تارتىپ «كوتۇلدىما»، «ئۇقمايمەن» دەپ قوبال تېگىدۇ ياكى «شۇنداق» دېگەندەك مۇجمەل جاۋابلارنى بېرىپ، بالىلارنى سوراپ بىلىم ئېلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. بەزى ئاتا- ئانىلار بالىلىرىغا ئەخلاقلىق، غايىلىك بولۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىدۇ، ئەمما ئۆزلىرى ئۇنىڭغا ئەمەل قىلمايدۇ. بالىلىرى ئالدىدا غەيۋەت- شىكايەت قىلىدۇ، يالغان سۆزلەيدۇ، بۇ ھال بالىلارنىڭ پىتنە- پاساتچى، ئالدامچى قىلىپ يېتىلدۈرىدۇ. بەزىلەر بالىلىرىنىڭ ئورۇنلۇق تەلەپلىرىنى ۋاقتىدا قاندۇرمايدۇ، پەقەت يىغلاپ، خۇيلىنىپ ئولتۇرۇۋالغاندا، ھەتتا تىل سېلىشقا باشلىغاندا، ئاندىن ئۇلارنى بەزلەيدۇ ياكى تەلىپىنى قاندۇرىدۇ. بۇ ھال بالىلاردا كۆكەمەسلىك، مەنمەنچىلىك ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرۈپ قويىدۇ. بەزى ئائىلىلەردە ئاتا بىلەن ئانىنىڭ تەربىيىسى بىردەك بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بىرى ئۇدۇل چىقسا، بىرى سولدىن چىقىدۇ، بۇ ھال بالىلاردا پۇرسەتپەرەسلىك ۋە ئىككى يۈزلىمەسلىك ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرۈپ قويىدۇ.

كۆندىلىك تۇرمۇشىمىزدا، ئۆز پەرزەنتىمىزگە نىسبەتەن ھەددىدىن ئارتۇق ئامراقلىق قىلىش،

ئەركە ئۆگىتىپ قويۇش، چاپان يېپىش، ئالداش، مەسخىرە قىلىش، ئەيىبلەش، ئۆزىمەيلىگە قويۇپ بېرىش قاتارلىق نامۇۋاپىق تەربىيە ئۇسۇللىرى ساقلانماقتا. مانا بۇ خىل خاتا تەربىيە ئۇسۇللىرى بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زىيانلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈش يولىغا قاراپ مېڭىشىغا سەۋەب بولىدۇ، شۇڭا بالىلارغا نىسبەتەن قاتتىق تەلەپ قويۇپ، تەربىيىنى ھەرگىز بوشاشتۇرۇپ قويماسلىق لازىم.

فرانسىيىنىڭ مائارىپچىسى رۇسسۇ، «قانداق چارە بالىكۈزتى چوقۇم بەختسىز ئادەم قىلىپ قويىدىغانلىقىنى بىلەمسىز؟ بۇ چارەبالا ئاسماندىكى ئاينى ئېلىپ بەر دېسىمۇ ماقۇل دېيىشتۇر» دېگەنىدى. ئانىلىق مېھىر ئىنسانلارنىڭ تەبىئىتى، بىراق ئانىلىق مېھرىنى تەربىيىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ قويماسلىق لازىم، ئەگەر ياخشىسى ئانىلىق مېھىر بىلەن بالا تەربىيىلەشنىڭ زىچ بىرلەشتۇرۇش كېرەك.

بىزدە «كالتەك ئاستىدىن ۋاپادار ئوغۇل چىقىدۇ»، «ئوقۇتقۇچى زالىم بولسا، ئوقۇغۇچى ئالىم بولىدۇ» دەيدىغان تەمسىلەر بار. بۇنىڭدىن كىمكى بالىسىنى چىن تۇتۇپ ئۇنىڭغا قاتتىق تەلەپ قويسا، ئۇنىڭغا بولغان تەربىيىنى بوشاشتۇرۇپ قويمىسا، بالىلىرىنىڭ بەختلىك بولۇپ، ئاتا - ئانا مېھرىدىن ھەقلىقى سۆيىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئادەتتە دەققەت ئېتىبارىمىزدىن ساقىت بولۇپ كېلىۋاتقان ئائىلە تەربىيىسى ھازىرقى مائارىپ ئىسلاھاتىدا ئىزدىنىدىغان ۋە جىددىي ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

ھازىرقى بالىلار XXI ئەسىرنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنى. بالىلارنىڭ ساپاسى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئائىلە تەربىيىسى ياخشى ئىشلەنمىسە، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بالىلارغا ئۆمۈرلۈك پۇشايمان، ئاتا - ئانىلارغا تۈگىمەس دەرت - ئەلەم، مەكتەپ ۋە جەمئىيەتكە كۆتۈرگۈسىز ئېغىر يۈك بولىدۇ، خالاس. شۇڭا ھەر بىر ئاتا - ئانا ئۆز پەرزەنتىمىزنىڭ ئەخلاقى، ئەقلىي جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق يېتىلىشىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، ئائىلە تەربىيىسىنى مەكتەپ تەربىيىسى ۋە جەمئىيەت تەربىيىسىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغان ئاساستا چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلىشىمىز كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەت ۋە بالىلار ئالدىدا ئاتا - ئانىلىق بۇرچىمىزنى تولۇق ئادا قىلغان بولىمىز.

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەدھاجى

ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتى توغرىسىدا

دىلبەر ناسىر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ مەكتەپ ئىنتىزامىنى كۈچەيتىشكە كۆرسىتىدىغان ئالاھىدە تەسىرى بىرقانچە نۇقتىدىن بايان قىلىنىدۇ.

بىر سىنىپ كوللېكتىپىنىڭ سىياسىي - ئىدىيە ئىپادىسى، ئەخلاق پەزىلىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى، تەشكىللىي كۆز قاراش ۋە ئىنتىزامىنىڭ ياخشى بولۇش - بولماسلىقى، ئۆگىنىش كەيپىياتى ۋە قىزغىنلىقىنىڭ يۇقىرى بولۇش - بولماسلىقى سىنىپ مەسئۇلىنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى ئېڭى، باشقۇرۇش، تەشكىللەش ئىقتىدارى، خىزمەت ئۇسۇلى ۋە ئىستىلىغا باغلىق. شۇڭا، سىنىپ مەسئۇلىنىڭ خىزمىتى قوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق، ئۆگىنىش پوزىتسىيەسىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردىكى سىنىپ مەسئۇللىرى قوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيەسىنى ئىشلەپدىغان بولغاچقا، ئۇلار ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر مۇھىم قوشۇندۇر. ھەرقايسى ئالىي مەكتەپ رەھبەرلىرى ئىدىيە - ئەخلاق خىزمىتىنى تۇتۇش بىلەن بىرگە، سىنىپ مەسئۇلى خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ۋە ئۇنى خىزمەت كۇنتەرتىپىگە قويۇپ، ئۇلارنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرىنى ۋاقتىدا - ۋاقتىدا خۇلاسلەپ، ئىجابىي، سەلبىي جەھەتلەردىن مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم.

1. سىنىپ مەسئۇللىرىنىڭ ساپاسى

1) سىياسىي ساپاسى

سىياسىي ساپا — مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ۋە بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئاچقۇچى. سىياسىي ساپا سىنىپ مەسئۇلىنى تاللاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھەمدە سىنىپ مەسئۇلىنىڭ ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق شەرتلەرنىڭ بىرى. سىنىپ مەسئۇللىرى سىياسىي جەھەتتە تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك:

(1) مارکسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، مەيدانى، نۇقتىئىنەزەرى ۋە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ۋە بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىشى، تەدرىجىي ھالدا پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى تىكلىشى، دېئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزەرى ۋە ئۇسۇلىنى ئىگىلىۋېلىشى كېرەك.

(2) ئالىي جاناب، ئەخلاقلىق بولۇشى كېرەك.

(3) كەسپىچان ۋە مەسئۇلىيەتچان بولۇشى كېرەك.

(4) توغرا ئىدىيە ۋە ئىستىلى بولۇشلى كېرەك.

(5) توغرا خىزمەت ئىستىلى بولۇشى كېرەك.

(6) ياخشى تۇرمۇش ئىستىلى بولۇشلى كېرەك.

2) بىلىم ساپاسى

بىلىم ساپاسى — ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئاساسى. شۇڭا سىنىپ مەسئۇلى بىلىم جەھەتتە تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك.

(1) سىياسىي جەھەتتە، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرىنى بىلىشى، بولۇپمۇ دۆلىتىمىزنىڭ مائارىپ قانۇنىدىكىلى كونكرېت ماددىلارنى، مائارىپ باشقۇرۇش جەھەتتىكى پەرمان، نىزام، بەلگىلىمە ۋە تۈزۈملەرنى ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك.

(2) ئىدىيىۋى، سىياسىي خىزمەت، پسىخولوگىيە ئىلمى، تەشكىللەش ئىلمى، پائالىيەت ئىلمى، جەمئىيەتشۇناسلىق جەھەتلەردە بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولۇشى كېرەك.

3) مەنىۋى ساپاسى

سىنىپ مەسئۇلىنىڭ مەنىۋى ساپاسىنىڭ ياخشى بولۇشى - بولماسلىقى كەسىپتە نەتىجە قازىنىشتا تېخىمۇ مۇھىم شەرت. شۇڭا ئۇ سىنىپ مەسئۇلىنىڭ خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىدە ھازىرلىما بولايدىغان شەرتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك سىنىپ مەسئۇلى مەنىۋى جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك.

(1) رىقابەتلىشىش ئېڭىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(2) ئىسلاھ قىلىش روھىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(3) ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەش روھىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

4) ئىقتىدار جەھەتتىكى ساپاسى

ئىقتىدار جەھەتتىكى ساپا سىنىپ مەسئۇلىغا نىسبەتەن تېخىمۇ مۇھىم. ئۇ سىنىپ مەسئۇلىنىڭ خىزمەتتە نەتىجە قازىنىشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. سىنىپ مەسئۇلىنىڭ ئىقتىدار جەھەتتىكى ساپاسىنى باشقا جەھەتلەردىكى ساپالارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە كونكرېت گەۋدىلىنىشى بولۇپ، سىنىپ مەسئۇلى ھازىرلىمىسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم ساپا ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا سىنىپ مەسئۇللىرى بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك:

(1) بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان ئانالىز قىلىش، ھۆكۈم قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(2) تەشكىللەش، باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(3) قېتىرقىنىپ ئىزدىنىش ۋە ئېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(4) ئوقۇغۇچىلارنى چۈشىنىش ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ماھىرلىق بىلەن سىنىپ ھەيئەتلىكىگە قويۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

(5) باشقۇرۇش ئىقتىدارى بولۇشى كېرەك.

2. سىنىپ مەسئۇللىرىنىڭ خىزمىتى

ئەملىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، سىنىپ كوللېكتىپىنى ياخشى باشقۇرۇشتا، سىنىپ مەسئۇلى ئۆزىدە يۇقىرىقى تۆت ساپانى پېتىلدۇرۇپلا قالماي، يەنە مول باشقۇرۇش سەنئىتىگىمۇ ئىگە بولۇشى لازىم. سىنىپ مەسئۇلىنىڭ ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىنى ئۇنۇملۈك ئىشلىشى سىنىپ مەسئۇلىنىڭ خىزمەتتە نەتىجە قازىنىشىغىمۇ بەلگىلەيدۇ. سىنىپ مەسئۇلىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى سىنىپ مەسئۇلى بولغۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇرۇشتىكى قارا تەملىق پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى قايىل قىلىدىغان ياكى ئوقۇغۇچىلارغا بېتەكچىلىك

قىلىپ، كۆزلىگەن نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشقا تۇرتكە بولىدىغان بىر خىل پائالىيەتنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا سىنىپ مەسئۇلى باشقۇرۇش جەريانىدا، سىنىپ كادىرلىرىنىڭ ئىتتىپاقلاشماسلىقى، سىنىپ كادىرلىرىنىڭ مۇڭاپىق بىكىتمەسلىك، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلمەسلىك، ئادىل بولماسلىق، ئوقۇغۇچىلارنى قالايمىقان تەنقىدلەش، لەۋزىدە تۇرماسلىق، قارارلارنى خالىغانچە چىقىرىش، مۇھىم، چوڭ ئىشلارنى تۇتماسلىق، ئۆز ئابرويىنى ساقلىماسلىق قاتارلىق جەھەتلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشى كېرەك.

3. سىنىپ مەسئۇللىرى سىنىپ ھەيئەتلىرىنى مۇڭاپىق تاللاپ تاللىشى كېرەك

سىنىپ كوللېكتىپىنىڭ ئۆگىنىش ۋە باشقا پائالىيەتلىرىدە نەتىجە قازىنىشى ياكى قازىنالماسلىقى سىنىپ كادىرلىرىنىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق. سىنىپ كادىرلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ياكى قىلدۇرالماسلىق بولسا سىنىپ مەسئۇلىغا باغلىق. سىنىپ مەسئۇلىنىڭ سىنىپ كادىرلىرىنى ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇش - بولماسلىقى تېخىمۇ مۇھىم بىر مەسىلە. شۇڭا سىنىپ خىزمىتىنىڭ نەتىجىلىك بولۇشىدا سىنىپ كادىرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە، مۇڭاپىق تاللاپ ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

سىنىپ مەسئۇللىرى ئۆز سەۋىيىسى ۋە ماھارىتى، سىياسىي ساپاسى، مەدەنىيەت ساپاسى، تەشكىللەش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتىن تاشقىرى، ئوقۇغۇچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىشى كېرەك، بۇ — سىنىپ مەسئۇلى سىنىپ كادىرلىرىنى ئىشلىتىش جەريانىدا ھازىرلاشقا تېگىشلىك بىر تەرەپ. سىنىپ مەسئۇللىرى سىنىپ كادىرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىشى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، قابىلىيىتى، ئارتۇقچىلىقى ۋە يېتەرسىزلىكىنى ئېنىق بىلىشى كېرەك.

سىنىپ كادىرلىرىنى تەيىنلەشتە، ئۇلارغا قويۇلىدىغان شەرت، تاپشۇرۇلىدىغان ۋەزىپە ئېنىق بولۇشى، ئوخشاش بولمىغان نىشان، ئوخشاش بولمىغان ۋەزىپە ئاساسىدا، سىنىپ خىزمىتىنى ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغان ئوقۇغۇچىلار ئىشلىگەندىلا، ئاندىن ھەرقايسى سىنىپ كادىرلىرىنىڭ قابىلىيىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

4. ئوقۇتۇش بىلەن تەربىيىلەش تەڭ ئېلىپ بېرىلىشى لازىم

رەھبەرلىك ئوقۇغۇچىلارنى قىزغىن سۆيىدىغان، مەلۇم بىلىم ئىقتىدارىغا ۋە بەلگىلىك تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە، سىياسىي، ئەخلاق ساپاسى نىسبەتەن ياخشى بولغان ياش ئوقۇتقۇچىلارنى سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتىگە قويۇشى كېرەك. سىنىپ مەسئۇلىنىڭ ئىشى يالغۇز ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېلىپ - كېتىشىنى سۈرۈشتۇرۇش بىلەنلا پۈتمەيدۇ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەشتىكى مۇھىم بىر ۋاسىتە. شۇڭا، سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتى ئەملىيەتتە ئوقۇتۇش بىلەن تەربىيىلەش تەڭ ئېلىپ بېرىلىدىغان خىزمەت. بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەشتە، تەلەپچان بولۇش بىلەن كۆيۈنۈشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. تەلەپچان بولۇش دېگىنىمىز مەكتەپ قائىدە-تۈزۈملىرىگە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاڭلىنىق رېئاپە قىلىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىش دېگەنلىك. بىراق سىنىپ مەسئۇللىرى ئالدى بىلەن ئىنتىزامغا قاتتىق رېئاپە قىلىشى، ھەممە ئىشتا ئۈلگە بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنى ئېغىزدىلا ئەمەس، ئۆز ئەملىيىتى ئارقىلىق تەربىيىلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي ئۇلۇغسى بولۇشى كېرەك، تەلەپچان بولۇش، ئەملىيەتتە، كۆيۈنگەنلىك. بىراق تەلەپچانلىقمۇ كۆيۈنۈش ئاساسىدا بولۇشى كېرەك. ئوقۇغۇچىلارغا ھەقىقىي كۆيۈنۈپ ئىشلەش ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارغا

ئۆگىنىش، تۇرمۇش ۋە باشقا جەھەتلەردە سەمىمىي كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ يېقىن سىرداشلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، تەلەپچان بولۇشنى ھەقىقىي تۇردە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېقىن سىرداشلىرىدىن بولۇش دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ قىلغان ئىشى خاتا بولسىمۇ يول قويۇش دېگەنلىك ئەمەس. بۇنىڭغا ھېسسىياتنى ئارىلاشتۇرماسلىق، ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويماسلىق كېرەك.

5. خىزمەتتە ئىنچىكە بولۇش،بىلەن‌جانلىق بولۇشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم

سىنىپ مەسئۇللۇق خىزمىتى — ئىنچىكە بولۇش بىلەن بىرگە جانلىق بولۇشنىمۇ تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت. ئالدى بىلەن ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتىنى چوڭقۇر، ئىنچىكە ئىشلەش، دەرس ۋاقتى، دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن يېقىن ئالماشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش، تۇرمۇش ئەھۋالىنى تولۇق ئىگىلەش لازىم. زۆرۈر تېپىلغاندا، مەزكۇر ئوقۇغۇچىنىڭ ساۋاقداشلىرى، ئەل - ئاغىينىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئەملىي قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشىغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇش كېرەك. سىنىپ مەسئۇللىرى ئوقۇغۇچىلارنى ئەملىي ھەرىكىتىدە قايىل قىلىشى، ئۇلارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. ئوخشىمىغان مىجەزلىك ئوغۇل، قىز ئوقۇغۇچىلارغا ئوخشىمىغان ئۇسۇلدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى توغرا يولغا يېتەكلەش لازىم. يېڭى ۋەزىيەتتە يېڭىچە خىزمەت ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش، بىلىمگە ئىنتىلىش، گۈزەللىككە ئىنتىلىشتەك تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش كېرەك.

مەكتەپ ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، مەكتەپنىڭ بىلگىلىمىسى بويىچە بەزىلىرىنى ئاشكارا، بەزىلىرىنى ئايرىم بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلىش ھازىرقى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، خىزمەتتە ئىنچىكە بولۇش بىلەن جانلىق بولۇشنى زىچ بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

6. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تايانچلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم

سىنىپ مەسئۇللىرى سىنىپ كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ تايانچلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن سىنىپتىكى ساۋاقداشلارنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنىپ، ئۇلارغا تېگىشلىك ياردەم بېرىش شارائىتىنى ھازىرلاپ بېرىش لازىم. ئوقۇغۇچىلاردا كوللېكتىپچىلىق روھىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلارنى كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا، ئوقۇغان كەسپى ئاساسىدا جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللەش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆگەنگىنىنى ئەملىيەتتە ئىشلىتەلەيدىغان قىلغىلى، يەنە بىر تەرەپتىن، ساۋاقداشلارنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، سىنىپ كوللېكتىپىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سىنىپ كوللېكتىپىدا ئۆزئارا ئىتتىپاقلاشقان، ئۆزئارا ياردەملىشىدىغان، ئۆزئارا ئۆگىنىدىغان يېڭىچە كەيپىيات بارلىققا كېلىدۇ.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتجان

ئەپسانە، رىۋايەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخى ئوقۇتۇشىدىكى رولى ھەققىدە

مەرىيەم توختى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخى ئوقۇتۇشىدا، ئەپسانە، رىۋايەتلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنىڭ دەرسنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشكە بولغان رولى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا تارىخ دەرسى ئۆتۈش بىر خىل مۇرەككەپ ئىلمىي ئەمگەك بولۇپ، بۇ خىزمەت ئوقۇتقۇچىدىن مول تارىخىي بىلىم ۋە مەلۇم نەزەرىيىۋى سەۋىيىگە ئىگە بولۇشنىلا تەلەپ قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەدەبىي ژانىرلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، تارىخ — ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەيدىغان پەن. شۇنداق بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى دەرس سۆزلىگەندە، بەدىئىي ئوبرازلار ۋە جانلىق ئىپادىلەش ۋاستىسى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسكە بولغان قىزغىنلىقى قوزغىشى كېرەك.

دۇنيا تارىخىنىڭ قەدىمكى زامان قىسمى بىلەن ھازىرقى زامان قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلىق تولىمۇ ئوزۇن. شۇڭا، بۇ دەرس ئوقۇغۇچىلارنى زېرىكتۈرۈپ قويىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنى قانداق قوزغاش كېرەك؟ بۇ ھەرگىز سەل قارايدىغان مەسىلە ئەمەس. قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخى ئوقۇغۇچىلارغا بىرىنچى بولۇپ ئۆتۈلىدىغان دەرس، بۇ دەرسنى تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئوقۇغۇچىي ئۈچۈن ئېيتقاندا، مەزكۇر دەرسنىڭ مىقدارى زور، ئۆتۈلىدىغان ۋاقتى ئاز بولىدۇ، يەنى ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشىدىن تاكى قەدىمكى يۇنان، رىم ۋە ھىندىستانغىچە بولغان قىسمى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي مەزگىل ھېسابلىنىدۇ، ئەگەر ئوقۇتقۇچى دەرسخانىدا قۇرۇقتىن - قۇرۇق توختىماي سۆزلەۋېرىپ ئوقۇغۇچىلاردىن دەرس مەزمۇنىنى ئۆلۈك ھالدا يادلىۋېلىشنىلا تەلەپ قىلسا، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا تارىخ ئوقۇتۇشى داۋامىدا، بولۇپمۇ قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىنى سۆزلىگەندە، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىش كېرەك. بۇنداق بولغاندا، تەبىئىي ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، ئوگىنىشكە بولغان قىزىقىشىنى قوزغىغىلى ھەمدە ئولاردا ئېنىق تارىخىي ئوقۇم شەكىللەندۈرۈشكە ئاساس سالغىلى بولىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسكە بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرۇش ۋە دەرسنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك:

1. تارىخ دەرسىنى سۆزلەشتە ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلاردىن پايدىلانغاندا، پاكىتلارنى كونكرېت ۋە جانلىق ئىپادىلەپ بېرىشكە ياردەمى

بولىدۇ.

ئالىي مەكتەپ قوينىغا ئەدەبلا كىرگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەنزۇچە ياكى چەت تىل سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، باشقا تىللدا يېزىلغان ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىنالمايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئوغۇتقۇچى مەلۇم بىر تارىخىي مەزگىلگە ئالاقىدار بولغان بەزى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى قىستۇرۇپ سۆزلىشى كېرەك. مەسىلەن، قەدىمكى زامان يۇنان تارىخىنى سۆزلىگەندە، ئاساسلىقى، سپارتا بىلەن ئافېنادىن ئىبارەت بۇ قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىككى شەھەر دۆلىتى سۆزلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا بۇ دەرسنىڭ مەزمۇنىنى جانلىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بىر قانچە چەت ئەل ئىبارىلىرىنى قىستۇرۇپ سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ، ئىبتىدائىلىق، «سپارتاچە جاۋاب» ۋە «سپارتاچە كۆممۇنىزم» دېگەندەك ئوخشاش بۇ ئىبارىلەر ئارقىلىق سپارتالىقلارنىڭ مەدەنىيەتى ماتېرىيالغا ئىتىبار بەرمەي قورال كۈچىگە چوقۇنىدىغان، پەرزەنتلىرىدىن گەپنى ئەگىتمەي توغرىدىن - توغرا جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقىنى ۋە قوللارلار باشچىلىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سەل قارايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ ھەربىي تۈرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت جەمئىيەت ئەھۋالىنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن ھەمدە بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەدىمكى زامان يۇنان تارىخىغا بولغان قىزىقىشىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ.

2. تارىخ دەرسىنى سۆزلەشتە ئەدەبىيەتنى ئەسەرلەردىن نەقىل كەلتۈرۈلسە، ئوقۇغۇچىلارغا بەزى ئابستراكت ئۇقۇملارنى ياكى قىيىن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە ياردىمى بولىدۇ.

تارىخ دەرسىنى سۆزلەش داۋامىدا داۋىم دېگۈدەك كۆپلىگەن ئابستراكت ئۇقۇم ۋە قىيىن مەسىلىلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن، بۇ ئۇقۇملارنى ئوقۇغۇچىلارغا ئېنىق، كونكرېت قىلىپ چۈشەندۈرۈش كېرەك، بولمىسا ئوقۇتۇش مەخسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىدىن كۆپرەك مېڭە ئىشلىتىش، دەرس مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈشكە ياردەمى تېگىدىغان بەزى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە ئىبارىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى زامانداكى ھىندىستاندا تەبەقە تۈزۈمىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەمدە براھمان دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىنى سۆزلىگەندە ئوقۇغۇچىلارغا تازا خوش يېقىپ كەتمەيدۇ، چۈنكى بۇ مەسىلىسىنىڭ مەزمۇنى كۆپ ھەم مۇرەككەپ، قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى. بۇنداق چاغدا بىز قەدىمكى زامانداكى ھىندىستانىنىڭ سانسىكرىتچە يېزىلغان «رامايانا» ۋە «ماھابھاراتا» قاتارلىق ئېپوسلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ ئۇزۇن ھەم مۇرەككەپ تارىخىنى چۈشەندۈرۈپ ئوتۇشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

3. تارىخ ئوقۇتۇشى داۋامىدا ئەپسانە، رىۋايەت ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردىن نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق بەزى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى جوغراپىيىلىك شارائىتنى بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئۈزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى چۈشىنۈۋېلىشىغا ياردىمى بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى مىسىر تارىخىنى سۆزلىگەندە، قەدىمكى پادىشاھلىقتىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى پادىشاھلىقققىچە بولغان ئارىلىقتا بىر يېرىم ئەسىر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2181 — 2040) ئوتكەن. بۇ مەزگىلدە مىسىرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى قوللار ئاقسۆڭەكلەر تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۆز ئالدىغا يەر ئىگىلەپ زوراۋانلىق قىلغان. بىر بىرى بىلەن ئۇرۇشقان. بۇنداق قالايمىقان ۋەزىيەتتە مىسىرنىڭ سۇ ئىنشائاتى تاشلىنىپ قالغان، ئۇدا بىر نەچچە يىلغىچە ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن، قانتاش توسۇلۇپ قېلىپ، سودا توختاپ قالغان، ئاۋام خەلق قاتتىق ئازاب ئوقۇبەت ئىچىدە قېلىپ، كۈن كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغان. مۇشۇ مەزگىلنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىغا كەلگەندە، مەملىكەت بويىچە دېھقانلار بىلەن قوللار قوزغىلىڭى پارتلاپ، خۇددى يانار تاغدەك ھەيۋەتلىك توسقە كىرگەن. شۇڭا مىسىرنىڭ تارىخىدا «نېفېرلېفۇنىڭ بىشارىتى» ۋە «مۆتىۋەللى ئانخۇدنىڭ ئۆز قەلبى بىلەن قىلغان سۆھبىتى» گە ئوخشاش ئەسەرلەر مەيدانغا چىققان. بۇ ئەسەرلەردە ئەينى چاغدىكى مىسىر جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلاردىن تارتىپ ئاددىي ئەمگەكچى خەلققىچە بولغان ئەھۋاللار

ئوخشىمىغان نۇقتىدىن تۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تىلى جانلىق ھەم ئوبرازلىق، ئۇنىڭدىن بىر - ئىككى ئابزاس نەقىل كەلتۈرۈلسە، پۈتكۈل مەسىلىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

4. تارىخىتىكى بەزى نادىر ئەسەرلەر يازغۇچىلارنىڭ بەدئىي جەھەتتىن پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئۆتكەن، شۇڭا ئۇلار تارىخىي ھادىسىلەرنى تېخىمۇ مەركەزلىك ۋە گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. مۇنداق بولغاندا، بىزنى تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىلىك تەرەپلىرىنى ئېچىپ بېرىشتە پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇقۇتۇش جەريانىدا مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەردىن تولۇق پايدىلىنىلسا ئوقۇغۇچىلارنى تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا بىرقەدەر چوڭقۇر تونۇشقا ئىگە قىلىشتا ياردىمى تېگىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى كۆپ مەشھۇر ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتكەن، «يۇنان-پېرسىيە ئۇرۇشى» ئەنە شۇ ئۇرۇشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا قەدىمكى يۇنانىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ھېرودوت «يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى تارىخى» ناملىق كىتاب يازغان. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە ئۇرۇشنىڭ پەيدا بولۇشى، داۋام قىلىشى ۋە ئاياغلىشىش قاتارلىقلارنى تەپسىلىي يازغان. ئەگەر دەرس ئۆتكەندە بۇ ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈلسە، ئوقۇغۇچىلارنى شۇ دەۋردىكى تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىلىق خېلى چوڭقۇر تونۇشقا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە پەيدا بولغان، نەقىل كەلتۈرۈشكە بولىدىغان ئەسىنە، رىۋايەت ۋە ئىبارىلەر ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ ئىبارىلەر دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل خەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرغان گۈھەر بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى تاۋلىنىپ - پىشىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدا خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى مۇجەسسەملەشكەن. ئىبارىلەرنىڭ بەزىلىرى ئاجايىپ رىۋايەت ۋە گۈزەل ھېكايىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپسا، بەزىلىرى دەۋر ئېقىمىنى ۋە كىشىلىك دۇنيادىكى پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يەنە بەزىلىرى خەلقنىڭ گۈزەل ئەخلاق - پەزىلىتى ھەم ئەقىل - پاراسىتىگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ئەزگۈچىلەرنىڭ نادانلىقى بىلەن قەبىھ قىلمىشلىرىنى ئاچچىق مەسخىرە ئاستىغا ئېلىپ قاتتىق قامچىلايدۇ. بىر قىسىم ئىبارىلەر مەنسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە مۇرەككەپ قائىدىلەرنى ئېنىق، توغرا شەرھلەش جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا، بۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ ناھايىتى كەڭ. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ماتېرىياللارنى قانداق تاللاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىش جەھەتتە تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك:

1. ئالدى بىلەن، تاللاپ ئىشلىتىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە چىنلىقىنى ئەستايىدىل ھەم ئېھتىياتچانلىق پوزىتسىيە بىلەن تەكشۈرۈش كېرەك. پەقەت تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى يەنىمۇ ئېنىقلىغان ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئەسەرلەردىن تارىخ دەرسلىكىدە قوشۇمچە ئوقۇتۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە پايدىلانغىلى بولىدۇ. مۇشۇ ئاساستا ئەدەبىي ئەسەرلەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئوقۇتۇشتا قانداق مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلانسا بولىدۇ. ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ قىزىقىشى بويىچە قالايمىقان نەقىل كەلتۈرۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

2. ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئېقتىدارىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. يەنە كېلىپ، نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار بەك ئۇزۇن بولماسلىقى كېرەك. بەزىدە بىر - ئىككى جۈملە سۆز ئارقىلىقمۇ مۇرەككەپ مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، قانداق قىلىپ دۇنيا تارىخى دەرسىنى ياخشى ئۆتۈش مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ھەربىر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك بىر مەسىلە بولۇپ قالدى. شۇڭا بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىشىمىزگە، تېخىمۇ ياخشى ئۇسۇل ۋە چارىلەرنى تېپىپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

تەھرىرى: كۆرەش مەھمۇتخان

دۇنيادىكى مىللەتلەر

ئۆمەر مولللا

瓦帕雷人	ۋاپارىلار	تانزانىيە
瓦齐瓜人	ۋازىگۋالار	تانزانىيە
瓦乔奎人	ۋاچوكۋىلار	ئانگولا
瓦尧人	ۋاياۋىلار	مالاۋى، تانزانىيە
瓦萨加拉人	ۋاساگارالار	تانزانىيە
瓦萨拉莫人	ۋازارامولار	تانزانىيە
瓦萨涅人	ۋاسانىيلار	كېنىيە
瓦斯特卡人	خېۋستېكىلار	مېكسىكا
瓦泰塔人	ۋاتېيتالار	كېنىيە
瓦维人	خۋاۋىلار	مېكسىكا
瓦希人	ۋاھىلار	ئافغانىستان
瓦耶耶人	ۋايېيىلار	نامىبىيە
瓦伊人	ۋائىلار	لىبېرىيە، سىررالېئون
Wan		
万贝拉人	ۋامبۇئىلار	زامبىيە
万布圭人	ۋامبۇگۋىلار	تانزانىيە
万丹人	ۋاندامىلار	ھىندونېزىيە
Wang		
汪达尔人	ۋاندالىلار	ياۋروپا
望加锡人	ماكاسسارلار	ھىندونېزىيە

威尔士人	ۋېللسلار	بۇيۇك بېرىتانىيە
威尼斯人	ۋېنتسىئانلار	ئىتالىيە
危地马拉人	گۋاتېمالالار	گۋاتېمالا
维安多特人	ۋېئاندوتلار	ئا ق ش
维达人	ۋېدالار	سىرىلانكا
维尔京人	ۋېرگىنلار	غەربىي ھىندىيە تاقىمى ئاراللىرى
维尔希克人	ۋېرشىكلار	كەشمىر
维斯拉人	ۋېسلىيانلار	شەرقىي ياۋروپا
维塔尔人	ۋېتالار	ھىندونېزىيە
维托托人	ۋېتوتولار	پېرۇ، كولۇمبىيە
维吾尔人	ئۇيغۇرلار	جۇڭگو
维亚季奇人	ۋىياتىچلار	ەرقىي ياۋروپا
维伊人	ۋېيىلار	لىبېرىيە
委内瑞拉人	ۋېنېسۇئېلالار	ۋېنېسۇئېلا
卫拉特人	ئويراتلار	موڭغۇلىيە
Wen		
温德西人	ۋېندېسلار	ھىندونېزىيە
文德人	ۋېندلار	شەرقىي ياۋروپا، گېرمانىيە
文莱人	برونېيلار	شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا
Wo		
沃德人	ۋودلار	فىنلاندىيە
渥太华人	ئوتتاۋالار	كانادا
Wong		
翁布里亚人	ئۇمبرىلار	ئىتالىيە

Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)
No. 2. 1996 (Total: No. 66)

Contents

On the Commercial action in the regional national autonomy of our country ..... Gu Hua Xiang
About the cooperative system of multiple—party in our country under the leadership of communist party ..... Osman. muhemmet
The moral education in Institutions of higher learning should occupy an important place and be carried out ..... Turhun. TuhtiAji
About the communist moralitys funetion in the work of political idea ..... Ablet. Muhemmet. Niyaz
The problems existed in the cooperative system of International penal used ..... Ahmet. Mamut
The Brief analysis on the wise and able figure in《Qutad ghubilik》..... Yimit. Mehsut
About the Origin and formation of Xin Jiang ancient culture ..... Hairetjan. Osman
On the yiblayin. binni Yusup Hotani with his works《birds sing》..... Ablimit. Ahet
The explorers set foot in Tashkurgan and account about it in history ..... Xerin. Kurban
The Discussion about the origin of the word《bugur》..... Yunusjan. Eli
A talk about the theory of Turpan and its formation ..... Erkin. Erxidin
The Brief Piscussion on the idea of《mexrep》..... Hurmetjan. Abdurahman
About the Ferdin Dynasty ..... Qiman. Nejmidin
Primarily discussion on the time that Abduhalik. Uighur begin to write ..... Anai Tulla. Kurban
About the Function of gesticulation in language communication ..... Ayxem. Abdulla
On the condition of consonant softened in Uighur language ..... Yari. Abaidulla
On the relationship betweem "two kinds of benefits" in the field of publishing ..... Tursun. Abdulla
About the usage of the english word《would》and its expressions in Uighur language ..... Abdurexit. Yakup Umerjan. Kurban
The Discussion about the Family education's Function on the education of school ..... Gulzeper. Muhemmet
About the work of a teacher in charge of a class in Institution of higher learning ..... Dilbar. Nasir
On the Function of tales in the teaching of ancient history of world ..... Meryem. Tohti
The nationalities of the world ..... Umer Molla

主编：艾克拜尔·侯赛因
副主编：克尤木·库尔班
本期责任编辑：康巴尔尼沙

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى»
تەھرىر بۆلۈمى
باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۋسى
شىنجاڭ داشۋسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

شىنجاڭ داشۋسى ئىلمىي ژۇرنىلى
新疆大学学报
JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY
(哲学社会科学维文版)
季 刊
发行范围：公开发行

خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: 国际标准刊号：ISSN 1005—5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 国内统一刊号：CN 65—1035/C

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 58—13
باھاسى: 2.00 يۈەن.

ISSN 1005-5878

